

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

105

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS OF MATICA SRPSKA FOR HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) часопис је носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници

Академик Славко ГАВРИЛОВИЋ (1970–2004)

Академик Милош БЛАГОЈЕВИЋ (2005–2012)

Проф. др Војин ДАБИЋ (2013–2017)

Др Петар В. КРЕСТИЋ (2018–)

Уреднички̑во

Др Габор АГОШТОН, Вашингтон, САД

Др Максим Јурјевич АНИСИМОВ, Москва, Русија

Др Ђорђе БУБАЛО, заменик главног и одговорног уредника, Београд

Др Росица Стефанова ГРАДЕВА, Софија, Бугарска

Др Иван ЛАКОВИЋ, Подгорица, Црна Гора

Др Александра НОВАКОВ, Нови Сад

Др Мира РАДОЈЕВИЋ, Београд

Др Срђан РУДИЋ, Београд

Др Александар ФОТИЋ, Београд

Др Ђура ХАРДИ, Нови Сад

Др Небојша С. ШУЛЕТИЋ, Београд

Секретар уреднички̑ва

Владимир М. НИКОЛИЋ

Главни и одговорни уредник

Др Петар В. КРЕСТИЋ

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ИСТОРИЈУ

105
(1/2022)

НОВИ САД
2022

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

Љубомирка Кркљуш ДИМИТРИЈЕ МАТИЋ У СРПСКОМ НАРОДНОМ ПОКРЕТУ 1848–1849. ГОДИНЕ У спомен једном знаменитом српском научнику	Ljubomirka Krkljuš DIMITRIJE MATIĆ IN THE SERBIAN PEOPLE'S MOVEMENT 1848–1849 In honour of an illustrious Serbian scientist
Урош Татић УЛОГА ФРАНЦУСКЕ У ПРЕГОВОРИМА ИЗМЕЂУ ИЛИЈЕ ГАРАШАНИНА И ПОРТЕ 1861. ГОДИНЕ О ПОЛОЖАЈУ МУСЛИМАНА У СРБИЈИ	Uroš Tatić LE RÔLE DE LA FRANCE DANS LES POURPARLERS ENTRE ILIJA GARAŠANIN ET LA PORTE EN 1861 SUR LA SITUATION DES MUSULMANS EN SERBIE
Драган Тубић МИЛАН ЈОВАНОВИЋ БАТУТ И МАТИЦА СРПСКА	Dragan Tubić MILAN JOVANOVIĆ BATUT AND MATICA SRPSKA
Владимир Кривошејев „ЗАГОНЕТНЕ” ЛОКАЛНЕ ЕПИДЕМИЈЕ ДИЗЕНТЕРИЈЕ У СРБИЈИ КРАЈЕМ ЛЕТА И ТОКОМ ЈЕСЕНИ 1918. ГОДИНЕ	Vladimir Krivošejev “MYSTERIOUS” LOCAL EPIDEMICS OF DYSENTERY IN SERBIA DURING LATE SUMMER AND AUTUMN OF 1918

9–34

35–55

57–70

71–86

ГРАЂА
MATERIALS

Небојша С. Шулетић   Nebojša S. Šuletić
СВЕДОЧЕЊА О НЕПРИЛИКАМА   TESTIMONY ON THE TROUBLES
ЈЕНОПОЉСКОГ ЕПИСКОПА   OF THE BISHOP OF JENOPOLJE
ВИЋЕНТИЈА ЈОВАНОВИЋА   VIĆENTIJE JOVANOVIĆ
1728. ГОДИНЕ   IN 1728
87–103

Никола Арсић   Nikola Arsić
УЧИТЕЉСКИ ИЗВЕШТАЈ   TEACHER'S REPORT
ИЗ 1872. ГОДИНЕ   FROM 1872
Стање ствари у Старој Србији   State of affairs in the Old Serbia
105–115

ИСТОРИОГРАФИЈА и МЕТОДОЛОГИЈА
HISTORIOGRAPHY and METHODOLOGY

Небојша С. Шулетић
КРУПАН ПРОПУСТ ОБРАЗОВНОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ
(Поводом књиге: Сузана Рајић и Данко Леовац, *Историја*
Уџбеник са одабраним историјским изворима за прегледање разред гимназије
ојцијей ишија и друшћивено-језичкој смера, Београд: Фреска 2021)
117–124

ОСВРТИ и ПРИКАЗИ
REVIEW ESSAYS and BOOK REVIEWS

Владимир Нимчевић
Милан Степановић, *Биџка код Сенџе: Слика славне историје*, УГ „Норма”,
Градска библиотека „Карло Бјелички” и Туристичка организација
Града Сомбора, Сомбор 2019, 94 стр.
125–128

Стефан Шипка
Gabor Agoston, *The Last Muslim Conquest. The Ottoman Empire and Its Wars*
in Europe. Princeton University Press, Princeton–Oxford 2021, 664 pag.
129–131

Владимир Нимчевић
Stojkovski, Boris (Ed.), *Voyages and Travel Accounts in Historiography and*
Literature; I Voyages and Travelogues from Antiquity to the Late Middle Ages;
II Connecting the Balkans and the Modern World, Faculty of Philosophy,
Trivent Publishing, Novi Sad – Budapest 2020.
132–135

Ненад Нинковић
Горан Васин, *Пајријарх Лукијан Бојдановић: Крај једне епохе*,
Филозофски факултет, Нови Сад 2020, 241 стр.
136–138

Стефан Радојковић
Оливера Радић, *Косовомејхоијски гласови*, Завод за уџбенике,
Београд 2021, 499 стр.
139–142

Александра Вулетић
Јасмина В. Милановић, *Женско друштво (1875–1942)*, Институт за
савремену историју и Службени гласник, Београд 2020, 638 стр.
143–145

Владимир Николић
АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
147–149

РЕГИСТАР / REGISTER
151–160

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2021. ГОДИНИ
REVIEWERS OF PAPERS IN 2021
161

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
163–172

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTION TO AUTHORS
173–178

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES and TREATISES

UDC 34:929 Matic D.
UDC 94(497.11)"1848/1849"
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2022.105.1
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД

Проф. др ЉУБОМИРКА КРКЉУШ
Матица српска
Матице српске 1, Нови Сад, Србија
Е-адреса: ljkrkljus@sbb.rs

ДИМИТРИЈЕ МАТИЋ У СРПСКОМ НАРОДНОМ
ПОКРЕТУ 1848–1849. ГОДИНЕ
У спомен једном знаменитом српском научнику

САЖЕТАК: Димитрије Матић, родом из Руме, школовање је започео у Србији, а студије права и филозофије наставио на немачким универзитетима, где је стекао и докторат филозофије. Био је професор Лицеја где је предавао право, министар, судија, дипломата, за време друге владе Милоша и Михаила Обреновића и кнеза Милана Обреновића. Заслужан је за развој школства у Србији, реформу основних школа и оснивање прве учитељске школе. Писац је значајних радова из филозофије, права и педагогије, учествовао је у писању нацрта закона Либералних уверења, као и у Српском народном покрету 1848, где је био изабран у Главни одбор. Био је члан српске депутације која је упућена бану Јелачићу ради договора о заједничком војном деловању, на темељу савеза Српске Војводине и Троједне краљевине, који је проглашен на Мајској скупштини и усвојен на Хрватском сабору. Био је у Карловцима у време напада на ово место из Петроварадина 12. јуна, где је учествовао у преговорима о примирју. У Војводини је боравио до почетка јула, када је постављен за професора Лицеја у Београду. Био је члан Друштва српске словесности, потом Српског ученог друштва, председник и потпредседник. Први је предложио да се оснује универзитет у Србији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Димитрије Матић, правни писац, филозоф, министар, професор, реформатор школског система

Бројећи последње дане 2021. године, не смемо да заборавимо да је она и двестота година од рођења Димитрија Матића, личности која је својим радом много допринела развоју српског народа, његовог образовања, културе и науке. Рођен у Руми, у крилу оностраног Српства, стекао је врло темељито и свестрано образовање, најпре у српским школама у Јужној Угарској, Кнежевини

Србији, потом на најугледнијим немачким универзитетима, да би, на крају, своје образовање допунио и усавршио и боравком у Паризу.

Све то знање које је марљиво стицао, ширио и обогаћивао, не само у оквирима школског и универзитетског образовања него и непрекидним и марљивим учењем, страстvenом посвећеношћу књизи и помним праћењем европске филозофске мисли и правне науке, било је на најбољи начин употребљено и у његовој потоњој каријери. Вршио је различите дужности, и као професор на српским високим школама, али и као министар, вршилац високих судских функција и дипломата. Велики је био и његов допринос организовању школског система у Србији, нарочито основних школа, али и оснивањем прве учитељске школе. Био је први заговорник замисли о оснивању универзитета у Србији. Бавио се филозофијом, правом и педагогијом, а његов научни углед признат је и потврђен и тиме што је био члан Друштва српске словесности (и Српског ученог друштва), његов потпредседник и председник.

По свеукупној својој делатности заслужује да на двестоту годишњицу његовог рођења подсетимо на његов живот и рад, на велики допринос који је дао образовању српског народа и српској науци. Из богате и разноврсне делатности Димитрија Матића поменућемо само по неколико најважнијих података, карактеристичних за његову личност, његова уверења и резултате његовог преданог рада.

Иако кратко време, само неколико месеци, Димитрије Матић је активно учествовао у Српском народном покрету 1848–1849. године, о чему је оставио драгоцену сведочанства у својим списима – живе описе тадашњих великих догађаја и личности које су у њима учествовале, своје погледе на тај значајни период у историји српског народа, али и неколико докумената које је сачувао.

* * *

Димитрије Матић рођен је у Руми, 18. августа 1821. године. Основну школу завршио је у родном месту, гимназију у Карловцима и Крагујевцу, где је на Лицеју студирао и завршио филозофске и правне науке. Био је вероватно једини од генерације својих савременика, Срба из Аустрије, који је своје школовање после основног наставио у Србији.¹ Одмах после свршетка Лицеја 1841. године постао је писар у Државном совјету и у судовима (вароши београдске и Суда окружија београдског), али је убрзо, после преврата и смене династије у Кнежевини Србији 1842. године, заједно с кнезом Михаилом напустио Београд и прешао у Земун.² Како није имао средстава за живот, вратио се у јесен 1843. у Србију, где је две године радио као адвокат. Пошто је за то време уштедео нешто новца, а добио и државну стипендију да би се спремио за професора Лицеја, наставио је 1845. године студије филозофије

¹ По неким подацима, Матић се школовао у Србији, где му је стриц живео као државни секретар, па је прво похађао војну школу, а потом Лицеј (Божидар Марковић, *Димитрије Матић, лик једног љавника*, Београд 1977, 8).

² „Свечани скуп Српског ученог друштва 11. маја 1886, у спомен Димитрију Матићу, Беседа Стојана Бошковића”, *Гласник Српског ученог друштва*, Књига 69, Расправе и други чланци, Београд 1889. (у даљем тексту: С. Бошковић, „Беседа”), 174; Б. Марковић, н. д., 7.

и права на немачким универзитетима. У Берлину и Хајделбергу студирао је филозофију и право, а докторат филозофије стекао у Лајпцигу, 2. априла 1847. Од Попечитељства просвештенија добио је одобрење да један семестар проведе и на студијама у Паризу и упозна се с радом француских судова.³

По свом школовању, али и пореклу, као Србин из Аустрије, Димитрије Матић се, у неку руку, нашао на размеђи путева којима је млада српска држава обезбеђивала кадар у администрацији и судству који су изграђивани. „Први питомачки нараштаји били су важна појава у нашој историји”, писао је Слободан Јовановић, „као наша прва ’отечествена интелигенција’. Дотле, ми нисмо имали друге интелигенције сем школованих Срба из Аустрије који су к нама прелазили. У нашим школама, још дуго времена није се могло доћи до таквог образовања какво су имали аустријски Срби. Али ови питомци школовани на страним универзитетима, сасвим су могли издржати поређење с аустријским Србима. Ови последњи били су махом васпитаници мађарских школа; наши први питомци школовали су се махом у Немачкој и Француској. Они су били већи ’европљани’ него аустријски Срби, који нису видели ништа даље од Пеште, или, у најбољем случају од Беча; нарочито према ’паризлијама’ аустријски су Срби изгледали несавремени и провинцијалци. Треба уз то имати на уму да су први питомци савесно схваћали своје обавезе према држави, да су радили колико је ко могао, да су се многи међу њима вратили с дипломама: Црнобарац, Филип Христић, Матић, Цукић, имали су докторат [...]”⁴

У Паризу су Матића затекли револуционарни догађаји који су те године захватили Европу. Значајни и судбоносни и за српски народ у Хабзбуршкој монархији, навели су Матића да у пролеће 1848. похита у помоћ својим сународницима. Присутвао је Мајској скупштини и био изабран за члана Главног одбора Српске Војводовине. Као његов члан учествовао је у преговорима с Хрватима о заједничком деловању. У Војводовини је провео кратко време, али је оставио трага и у њеном политичком животу, као и драгоцене успомене, утиске и упечатљиве описе знаменитих догађаја и личности тог времена.

За професора Лицеја у Кнежевини Србији постављен је 30. јула 1848, где је предавао право три године.⁵ О Матићевим учбеницима припремљеним за Лицеј Слободан Јовановић пише да нису били прости учбеници, него и први поједи научне књижевности код Срба.⁶ Након тога, 1851. године био је постављен за секретара Апелационог суда, а после кратког времена, већ у јесен 1851. постао је прво секретар, а потом, у време Кримског рата (1855), начелник у Министарству иностраних дела. Од 1858. године постао је члан Касационог суда. Те године од стране владе био је одређен, заједно са министром правосуђа и просвете Димитријем Црнобарцем, да пропутује по

³ Б. Марковић, н. д., 15.

⁴ Слободан Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, Београд 1925, 56.

⁵ Предавао је Отечествено право, Судски поступак у парницама грађанским, а касније Умно државно и јавно право Србије (Б. Марковић, н. д., 8).

⁶ То су *Јавно право, Објашњење Грађанској законика и Начела умној државној праву* (С. Јовановић, *Уставобраници и њихова влада*, 55). Матић је био први који је обрадио српско државно право.

Немачкој, Француској и Швајцарској и види како је на Западу уређен судски поступак у грађанским парницама.⁷ После повратка кнеза Милоша Обреновића на српски престо, Матић је крајем 1859. године постао министар просвете и црквених послова, а потом поново члан Касационог суда. Због неких несугласица с кнезом Милошем био је приморан да да оставку, па је био без звања неко време.

Честе промене положаја државних званичника, какве су задесиле и Димитрија Матића, биле су карактеристичне за време друге владавине кнеза Милоша Обреновића. Готово одмах после Светоандрејске скупштине и промене на престолу, од јануара 1859, дошло је до масовног отпуштања из државне службе, почев од саветника и министара до обичних чиновника уставобранитељског времена. Промене које су се могле уочити у целини српског друштва и државне структуре Слободан Јовановић је означио чак као „један велики револуционарни покрет”.⁸

Сам Матић је о својим искуствима у време друге владавине кнеза Милоша записао: „Но сад је за оне, које је за министре и управнике бирао, било много теже него за време прве владе његове; јер сад су по свим гранама земалске управе закони постојали, које је ваљало вршити, а то се опет старом кнезу није допадало. Он као да је био убеђен да ће земљу срећи повести ако се узради онако како он за добро налази, не мотрећи на то у каквој су муци министри његови, који су били одговорни за вршење закона”.⁹

После смрти кнеза Милоша и ступања на владу кнеза Михаила Обреновића, Матић је у новембру 1860. године именован за председника Великог суда, а крајем 1861. године премештен је у Државни савет за главног секретара. После убиства кнеза Михаила, у време владе Намесништва малолетном кнезу Милану Обреновићу, од 1868. постао је поново министар просвете и црквених послова и заступник министра иностраних дела. Истога дана када је кнез Милан постао пунолетан и ступио на власт, 10. августа 1872. године, Матић је именован за члана Државног савета.¹⁰ На том положају остао је све до 1875. године. У Народној скупштини која се састала 1875. године био је међу кнежевим посланицима.¹¹

Матић је био изабран за председника Народне скупштине у Крагујевцу која је 1878. примила Берлински уговор о миру и прогласила коначну независност Србије. Када је, као последица херцеговачког покрета, дошло до

⁷ С. Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада*, 13; Василије Крстић, „Аутобиографија Димитрија Матића”, *Споменик СХХИ, Одељење историјских наука I*, Српска академија наука и уметности, Београд 1981, 203. Приликом приређивања рукописа у квадратним заградама су делови текста који су били прецртани, али ипак читљиви, па су тако остављени и у цитатима који се наводе у овом чланку.

⁸ У том периоду су у пуној мери изашле на видело и индивидуалне особине самог кнеза Милоша, што се манифестовало и у каснијим честим променама статуса државних службеника (Слободан Јовановић, *Друџа Влада Милоша и Михаила, 1858–1868*, Београд 1933, 14–15, 79–86).

⁹ В. Крстић, н. д., 204.

¹⁰ В. Крстић, н. д., 207.

¹¹ Према чл. 45 *Устава Србије* од 1869. године, тзв. *Намесничкој устава*, кнез је на свака три народом изабрана посланика бирао једног (Љубомирка Кркљуш, *Одабрани извори из њихове историје српског народа*, Нови Сад 2003, 139).

министарске кризе, састављање новог кабинета поверио је кнез Јовану Ристићу. У тој влади (1878–1879) био је министар правде, до 5/17. децембра 1879. Влада је била кратког века, а Матић је после њеног пада враћен на своје старо место, у Државни савет, где је остао до смрти, 17. октобра 1884. године.¹²

Као некадашњи начелник у Министарству спољашњих послова учествовао је често и у дипломатским мисијама. За време Кримског рата између Русије и Турске Србија се нашла у деликатној и тешкој ситуацији, а односи са Аустријом били су врло затегнути. Када се надвојвода Албрехт, војни и грађански губернатор Угарске, налазио у Земуну приликом обиласка аустријске тзв. опсервационе војске распоређене на Граници, Димитрије Матић, као начелник Министарства спољашњих послова, и Ацика Ненадовић, као заступник Министра унутрашњих послова, били су послани да га поздраве у кнежево име. Депутацију је најпре примио генерал Хес, а као њен говорник Матић је изјавио да ће сваки покушај преласка аустријске војске у Србију ударити на једнодушни отпор, при коме српски народ неће толико рачунати на успех, колико ће осећати потребу да изврши своју патриотску дужност.¹³

У Риму је преговарао с Ватиканом о односима Католичке цркве у Србији.¹⁴ Био је, са српске стране, потписник уговора о војном и политичком савезу који је између Србије и Црне Горе потписан у Венецији 15. јуна 1876. године. За време Српско-турског рата 1876–1878, водио је у име српске владе, заједно са Филипом Христићем, мировне преговоре између Србије и Турске, у Цариграду, у другој половини фебруара 1877.¹⁵

Димитрије Матић био је у Србији професор на високој школи Лицеју и заузимао високе функције у државној управи и правосуђу и за време владавине кнеза Александра Карађорђевића и све тројице Обреновића – за време друге владе кнеза Милоша, прве и друге владе кнеза Михаила и владавине Милана Обреновића, што несумњиво сведочи о његовој способности, образовању и угледу који је стекао током обављања свих својих дужности.

Био је редовни члан Друштва српске словесности од 1. августа 1848, његов председник од 22. октобра 1859. до 29. марта 1860, а потпредседник 1863. године. За почасног члана Српског ученог друштва именован је 29. јула 1864,

¹² *Владе Србије (1805–2005)*, Београд 2005, 143; С. Бошковић, „Беседа”, 242.

¹³ Пошто су били примљени и код надвојводе, он им је пребацио што су уопште имали смелости да дођу после Меморандума српске владе, окренуо им леђа и напустио просторију. (У својој аутобиографији Матић је догађај описао нешто другачије – да су се њих двојица окренула и изашла). Меморандум је српска влада упутила Порти 5. априла 1855, с молбом да заједно са својим савезницима узме Србију у заштиту од Аустрије, оправдано страхујући од њених политичких изјава и масовног присуства аустријске војске на граници Србије. Садржај Меморандума брзо је доспео у јавност (Јован Ристић, *Свољазни одношаји Србије новијега времена, Прва књига 1848–1860*, Београд 1887, 177–188; С. Бошковић, „Беседа”, 196–198; В. Крстић, н. д., 201–202).

¹⁴ Миша Димитријевић, „Говори у свечаним седницама Књижевног одељења Матице српске, У спомен Дру Димитрију Матићу, о Св. Сави 1886. год”, *Лейпциг Матице српске*, књига 152, 1884, свеска четврта, 44.

¹⁵ Жив. Живановић, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, Књига прва, од Светиоандрејске скупштинине до прогласа независности Србије 1858–1878*, Београд 1923, 342–343; Чедомир Попов, „Србија 1868–1878”, *Историја српског народа*, V–1, Београд 1981, 379, 393.

прави члан Одсека филолошког и философског постао је 6. фебруара 1869. и Одбора за ширење наука и књижевности у народ од 1883. године.¹⁶

* * *

Иако је студирао филозофију и право, већ од самог почетка Матићевог занимања за учење и за књигу, његово интересовање и симпатије били су у првом реду усмерени на филозофију; међу његовим првим написаним редовима био је превод са француског одломка из „Похвала Марку-Аврелију, римском цару”. Наглашавао је да је, поред Доситејевих списа, живот Марка Аурелија имао великог утицаја на њега у младости. И у његовом даљем школовању и образовању филозофија ће имати прво место.¹⁷ Матићеве студије на немачким универзитетима оставиле су одлучујући печат на његову општу духовну оријентацију и његова схватања у области филозофије и правне теорије.¹⁸ Откриће Матићеве дисертације 2010. године допринело је томе да се употпуни познавање српске филозофије из времена Лицеја и образовања првих стипендиста на иностраним универзитетима. Реч је о једној од *ћрвих српских филозофских тјеза у XIX веку, докћторатћу* који по времену знатно претходи немачким дисертацијама каснијих професора српске *Велике школе*.¹⁹

Матић се коначно ипак определио за право и против своје воље, из практичних и патриотских разлога, свестан да је његово правничко знање потребно држави.²⁰ У свом *Ђачком дневнику* записао је да би му било драже да му је на Лицеју поверена настава филозофије, па ће се старати да при предавању прелази на филозофију, особито практичну.²¹ И поред своје снажне склоности према филозофији, Матић је у науци оставио дубљег трага у праву, али је у својој научној делатности повезивао филозофију и право. Писао је о филозофији права, теорији државе, уставном праву, јавном праву Србије и објашњавао *Грађански законик*.²²

Поред теоријских радова, био је као адвокат, министар правде и судија у највишим судским инстанцама несумњиво и врстан правник практичар. Више од три деценије бавио се практичним проблемима права, а пре свега применом права. Упоредо с тим, значајно је његово учешће у изградњи правног система српске државе, при чему је користио не само своја академска знања

¹⁶ Љубомир Никић, Гордана Жујовић, Гордана Радојчић-Костић, *Грађа за биографски речник чланова друшћива српске словесностћи, Српској ученој друшћива и Српске краљевске академије*, Београд 2007, 181.

¹⁷ В. Крестић, н. д., 194.

¹⁸ Б. Марковић, н. д., 13.

¹⁹ Слободан Жуњић, „Повратак Димитрија Матића, шта значи откриће Матићеве *Латћинске дисертације за српску филозофију?*”, у: Димитрије Матић, *О ћућу којим се филозофија Фихћгеа, Шелћнћа и Хећла развила из Канћтовој сћекулатћивној исћраживања, De via qua Fichtii, Schellingii Hegeliiue philosophia e speculativa investigatione Kantiana exculata sit*, Београд 2016, 111, 121–122.

²⁰ Б. Марковић, н. д., 24.

²¹ Димитрије Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, 119.

²² То су: „Краткиј преглед историческог развитка начела права, морала и државе од најстарији времена до наши дана”, *Гласник Друшћива српске словесностћи*, год. 3, св. 3 (1851), 63–130 [132], *Начела умној државној ћрава*, Београд 1851, *Јавно ћраво књажесћива Србије*, Београд 1851, *Објаснење Грађанској законика за Књажесћиво србско*, Част 1, 2, 3, Београд 1851.

стечена на најугледнијим европским универзитетима него и искуства стечена обиласком низа европских држава и увидом у организацију и функционисање њихових правних система и правосудних установа. Учествовао је у изради разних законских (а и уставних) нацрта. Био је члан комисије за израду пројеката закона о судском поступку у грађанским парницама, на основу начела јавности и писмености.²³

* * *

Нарочите заслуге имао је Димитрије Матић у образовању – као министар у формирању школске мреже у Кнежевини Србији, у настави као професор Лицеја, где је увео низ новина у начину извођења саме наставе и писањем првих уџбеника за правне студије, а снажан утицај имао је не само на стицање стручних знања него и на формирање либералних политичких погледа нових, младих генерација правника у Србији. Димитрије Матић и Коста Цукић постали су професори Лицеја 1848. године, после повратка из Немачке и Француске, под свежим утиском великог демократског покрета коме су присуствовали „и њихов младићски либерализам налази прве одушке у њиховим професорским предавањима”.²⁴

Још пре него што је ступио на своју прву дужност министра просвете, на коју га је кнез Милош именован 22. октобра 1859. године, указао је Матић кнезу на потребу да се оснује Велика школа (свеучилиште), што је понављао у више наврата за време свог краткотрајног првог мандата у својству министра просвете (од октобра 1859. до марта 1860). Свој предлог о оснивању универзитета поткрепио је и низом чланака објављених у *Српским новинама*, где је дао преглед развитка универзитета у разним државама.²⁵ Основао је и одбор, састављен од одељења која су требала да се баве разрадом пројеката за разне врсте школа. До остварења ових првих Матићевих планова за организовање школа у Србији у том периоду није дошло.²⁶

У време док је био попечитељ просвештенија вођена је борба око писма и правописа. Вероватно је да је Матић као попечитељ просвете наговорио кнеза да се укине наредба о забрани по којој се у Србији нису могле штампати, нити у њу уносити књиге у којима није био примењен „правителствени” правопис. Као попечитељ просвештенија Матић је потписао наредбу о томе 31. октобра / 12. новембра 1859. године. Кнез је наредбу убрзо повукао, односно ограничио је само на приватне књиге и оне увезене у Србију. Око питања правописа настављена је борба, па је тако нова азбука 1865. године била

²³ В. Крестић, н. д., 204

²⁴ С. Јовановић, *Усјавобранијељи и њихова влада*, 59.

²⁵ О Матићевој жељи да се оснује српски универзитет говорио је његов некадашњи ученик, државни саветник Алимпије Васиљевић: „Али једна патриотска жеља оста неиспуњена, једна просвећена мисао неостварена а то је српски универзитет. Ту патриотску жељу, ту просвећену мисао, он је на самртном часу завештао својим наследницима у раду на просветном пољу. Но ма ко основао српски универзитет, и ма кад се он основао, прва мисао о српском универзитету припада Димитрију Матићу” („Беседа коју је говорио г. А. Васиљевић, државни саветник при опелу Димитрија Матића, државног саветника”, *Српске новине*, бр. 232, 20. октобра 1884).

²⁶ В. Крестић, н. д., 204–205.

прихваћена као службена на Великој школи, а последње ограничење њене употребе уклоњено је коначно 1868, чиме је завршена борба за нови правопис, у којој је Матић активно учествовао.²⁷

За почасног члана Матице српске изабран је 1867. године.²⁸

Министар просвете и црквених послова био је за све време Намесништва (1868–1872). На тој дужности био је врло активан, показао је много „просветитељског полета”, мада не увек и са одговарајућим успехом. И поред тога, измене и новине које је увео у школски систем Србије биле су врло значајне. Указао је на изузетну важност оснивања основних школа, као најбитнијег услова за напредак просвете у земљи. Реформисан је метод наставе у основним школама и напуштен дотадашњи начин учења напамет. Поред учења читања, писања и нешто рачунања, ушла су у програм и основна знања природних наука. Уведене су у школе и телесне вежбе. Прва учитељска школа основана је у Крагујевцу 19. октобра 1870. Много пажње посветио је Матић и организовању штампања и растурања књига, у првом реду школских. Написао је у то време и неколико књига из педагогије.²⁹ На његову иницијативу Друштво српске словесности поднело је 1850. предлог Попечитељству просвештенија да се оснују општинске читаонице, а 1870. као министар просвете упутио је позив „имућнијим општинама” да се при школама установе читаонице.³⁰

У склопу мера за ширење просвете и науке била је и реформа Српског ученог друштва. Према документима о свом уређењу од 1864. године Друштво се ограничавало на изучавање српског језика и историје. Његов делокруг је 1869. године проширен на све науке и уметности, а првенство је дато онима „које се тичу Српства и уопште Југословенства”.³¹ Друштво је било подељено на неколико стручних одсека који су требали да обухвате све гране науке. Матићеве реформе подстакле су међу члановима Друштва и расправе о његовим циљевима. У Српском ученом друштву предлагао је Матић и да се приступи изради *Енциклопедије наука*.³²

Матић је био заслужан и за оснивање и организовање позоришта у Београду, за шта се искрено заузимао као љубитељ позоришта, позоришни ентузијаст и некадашњи дилетант у Вујићевом позоришту у Крагујевцу. Закони о позоришту били су донети у време док је вршио функцију министра просвете, а био је и члан првог Позоришног одбора.³³

²⁷ Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848–1871)*, Београд 1906, 339–340; В. Крстић, н. д., 203; Павле Ивић и Јован Калић, „Културна историја Срба у XIX веку (до седамдесетих година), *Историја српског народа*, V–2, Београд 1981, 354.

²⁸ Живан Милисавец, *Историја Матице српске II део, 1864–1880*, Нови Сад 1992, 101, 257.

²⁹ Димитрије Матић, *Наука о васпитавању, Део 1, Преглед историје васпитавања*, Београд 1866; *Наука о васпитању, Део 2, Васпитање мале деце*, Београд 1867; *Наука о васпитању, Део 3, Васпитање орасле деце и омладине и разне школе*, Београд 1868; В. Крстић, н. д., 213.

³⁰ „Говор Г. Д. Матића о заведенју читалишта по селима”, *Гласник Друштва Србске словесности*, Свеска III, Београд 1851, 41–47; Б. Марковић, н. д., 10.

³¹ Василије Ђ. Крстић, Драгослав Опсеница, Миле Станић, *Водич кроз архив Српског ученог друштва 1864–1892*, Београд 2017, 5–6.

³² Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, књига прва (1868–1878)*, Београд 1926, 96–98, 101; М. Димитријевић, н. д., 47.

³³ Боривоје С. Стојковић, *Историја српског позоришта од средњег века до модерног доба, I*, Београд 2014, 342, 355–356.

* * *

О Матићевим политичким погледима говорио је Стојан Бошковић у својој беседи: „У политичком животу покојни Димитрије Матић држао се извесних сталних слободоумних начела, којима је према приликама, према снази својој служио и свагда јавним и законитим путем, старајући се да им прибави успеха и поштовања. Његов рад у овом правцу био је скроман, тих и одмерен, но свагда искрен и без разметања, свагда помирљив и посреднички међу крајностима, међу противничким људима и странкама.”³⁴ Иако је у тој беседи Матићев либерализам био оцењен као одмерен, он је своје погледе доследно заступао и изражавао, носећи и последице које су тада либерална уверења могла изазвати.

Још 1845. године почело је организовање лицејске омладине – образован је Душанов полк, а 15. јуна 1846. организована је Дружина младежи српске. Међу њеним почасним члановима био је и Димитрије Матић.³⁵ Из Лицеја је 1851. године Матић, са још двојицом младих професора, био уклоњен због „кварења младежи”.³⁶ То се догодило исте године када је забрањена делатност Дружине младежи српске (3. јула 1851), где је Матић био врло активан члан. То је Бошковић и објаснио приликама које су тада владале у српском друштву, када је у Србији све још било у зачетку – народ се у унутрашњем правном и културном животу па и у спољним тежњама и односима колеба као сламка међу вихорове. Ипак признаје да је Матић „и у најтежим приликама остао веран начелима правог српског родољубља, готов свагда на жртве за ствар слободе и уједињења народног”.³⁷

И Миша Димитријевић је у својој беседи нагласио да је Матић по својим начелима био слободоуман, напредан у сваком погледу. У време његовог министровања укинута је цензура и донет закон о штампи. Мада то није спадало непосредно у Матићев ресор, Димитријевић закључује да је он несумњиво на то утицао. Матићеви погледи дошли су до изражаја и у вези са Уједињеном омладином српском. Био је један од ретких из старије генерације који је покрет Уједињене омладине српске свесрдно поздравио. Димитријевић је навео и своје лично сећање на дан када је Матић отворио скупштинску Уједињене омладине српске у дворишту Велике школе. Увече тога дана, на вечери у његовом дому, Матић је изјавио: „Браћо! Ово, што сам данас видео, не бих дао ни по које благо на свету. Ја сам данас видео уједињено Српство на једној гомили”.³⁸

Мада власти нису одобравале омладински покрет, а Матић је био главни секретар Државног савета, то га није спречавало да покрет подржава. Међутим, у његовој подршци дошло је и до колебања, пошто је због ње био изложен непрестаним притисцима.

Окупљање либерала у Србији везивало се за различите датуме, а и сами либерали често су их тако наводили као време оснивања своје странке. Помињу

³⁴ С. Бошковић, „Беседа”, 172.

³⁵ Ј. Скерлић, н. д., 19–20, 22; Бранко Бешлин, *Европски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Сремски Карловци – Нови Сад 2005, 206–208.

³⁶ В. Крестић, н. д., 201; Б. Бешлин, н. д., 211.

³⁷ С. Бошковић, „Беседа”, 173, 195.

³⁸ М. Димитријевић, н. д., 49–50.

се 1848. година, односно Петровска скупштина која је тада одржана, потом Светоандрејска скупштина 1858. године. Странка је формално основана тек после доношења *Закона о удружењима и зборовима*, 1. априла 1881. године, али не као политичка странка него као акционарско друштво – Друштво за помагање српске књижевности, 17. септембра 1881. године.³⁹ Међу првим акционарима, дакле члановима, био је и Димитрије Матић.⁴⁰

О делатности Димитрија Матића и његовој улози у политичком животу Србије, у либералним круговима и у самој Либералној странци најисцрпније је писао Бранко Бешлин.⁴¹

* * *

Димитрије Матић је о свом учешћу у догађајима који су у пролеће 1848. године потресли европске земље и изазвали крупне промене у њиховом друштвеном и политичком поретку писао у својим мемоарским списима: у *Бачком дневнику* и у аутобиографији. У *Бачком дневнику* почео је да пише о 1848. години, али своје дневничке белешке није водио редовно и оне временски досежу до октобра 1848. године. Тада је већ био постављен за професора Лицеја и напустио Војводовину. Матићев аутобиографски рукопис „Нешто из мог живота” који је у Војноисторијском архиву у Будимпешти пронашао Василије Крстић 1963–64. године, а приредио га и објавио 1981. године под насловом „Аутобиографија Димитрија Матића”, садржи највише података о Матићевом учешћу у Српском народном покрету 1848–1849. године – описима догађаја у којима је учествовао и личностима које је упознао. Аутобиографија је започета револуцијом, тако да оба списа у том погледу представљају целину.⁴² Матић је у тим аутобиографским списима много простора посветио и својим оценама политичких елемената покрета, његовим циљевима и резултатима. Приложио је и неколико докумената, од којих су неки у међувремену били и објављени, али и оних који нису били познати пре појаве мемоара.

Револуционарни талас био је у свом пуном замаху управо када се Матић, ради усавршавања својих знања, затекао у Паризу, те је био сведок и очевидац револуције. Током боравка у Паризу, који је трајао само 22 дана (од 22. марта до 10. априла 1848) Матић је свакодневно похађао Школу права, а упознавао се и с француским судовима.⁴³ Ипак, и током тог кратког боравка био је у прилици да присуствује разним догађајима којима је обиловало то револуционарно време, па и да учествује у њима. Био је на скупу (сабору) Срба и Бугара који су боравили у Паризу. „Сви се слажемо, сви оћемо независност нашег народа и сезу југословенски држава. Сада је време томе раду, када

³⁹ Драгослав Јанковић, *Рађање парламентарне демократије, Политичке странке у Србији XIX века*, Београд 1997, 210–211. Формално организовање политичких странака могло је бити спроведено тек пошто је 1. априла 1881. године донет *Закон о удружењима и зборовима*. Опрезан и суздржан према трајности важења тог закона, Јован Ристић је одлучио да либерале окупи у једно, наизглед неполитичко удружење и странку организовао као акционарско друштво, које је потпадало под регулацију *Трговачког законика* (Љ. Кркљуш, *Правна историја српског народа*, Нови Сад 2002, 276, 281).

⁴⁰ Ч. Попов, н. д., 35.

⁴¹ Б. Бешлин, н. д., 205.

⁴² В. Крстић, н. д., 193.

⁴³ Б. Марковић, н. д., 16–17.

нам нико сметати не може у том преважном предузећу. Сада, или ослободити се, или умрети ваља”, записао је Матић у свом дневнику 15/27. марта 1848. Закључио је да је повољно време да се ради на „изборењу наше савршене независности и устројењу велике Југославенске државе”.⁴⁴

Упознао је Сипријена Робера и присуствовао његовом предавању у Колеж де Франс, где је Робер предложио да се оснује Словенско друштво и изнео његов програм.⁴⁵ Присуствовао је и испраћају легиона пољских емиграната који су се упутили у своју земљу, а њихова одлучност и одушевљење, слободољубиве и родољубиве пароле оставили су на њега тако снажан утисак да је у дневник записао да тај дан неће никада заборавити. Посећивао је у Паризу и клубове где су држани ватрени говори о слободи и људским правима. Гледао је и две позоришне представе и чувену Рашел, која је после представе певала Марсељезу, бурно поздрављана од публике.⁴⁶ Посетио је и музеје, дивео се сликама, скулптурама, споменицима и историјским здањима. Сви ти утисци и упечатљиви доживљаји у револуционарном Паризу подстакли су Матића да размишља о судбини свог народа, али га истовремено и обесхрабрили, јер је увидео какве препреке постоје за „предузеће образовања Свесрбске и Југославенске Државе”.⁴⁷

Све то навело га је на закључак да је дошао час да се врати у домовину, јер треба користити време, време које историја не познаје, и борити се за уједињење Свесрпства. Ако се сада на томе буде радило, не могу се у то мешати стране силе, јер ће се свака морати бавити гашењем пожара на свом огњишту. „А благословена ће бити свака капља крви која се пролије за ослобођење србског народа и установљење Југославенске Државе”. Ма колике препреке буду предстојале, одлучно је утврдио циљ: „Да живи Свесрбство као једно цело управљано слободом, равношћу и братством. Збогом странствовање, збогом музе”. Искрено задивљен и очаран оним што је у Паризу видео, записао је ипак у дневнику пред полазак на пут да је то не само последњи дан његовог боравка у Паризу, него и његов последњи боравак у иностранству. Неће се више удаљавати из својих крајева – „тамо живити, тамо умрети”. Предстоји му нови живот, живот непосредног рада.⁴⁸

При повратку је пролазио и кроз немачке земље, па је и ту видео велико револуционарно одушевљење. Миша Димитријевић је у својој светосавској беседи која је у Матици српској 1886. године била посвећена Димитрију Матићу навео како му је Матић помињао Струвеа и радо се сећао његових ватрених говора.⁴⁹ У Хајделбергу се срео с Ткалцем, па је и њега наговарао

⁴⁴ Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, 100–101.

⁴⁵ Словенско друштво у Паризу основано је 28. марта, са Сипријеном Робером као секретаром и започело издавање његовог званичног гласила, у којем је био главни уредник – *La Pologne* (Павле Секеруш, „Слика Јужних Словена у листу *La Pologne* (1848–1851), савременом, политичком, религиозном и књижевном летопису народа Источне Европе”, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, Књига XLVI, Свеска 1–3/1998, 71).

⁴⁶ Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, 103–104, 107.

⁴⁷ Д. Матић, *Исјо*, 100–101.

⁴⁸ Д. Матић, *Исјо*, 107–108.

⁴⁹ М. Димитријевић, н. д., 42. Густав фон Штруве (1805–1870) био је немачки револуционар, члан Франкфуртског парламента 1848. године, вођа мањине која се залагала за федеративну и демократску немачку републику (Žak Godšo, *Revolucije 1848*, Nolit, Beograd 1987, 171, 173).

да се упути кући. „Отаџбину, народност, ваља најпре имати, па ћемо после сејати по њој науке и лепе вештине.”⁵⁰

При повратку, на Ускрс, затекао се у Бечу, где је био гост на ручку код Вука Караџића. Читали су српске београдске новине и закључили да ваљано извештавају о покретима и захтевањима српског народа под Аустријом, па су тиме постале и праве народне новине.

Још приликом путовања паробродом, заједно с једним пожунским ђаком из Томашевца, говорио је свим Србима који су успут придлазили о потреби да се народ успротиви Мађарима који угњетавају и српску народност и српски језик. Приликом проласка кроз Карловце, где су припреме за скупштину биле у пуном јеку, уочио је да се расположење у народу знатно променило у односу на оно које је оставио пре свог одласка у Немачку, када је народ био „у дремежу народности”. „Српски народ почео је већ свуда осећати своју народност.”

Из Београда је с групом ђака пошао у Карловце. Пролазећи кроз Срем, сретали су одушевљени народ који их је поздрављао. Матић се први пут сусретао са обичним људима из народа, што у дотадашњем свом животу није имао прилике; био је изненађен што су они с разумевањем и ватреним одушевљењем слушали и поздрављали говоре о слободи, његове и његових другова. Пише како су га подизали на руке и тражили да продужи говор. Био је задивљен што и поред дугог живота под туђим господарима, где су српска народна права немилице била крњена, где су и појединци и народ били прави мученици, народ није изгубио жељу за слободом, веру и наду да ће се за њу изборити.⁵¹

Покрет српског народа упоређивао је Матић са оним револуционарним покретима којима је присуствовао у Немачкој и у Француској. Био је задовољан што је српски народ прихватио сва она начела, о којима је током боравка у Немачкој и Француској слушао од тамошњих револуционара и што је и у једном српском крају започела борба за извојевање слободе. Искрено дивљење и признање одао је својим друговима који су ишли по српским крајевима, држали говоре, објашњавали која су права српског народа. Илија Захаријевић агитовао је и соколио народ, Светозар Милетић је држао ватрене говоре међу својим шајкашима и, као правник, тумачио народу српска права. Ти млади Срби, који су као апостоли ишли у народ у свим српским крајевима и будили свест о свом народу, стекли су, још тада, лепо име међу браћом: „Не би могао набројати она дивна пожртвовања, што показа тада народ српски у Војводини, а и у Србији, помажући браћи својој да се ослободи”.⁵²

У Карловце су стигли дан-два пре одржавања Мајске скупштине. Матић описује како су ушли у град. Ушли су пешице, носећи српску заставу, чије је боје протумачио – плава боја означава постојаност, црвена јунаштво, а бела невиност, што су и главна својства српског народа. Поздравили су их окупљени Карловчани и други придошли Срби, а он је у име своје дружине био одређен да им отпоздрави.⁵³ Описао је свечану атмосферу која је влада-

⁵⁰ Д. Матић, *Бачки дневник 1845–1848*, 111.

⁵¹ Д. Матић, *Истио*, 117.

⁵² В. Крестић, н. д., 195.

⁵³ Групу су чинили чланови београдске лицејске омладине, који су касније у Кнежевини Србији заузимали важна места у државној служби.

ла у Карловцима – препуне карловачке улице, окићене прозоре, а на заставу коју су носили народ је бацао венце. Ушавши у Карловце упутили су се пред митрополитов двор. Позвали су митрополита, он је изашао на отворени прозор двора и затражили су од њега да сазове скупштину, на којој би народ могао да изнесе своје захтеве. Било је више говорника, из разних крајева, који су наглашавали да је право време да народ затражи олакшице, да тражи Војводину, са слободама ујемченим државним уговорима између аустро-угарских владалаца и српског народа, који је сам себи изборио од Турака земљиште, на којем и сада живи. Митрополит је обећао да ће се сутра састати и поново разговарати.

Скупштина је одржана сутрадан. Матић је присуствовао Мајској скупштини и оставио подробан опис њеног тока. Митрополитова беседа којом је скупштина отворена ганула је све присутне, пише Матић, била је кратка и језгровита, али је митрополит умео да нађе праве речи и да одушеви окупљени свет.

Потом су прочитане привилегије и протумачени они њихови делови који су говорили о војводи и Војводини, што је изазвало право усхићење присутног народа. Одао је признање митрополиту што није нимало одуговлачио, него је одмах предложио кандидате, међу којима је Стеван Шупљикац заслужио најбурније одобравање и био изабран за војводу. Пре избора војводе скупштина је одлучила да се дотадашњи митрополит изабере за патријарха у складу са старим правима.

Описујући дух који је владао скупштином, искрени занос њених учесника, Матић је закључио да такво одушевљење није нигде доживео, мада је путујући по свету видео много скупштина и митинга.⁵⁴ Мајска скупштина једна је од највећих свечаности новије историје српског народа, догађај којим су Срби показали да су народ и да су достојни својих јуначних предака.⁵⁵

Описујући даљи ток Мајске скупштине, наводи да се приступило претресу питања о праву и слободама народа. Донета је одлука о територији Војводине, о савезу с Хрватима и односу са Румунима, „на основу *брајтсџива, слободе и једнакости*”. Утрђивање територије Војводине образложио је језгровито млади Србин из Осека, по имену Мојсило.⁵⁶ У вези са областима које су подразумеване под Војводином, Матић пише: „Ја морам на своју срамоту признати да [иако сам знао европско јавно право] донде нисам знао да Барања иде у састав Војводине српске”.⁵⁷

* * *

У својим мемоарским списима Матић је навео да је за члана Главног одбора изабран на самој Скупштини.⁵⁸ Мада је очигледно да је у скупштини

⁵⁴ В. Крестић, н. д., 197–198.

⁵⁵ Д. Матић, *Бачки дневник 1845–1848*, 118.

⁵⁶ Ради се о Мојсију Георгијевићу.

⁵⁷ В. Крестић, н. д., 198.

⁵⁸ У *Бачком дневнику* Матић наводи да га је народ, „одма, први дана маја, за члена Главног одбора извиком” (Д. Матић, *Бачки дневник 1845–1848*, 118). У аутобиографији пише да га је Скупштина изабрала за члана Главног одбора (В. Крестић, н. д., 195).

учествоваo, у скупштинаре је увршћен и за члана Главног одбора изабран на првој седници Главног одбора која је била одржана 4/16. маја. Предлог, молбу Главном одбору да се у „име ученог реда српског” скупштини придружи још деветорица чланова, а тројица од њих приме и у Главни одбор, поднело је 45 граничара Српско-банатске регименте. Одбор је одлучио да се сви младићи приме за скупштинаре, а Илија Захаријевић, Димитрије Матић и Светозар Милетић „који искрену ревност и жар к општем добру народа нашег Одбор овај признаје и почитује, у овај Одбор као праве чланове примити”.⁵⁹

Матић је присуствовао и тој првој седници, на којој је формално постао члан Главног одбора, јер је сутрадан у писму Стефану Стефановићу Тенки⁶⁰ подробно известио о свему што се дешавало и о чему је одлучивано. Утврђено је када ће кренути на пут депутација за Беч, Пододбор⁶¹ је организован у неколико одељења ради ефикаснијег рада, штампан је и дељен народу говор којим је патријарх отворио скупштину. Депутат из Загреба обавестио је Главни одбор да ће се Хрватски сабор састати 7. јуна. Матић пише да ће депутирци у Беч похитати, како би приликом повратка могли у Загребу да присуствују Сабору.

На седници је изражено страховање да цар неће моћи потврдити народне жеље без сагласности мађарске владе, мада би то можда радо учинио, јер би тиме ослабио Мађаре. Зна се да Мађари на то никако неће пристати, па би било добро да се народ припреми за отпор, ако до тога дође. Мисли да се на томе не ради довољно. Не зна ко би народ о томе и могао обавестити, јер сви држе да ће се ствар решити мирним путем. Ипак, подсећа на стари науk: ко хоће мира, нека се спрема за војну. По његовом мишљењу, све се ради споро, а време је скупо.⁶² Матићев извештај показује како је био жив његов интерес за сва тадашња збивања и колико велика нада да ће исход бити повољан.

Матић је био међу потписницима прогласа који је Главни одбор упутио суграђанима Немцима који живе у Бачкој, Банату, Срему и Барањи 10/22. маја. У прогласу је наглашено да се српски народ бори само ради очувања својих права и не жели да нарушава права других. Ускогруда дотадашња владарска политика прогласила је једнакост људи, верску једнакост је с тешком муком схватила, али једнакост народâ није била у стању да разуме. Српски народ усваја и следи нову политику, која поред једнакости грађана и вероисповести жели да извојује и једнакост народâ и народности. Немачки суграђани зато не треба да буду забринуте за своја грађанска права, своју религију, језик и народност.

Срби желе да своја права одрже, а не намеравају да гуше туђа. Не желе да туђа народност буде храна њиховој. Они неће свој језик прогласити за једини и свеспасавајући у државном савезу. Њихово гесло је слобода, једнакост и братство за све народе, све народности и за све језике.

⁵⁹ *Грађа за историју српској њокреџа у Војводини 1848–49*, Београд 1952, 272 (приредио Радослав Перовић).

⁶⁰ Стефан Стефановић Тенка био је члан Државног савета Кнежевине Србије, у то време попечитељ правде и просвете у другој влади Аврама Петронијевића.

⁶¹ Пододбор, „постојани одбор”, био је уже тело, које је требало да претходно, пре изношења на пленум Главног одбора претресе сва питања (Ј. Кркљуш, н. д., 59).

⁶² *Грађа за историју српској њокреџа у Војводини 1848–49*, 278.

Немачки суграђани позивају се да пруже руку Србима и ради остварења ове човечне идеје. Право је њихов циљ, право ће водити њихове кораке, право за Србе и за све суграђане. Изражавају лојалност и верност цару и краљу, а свим суграђанима, ма ког порекла били, гарантују љубав, слободу свих вера и народности и приврженост уставу. Заветују се да ће крвљу бранити сва достигнућа века и уставну слободу од сваке самовоље. Исти проглас упућен је Мађарима, на мађарском језику.⁶³

Заједно с депутацијом Главног одбора која се, на челу с патријархом, упутила цару у Инсбрук, Матић је, с још једним чланом Главног одбора, Костом Јовановићем из Митровице, био опуномоћен да бану Јелачићу пренесе позив да се заједничким снагама војује против Мађара и да се утврди договор о савезу. У пуномоћи се наводи да је у току хитно наоружање и нагло врбовање по свим крајевима Мађарске. Када је од команданта Петроварадинске регименте Храбовског затражен одговор на питање против кога се мађарска војска наоружава – против престола или против српског народа, речено јој је да то Срби не морају и не треба да знају. Из тога су закључили да им прети опасност и депутација је упућена бану да га о томе извести, и „...са вашим високопревасходителством за сигурност и безбедност овог братински здруженог народа закључи, као акт народа србског признавајући и одобравајући”.⁶⁴

Мада су стигли касно увече, бан их је одмах примио. Пошто је прочитао писмо Главног одбора, уверавао је изасланике да је српско-хрватска ствар заједничка и света и да ће против непријатеља заједнички и војевати.

Матић бележи да је отворено напоменуо бану да је време одсудно за братски српски и хрватски народ, па бан, који је толико слављен у народу треба добро да промисли пре него што буде повода да се почне проливати крв између Срба и Мађара. Бан му је на то пружио обе руке и изјавио да је његова горућа жеља да као браћа деле и исту судбину и поручио: „Браните се од сваког нападаја и удрите непријатеља, [док и ја тамо с војском не стигнем] а ето и мене *с војском* у ваше крајеве”. Банов одговор посланици су одмах доставили Главном одбору.⁶⁵

Подробан извештај о догађајима у Загребу и своје утиске и закључке о српско-хрватским односима изнео је Матић у писмима Стефану Стефановићу Тенки из Загреба, 19, (око) 22. и 24. маја. Већ на самом почетку изразио је своје сумње у искреност Хрвата према Српској Војводини. Многе околности су га навеле на то. Душом и срцем је Словен, цело словенско племе сматра за своје, али га боли што уочава да разлика у вери ствара препреку међу њима. Он лично даје предност народности чак и пред вером: „...за светињу народности презрео бих и спасење моје душе, јер је то душа моја само, а народност је светиња обшта”. Тешко је разумети да у XIX веку разлика у вери може бити препрека да се братски искрено удруже два тако, по крви и језику, сродна народа као што су српски и хрватски.

⁶³ *An die deutschen Mitbürgerger, welche in Batska, Banat, Syrmien und Baranja mit uns Serben wohnen*, Библиотека Матице српске, Ситна штампана грађа, Инв. бр. 4030; Thim József, *A magyarországi 1848-49-iki szerb fölkelés története* I–III, Budapest 1930–1940, II, 274–275.

⁶⁴ Главни одбор је пуномоћ издао 14. маја, а њен текст је Матић приложио својој аутобиографији (В. Крестић, н. д., 209).

⁶⁵ В. Крестић, н. д., 196.

Овај је закључак извео из тога што су хрватски домаћини и приликом дочека и у здравицама увек изостављали да поред бана помену и војводу. То је значило да они сматрају да су Срби изабрали само војсковођу – војног, а не народног старешину. „И Срби и Хрвати своји су, али нажалост, разлика вере чини их несвојим. Изображена класа хрватска хоће искрени сојуз, али свештенство и простота мрзе Србе; млађи нараштај пак доћи ће извесно до увиђаја да смо права браћа и да не треба вера да нас раздваја”. Народност треба бранити од општег непријатеља, без разлике вере. Зато сматра да је савез потребан и да је боље ући у савез с Хрватима него с Мађарима. Први се не слажу са Србима само због вере, а други и због вере и због народности и због језика. Треба бити склонији Хрватима него Мађарима, али не треба губити достојанство и наметати им савез. Савез је потребан и једнима и другима. Велика је штета што се два по крви сродна народа не познају боље и не воле више. „Патиће и оба док се то не учини. Време ће то донети, али ће прилично дана донде протећи”.

Друго писмо било је опширно, Матић је подробно описао разговор с баном – поставили су бану врло одређена питања на која је одговарао. Што се тиче питања везаних с могућим мађарским нападом, банови савети сводили су се углавном на то да се Срби ослоне на сопствене снаге, а по потреби и на „помоћ прекосавску”. На питање могу ли рачунати на његову помоћ, одговорио је да могу, али да он са својом војском чека да буде неког повода, да не би они започињали. Бан сматра да Мађари неће нападати јер нису спремни и да ствари стоје боље него што се многим чини.

Бан их је питао зашто није прихваћено да се смењују бан и војвода, католик и Србин. Одговорили су му да народ то не би прихватио. У овом писму писао је Матић и о сусретима с многим личностима, о различитим погледима које је имао прилике да чује и завршио тако што је препустио Тенки да закључке о свему донесе сам.

Треће је писмо одисало правим заносом – Матић на почетку пише да жали што је у свом претходном писму изнео онако неповољне утиске и оцене. У том је писму описао дочек патријарха, одушевљену масу која га је свечано поздрављала, говоре који су држани, у духу слоге и превазилажења било каквог раздора међу једнокрвном браћом. Следећег дана примио је бан патријарха, а потом узвратио посету патријарху. Том приликом постигнут је договор о савезу, који је требало да буде изнесен пред сабор следећег дана, када и бан треба да буде инсталиран. Ако се одржи слога између два „соколова народа”, нико им не може наудити, закључио је Матић.⁶⁶

За време двонедељног боравка у Загребу Матић је имао прилике да присуствује и седницама Хрватског сабора. Био је разочаран ставовима неких од заступника у Сабору који нису схватили, по њему судбоносну, потребу за државним савезом двају сродних народа, али и задовољан коначним исходом и прихватањем тог савеза. Остаје да се види како ће Хрвати држати задану реч.⁶⁷

Хрвати нису притекли у помоћ, па је патријарх Рајачић крајем августа у неколико својих писама Јелачићу подсећао бана на обећања да ће војно

⁶⁶ Грађа за историју српског јокрејца у Војводини 1848–49, 357–358, 367–369, 372–375.

⁶⁷ Д. Матић, Бачки дневник 1845–1848, 118–119.

помоћи Србима. Пребацио је бану да Срби сами ратују, да су „једини у историји сојузници, који сами ратујемо, и то не дан два но од два месеца”. Срби би неке војне операције другачије планирали да нису рачунали на обећану хрватску помоћ.⁶⁸

По повратку из Загреба боравио је Матић у Карловцима. У аутобиографским белешкама наводи да је био и члан депутације коју је Главни одбор упутио петроварадинском заповеднику генералу Храбовском, 10. јуна.⁶⁹ Оставио је жив и подробан опис бомбардовања које је са Петроварадинске тврђаве погодило Карловце на Духове 12. јуна, јуначку борбу с варадинском војском која је продирала у варош, када се ненаоружани народ супротстављао и топовима. Нарочито је запазио херојску борбу двојице Пивничана који су тојагама ударили на топове и тако погинули. Уз војну параду су испраћени на карловачко гробље. Плотун српских војника, испален на гробу погинулих означио је почетак сукоба између Срба и Мађара, изазваног мучким нападом на Карловце. Навео је имена бораца, чији су подвизи у тој борби били и опеваани. Мада су Карловци нападнути изненада, непријатељ је сузбијен тако да ће дуго памтити „шта се зове напасти на један народ, који је дошао до свести своје народности”. Поменувши, с поносом, и сјајне српске победе у Србобрану, када је шака Срба из свих крајева однела победу над бројчано несразмерним противником, поново је истакао да су Срби показали свету шта може да учини народ који се бори за своју слободу.⁷⁰

После напада на Карловце, Главни одбор је 12/24. јуна на предлог генерала Храбовског и краљевског комесара Чарнојевића склопио десетодневно примирје, да би се избегао грађански рат, али је оно склопљено у ствари само ради тога да би Мађарима омогућило несметане припреме за војни сукоб, о чему је сведочио и говор који је Кошут одржао 11. јула пред угарским сабором.⁷¹ Народ је о примирју обавештен Прокламацијом Главног одбора, која је штампана у више хиљада примерака и свуда дељена. Матић наводи да је учествовао и у писању Прокламације, а налази се међу потписницима акта о примирју.⁷² Примирје није било поштовано.

До почетка јула обављао је разне послове као заменик секретара Војног савета. Главни одбор је основао Војни савет 5/17. јуна, ради организовања

⁶⁸ Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918*, 160–161. Препис једног од тих писама (11/12. августа 1848) приложио је Матић свом аутобиографском спису (В. Крестић, н. д., 211–212).

⁶⁹ В. Крестић, н. д., 195–196. Главни одбор је 29. маја (10. јуна) упутио у Варадин депутацију која је од заповедника генерала Храбовског захтевала да обезбеди заштиту српским местима од мађарских нартања. Позвали су се на српске привилегије и обавестили генерала да је и цару упућено изасланство. Храбовски је одговорио да не зна ништа о повластицама и да су оне застареле. Показујући карту царевине изјавио је да на њој не види никакав српски народ у Угарској и Аустрији (Сигфрид Капер, *Српски њокреји у Јужној Угарској 1848–1849*, Београд–Ваљево 1996, 89–90).

⁷⁰ В. Крестић, н. д., 196, 212.

⁷¹ У говору је Кошут поменуо и примирје и изјавио да је тиме побуна „...зауостављена у свом успону и потиснута у граничне појасеве”. То је добро за земљу, док не ојача довољно да може да се попут орла обори на њих и уништи „разбојничке банде” (Петер Иштван Варшањи, „Документи владиног повереника Петра Чарнојевића о покушају помирења Срба и Мађара 1848. године”, *Срби и Мађари у револуцији 1848–1849. године*, Београд 1983, 205).

⁷² *Грађа за историју српског њокреја у Војводини 1848–49*, 434–435; Сигфрид Капер, н. д., 100.

одбране покрета и његове безбедности.⁷³ Матић је описао седницу на којој је Војни савет донео једну тешку одлуку и о томе упутио распис месним пододборима. У тим судбоносним тренуцима не треба жалити ни црквене украсе да би се постигли праведни народни циљеви. Док је писао распис о томе, и сам тронут, у очима председника Војног савета Петра Стојшића, старог коњичког официра, приметио је и сузе. „Кад су цареви аустријски могли узимати, у разним неприликама царевине, из српских цркава и манастира скупочене утвари, па да се то претапа и продаје”, записао је, „зашто не би народ, ради изборења своје слободе, то жествовао...”. Закључио је да је одзива у народу било, „онако како се само замислити могло да [ће] свестан народ скочи[ти] за своје ослобођење и ништа па и саме крви своје не пожалити за тако [драго] велико благо”.⁷⁴

Почетком јула Матић се вратио у Београд, пошто је био именован за професора права на Лицеју. Крајем јула отишао је у Карловце да се опрости с члановима Одбора и с патријархом, који је тада био већ у Карловцима. Одбор је био реорганизован и подељен на одељења. Патријарха је обавестио о свом новом послу и напоменуо да ће све његове снаге и способности и даље бити на услузи српском народу.

Ипак, пише да није „лако сада ладнокрвно са осталим⁷⁵ седити, и радити као да топови и србски и мађарски не грувају”. И после одласка из Војводовине наставио је да помаже Главном одбору колико су му то могућности допуштале – да шаље барут, тражи војнике добровољце и испуњава друге налоге Одбора.⁷⁶ Својим мемоарским белешкама Матић је приложио и неколико докумената из времена после свог преласка у Београд, што показује да је с пажњом пратио догађаје у Војводовини.

* * *

Сразмерно највише места у Матићевом аутобиографском рукопису, у оном његовом делу који се односио на Српски народни покрет, заузимали су његови ставови о разлозима неуспеха Покрета да оствари циљеве своје борбе и признање оснивања Српске Војводовине. Мада је Војводовину напустио пре почетка неких несугласица међу носиоцима власти који су били успостављени и није имао могућности да непосредно прати догађаје, Матић је веома неповољно оценио делатност патријарха Рајачића, његову политику у Српском народном покрету и приписао му највећу кривицу за неповољан исход.

Патријарх и његова околина нису се, по њему, свесрдно латили да се устанком постигне ослобођење од туђина. Мада није спорио патријарху „да уме српски да осећа”, недвосмислено га је оптужио да је Покрет водио не да би се српски народ сасвим ослободио и ушао у српску државу, него да се ослободе од Мађара, а да се притом за Аустрију и њен опстанак подносе онолике жртве. Млада странка се борила за „*пошћуно ослобођење*”, успеси су

⁷³ Љ. Кркљуш, *Средишњи орјани власћи у Српској Војводовини 1848–1849*, Нови Сад 2013, 181–182.

⁷⁴ В. Крестић, н. д., 196.

⁷⁵ Вероватно – „за асталом”.

⁷⁶ Д. Матић, *Бачки дневник 1845–1848*, 119, 121.

били славни, „особито кад је навала маџарска ишла на уништење Срба а док се још није видело куда циљају они који су управу народну имали у рукама”.

Бан Јелачић деловао је договорно с патријархом. Обојица су били доиста пријатељи свог народа, али су се борили против Мађара у корист Аустрије, мислећи да ће аустријска влада касније српско-хрватском народу дати ујемчена права. „Најблаже судећи”, закључио је, „морамо овако сматрати, јер сва одговорност што излазак устанка не дође до жељена успеха пада на њих, који жртвоваше крв Срба и Хрвата за туђе цели, а Војводовина и Банија (мисли се на тзв. бански или грађански део Хрватске који је био под управом бана) не доби онога што је тражено”.

Жртве су биле велике, али су поднесене, као што последице показују, за туђе циљеве: „Тешка је одговорност на онима који су злоупотребили онолико одушевљење и жртве народа. [...] Омладина српска једно је мислила и радила, а друго вођи народни (које сам већ споменуо) који у основу нису хтели потпуно народно ослобођење, него да се користе онаком приликом па да се бију Маџари за целокупност Аустријске царевине, па ова моћи ће учинити правду народу српско-хрватском народу, а видело се после, кад је Аустрија била избављена [како је] шта је учињено”.

Прилике су биле тешке [претешке] и било је мучно одлучити се за једну страну. То може донекле ублажити осуду над вршиоцима туђе воље. Али било да су погрешили из неувиђавности, а не хотимице и с предумишљајем, опет су се огрешили о свој народ који им је поверио своју судбину и с оноликом енергијом ушао у крваву борбу, и заслужују прекор.⁷⁷

После ове тешке и одлучне осуде, Матић је ипак на крају истакао да његов рукопис није место да се даје оцена тако важних догађаја и да ће историја изрећи о томе свој суд, обелоданиће свачије дело, да би српско потомство знало шта је и како је ко од оних који су имали да управљају народним пословима радио.

* * *

Као што је патријарху Рајачићу приписао одговорност за неуспех и жртве које су пале и оптужио га да је деловао у корист очувања аустријске превласти, тако је и тадашњу српску владу оптужио да је њена помоћ Србима у Јужној Угарској у ствари била намењена одбрани аустријске власти, да је тежила да се устанком оностраних Срба одржи целокупност аустријске монархије. Као доказ своје тврдње да је и политика Кнежевине Србије допринела неуспеху Српског покрета Матић је навео писмо које су Аврам Петронијевић и Стефан Стефановић Тенка написали 19. септембра / 1. октобра 1848. Ђорђу Стратимировићу поводом сукоба који је избио између њега и патријарха Рајачића. Препис тог писма био је приложен Матићевој аутобиографији. Петронијевић и Стефановић настојали су да укажу Стратимировићу да је неслога између њега и патријарха погубна за Српски покрет и да су несугласице могле и неопходно је да се превазиђу. Изнели су и какав је став Кнежевине Србије према Српском покрету, који су разлоси због којих је Србија притекла у помоћ Србима у Угарској. И њихов покрет и циљеви, и политика српске владе морају

⁷⁷ В. Крестић, н. д., 197.

се посматрати у склопу целине односа између Аустрије и Србије и мађарске политике према народностима.

Два су пасуса где је то сажето: „Ако икоме, Вама је господине добро знано, да је Србија оностраним Србима само зато толико помагала, што су се они у ову борбу упустили за цара аустријског, за целокупност његовог царства, и за њина заслужена и природна права, следователно за њихову чест, слободу и народност; јер сте Ви, господине, више пута овамо прелазили, и о томе се јасно из речи тичући се наши старешина уверити могли”. Даље: „Србија је симпатизирала с оностраним Србима у овој њиној борби и чинила им до сад сваку могућу помоћ, која им је за њу нуждна била, једноставно зато, што је она мислила, да је уверена, да се тамошњи Срби с Мађарима бију и из привржености к законом њином цару и за целост аустријске монархије, а у једанпут и за њина права, којима се може њина слобода и народност за свагда обезбедити [...]”. У препису тог писма, које је приложио својој аутобиографији, Матић је подвукао само оне делове који су помињали очување целовитости Аустрије и приврженост цару, а не и оне где се говори да се борба води за српска права и њихово очување и за српску аутономију.⁷⁸

* * *

Разумевање и објашњење промене Матићевог односа према догађајима у Војводици отежава околност што његов аутобиографски рукопис није хронолошки бележио догађаје, па је на првом месту изнесена немилосрдна осуда патријарха Рајачића и његове улоге у Српском народном покрету, док су прикази и ставови у деловима који су следили у великој мери противречили том суду. Описи и оцене догађаја којима је присуствовао и у којима је учествовао, одушевљење које су код њега изазвала збивања у Војводици током периода од око два и по месеца које је тамо провео не дају основа за закључак који је донео и неповољно мишљење о патријарху Рајачићу као вођи Српског народног покрета и његовој одговорности за исход.

Још за време повратка из Париза, током путовања сретао се Матић на путу са припадницима разних народа, делио утиске о догађајима и размењивао мишљења. У Салцбургу се затекао у друштву једног Бечлије и једног Италијана и том приликом изрекао своје мишљење о рату који је у Ломбардији већ био започео: „народ сваки, који гледа да се од туђе владе ослободи, заслужује похвалу. Какво право има Аустрија на Ломбардију и Венецију? Италија треба да је слободна”. Настојао је да оправда Хрвате, који под командом Радечког ратују у Ломбардији: „...то ми је најгрозније помислити, да не само Југославени да су туђи поданици, већ су орудија да се други народи не ослобађају од туђег ига”. Младог Италијана који је у разговору учествовао уверавао је да је за све то крива аустријска влада. Италијан је то прихватио и изразио уверење да ће бити добри суседи када се и једни и други ослободе.⁷⁹

Из тог Матићевог става недвосмислено произлази да је од самог почетка био свестан у каквом су се тешком положају нашли они народи који су били

⁷⁸ В. Крестић, н. д., 209–210; Thim József, н. д., 71–74. Аврам Петронијевић био је тада кнежев представник и министар унутрашњих послова.

⁷⁹ Д. Матић, *Бачки дневник 1845–1848*, 115.

приморани да се оружјем боре за сопствена права која су у Угарској била угрожена, а својом су борбом посредно бранили и целокупност Аустрије и очување њене превласти.

Матић је присуствовао самом почетку рада Главног одбора и учествовао у његовом раду. Главни одбор започео је свој рад после Мајске скупштине у врло тешким условима, с много мањим бројем чланова од оног који је на скупштини био изабран. Многи изабрани чланови нису касније, из различитих разлога, учествовали у његовом раду. После патријарховог одласка на двор ради покушаја добијања признања одлука Мајске скупштине Главни одбор је остао једини од органа власти који су на скупштини били изабрани, са важним пословима који су пред њим стајали – да организује нову власт и припреми народ за одбрану. За председника Главног одбора изабран је Ђорђе Стратимировић који се сам прогласио и за врховног команданта.⁸⁰

Међу прилозима које је Матић додао својим мемоарским белешкама било је и писмо Константина Бранковића (Кирил Петровић) из Карловаца Ст. Стефановићу Тенки 3/15. маја. Из њега се јасно види да руководство Српског народног покрета у тим првим данима и у тако тешким приликама није имало прецизно утврђен план своје делатности, нити чврст и јединствен став о најважнијим питањима – односу према мађарској влади и природи савеза с Хрватском. Неки су сматрали да би најбоље било покушати да се постигне договор с Мађарима, чиме би се избегло крвопролиће, а по којем би Срби били признати као народ и постојала аутономна српска права у војној команди и цивилној администрацији. У погледу природе савеза с Хрватском су постојале чак три концепције.⁸¹

Матић је известио С. Стефановића Тенку 14/26. јуна да се шаљу изасланици у све крајеве Војводства ради припреме народа за рат, до којег ће извесно доћи после десет дана, ако се до тада депутација не врати са одобреним српским захтевима. Изразио је своје незадовољство стањем у којем се налазило руководство Покрета. По његовом мишљењу, у Одбору влада неред, који ће нашкодити покрету: „Вика је јака”, пише он, „а нарочито од народа против Стратимировића. Тај се човек никоме више не допада; шеврда са Чарнојевићем; сиромах, а рад је да има с чиме бити раскошан, па га новци запалити могу”.⁸²

У време напада на Карловце из Петроварадина, 31. маја / 12. јуна, Матић је био у Карловцима, присуствовао је сахрани погинулих. Било је јасно да ће тај напад неизбежно изазвати ратни сукоб: „Тај дан пред вече лепо сунце залазило је за Дунав а плотун српских војника, оборен на гробу, огласила је српском народу да је борба поводом мучког нападаја отворена, на живот и на смрт између Срба и Мађара”. Неколико редова даље, пошто је описао како је крвав био тај сукоб и колико је невиних жртава пало, закључио је: „У место да се оба народа увере ко им слободу [гласи] гази, па заједнички лека да траже, ето узајамно тамане се, па ће заман и изгледати на своју слободу”.⁸³

Матић је, према томе, у више наврата уочавао и наглашавао да су постојали трајни и озбиљни разлози незадовољства Срба под мађарском владавином

⁸⁰ Љ. Кркљуш, *Средишњи ордани власти у Српској Војводини 1848–1849*, 59–69.

⁸¹ В. Крестић, н. д., 208.

⁸² *Грађа за историју српској њокрећиа у Војводини 1848–49*, 446.

⁸³ В. Крестић, н. д., 196.

и да би, с обзиром на искључиву политику вођства мађарског покрета и одрицање права свим немађарским народима, тешко могло доћи до споразума о борби против заједничког непријатеља, поготову после напада на Карловце. И сам је био сведок таквих неуспелих покушаја да се ратни сукоб избегне – српске депутације код генерала Храбовског и споразума о примирју који није поштован. И поред тога што се могло закључити да рат Хрвата и Срба против Мађара само посредно и објективно користи Бечу, оптужио је Матић патријарха, па и српску владу да су ратујући против Мађара бранили Аустрију и штитили њену целовитост и превласт у држави, уместо да се придруже Мађарима у борби против Хабзбуршке монархије, и да су одговорни за неуспех Покрета и његове тешке последице.

* * *

Указавши на ову промену Матићеве оцене Српског народног покрета, Божић Марковић је покушао и да је објасни. Као зрео човек Матић је уздржаније и с разочарањем говорио о свом учешћу у народном покрету 1848. Одговорност за неуспех устанка и узалудне српске жртве приписао је патријарху Рајачићу и бану Јелачићу, који су помагали Аустрију уместо да се придруже Мађарима у борби против Хабзбуршке монархије.⁸⁴

У беседи коју је Матићу у спомен одржао у Српском ученом друштву 11. маја 1886. године говорио је Стојан Бошковић и о политици Србије према Српском покрету – њеном тадашњем положају и односима према суседној монархији и према Мађарима. Српска влада снажно је подржала покрет српског народа у Угарској. У одлучивању о помоћи Србима из Војводине имали су утицаја и династички и великашки интереси. Симпатије за Србе у Војводини биле су снажне, али држи да рат није био популаран у Србији јер је омраза с Мађарима изгледала као да је наметнута и подстрекавана од бечке камариле. Неки су сматрали да је природније и паметније тражити српска права у Србији и преко српских граница у Турској, или остати у миру, него се завађати с вековним суседима Мађарима, помагати Аустрији и од ње чекати награду.

Том се приликом пред светом потврдила заједница Срба и Хрвата у борби против туђинске превласти, али је тиме револуционарни покрет који се у Србији јавио 12. јула 1848. устанком Београђана против турских стража у вароши одвраћен из свог правог корита на другу, сасвим неприродну страну. Требало је искористити општи метеж који је у то време владао у Европи и уз помоћ Русије и западних сила тражити да се Турци иселе из српских градова, а Босни, Херцеговини и Старој Србији да се дају нека аутономна права. Међутим, као и више пута пре тога, Срби су се дали употребити као оруђе туђинских интереса.

Закључио је да мађарски народ није заборавио ни опростио Србији што се 1848. и 1849. умешала у њихову борбу против Аустрије, што се касније показало, нарочито после нагодбе, и у односу према српском народу у Јужној Угарској и према Кнежевини Србији. Све политичке па и црквене повластице

⁸⁴ Б. Марковић, н. д., 10.

српског народа у Угарској биле су укинуте или сведене на најмању меру. У међународној политици вреде мало голе симпатије, а више и готово једино узајамне услуге и интереси.⁸⁵

О Матићу и његовом учешћу у Српском народном покрету Бошковић наводи да се Матић „... тако скоро повукао из карловачког одбора и од народног покрета, било је с тога, што се патријарх почео окружавати аустријским људима и ђенералима, те и цела ствар устанка дође у њихове руке”.⁸⁶ Бошковићев закључак о времену и разлозима Матићевог одласка из Војводине није основан, јер је Матић отишао пре него што је дошло до промена у српској војсци и њеним командантима, а разлог његовог одласка био је именовање за професора Лицеја. Бошковићеви закључци о политици вођства Српског покрета у Војводини 1848–1849. године били су слични Матићевим, па је у својој беседи и несразмерно много места посветио у ствари критици тадашње политике српске владе. Као доказ о мотивима политике Кнежевине Србије и помагања Српском народном покрету и он је навео писмо А. Петровијевића и Ст. Стефановића Тенке (у септембру 1848) Ђорђу Стратимировићу.

Бошковићеви ставови о политичким правцима које је тада требало следити подударни су с Матићевим и у погледу најважнијих циљева српске политике. Матић је често писао о коначном и потпуном ослобођењу и уједињењу – српском и југословенском, ослобођењу „Свесрпства”, оснивању и устројењу заједничке југословенске државе. Већ на самом почетку својих бележака о Покрету и надама које су га покретале када је одлучио да му се придружи, записао је: „А кад букне устанак српског народа против силе маџарске, желећи да том приликом покушамо ослобођење и уједињење васцелог српског народа, ја [се вратим] похитам у [нашу земљу] наше крајеве”. О Покрету је писао увек са дивљењем и одушевљењем, готово са заносом: „Нигда не могу заборавити оно одушевљење, које је народ српски, после онако дугог страног притиска, показао не жалећи ни крви ни имања за драго ослобођење”, „јуначко племе српско опет се показало као достојно славних предака наших”. Бошковић је сматрао да би првенствени циљ сваке српске револуционарне акције и покрета требало да буде усмерен на коначно осамостаљење од Турске.⁸⁷

Ниједан од тих циљева није се у то време могао остварити, што су водећи српски државници и тада добро знали и увиђали, а потоња историјска наука и доказала и потврдила. Језгровити и сажети приказ тадашњих прилика, положаја Србије, разлога њеног учешћа у борби аустријских Срба и циљева којима се тежило, начина на који се једино могло и морало поступати, објашњење сложеног и политички и дипломатски деликатног односа према суседној Монархији и њеним народима садрже већ и само два писма тадашњег министра унутрашњих послова Илије Гарашанина упућених Стевану Книћанину, као и други Гарашанинови написи и изјаве.⁸⁸ О томе

⁸⁵ С. Бошковић, „Беседа”, 169–170.

⁸⁶ С. Бошковић, „Беседа”, 193.

⁸⁷ В. Крестић, н. д., 195.

⁸⁸ Драг. М. Павловић, *Србија и српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849.* Београд 1904, 75; Драг. Страњковић, „Држање Србије према Аустрији и Мађарима 1848–1849”, *Југословенски историјски часопис*, I (1935), , 407–409; В. Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790–1918.* Нови Сад 2013, 235–238.

ће касније писати и Јован Ристић, као државник и историчар, а и као учесник.⁸⁹

Своје виђење и објашњење положаја српског народа и односа Српског народног покрета према Аустрији дао је као млади учесник у Српском народном покрету, а касније као неприкосновени првак српског народа у Јужној Угарској Светозар Милетић – први пут још за време Покрета у свом концепту уставног преуређења Монархије и положаја Словена и Срба 1849. године⁹⁰, а двадесет пет година касније написао је: „Почетак је српског народног покрета чисто народног значаја био, извор и корен му је био једино у свести народа о својој праву и у дужности самоодбране [...] Интереси народа и династије сусрели су се у том рату на истој путу. То је све.”⁹¹

Промена Матићевог става била је пре резултат његовог разочарања због тога што 1848. нису били испуњени његови младалачки снови о потпуном ослобођењу српског народа, о свесрпском уједињењу и остварењу југословенског јединства, него искреног уверења да политика патријарха Рајачића није била родољубива. У својим оценама наглашавао је да се патријарху не може порећи да је био родољуб, да је доиста био пријатељ свог народа, да је „умео српски да осећа”, али га је ипак сматрао одговорним, оптужујући га да је чак злоупотребио народно поверење, обмануо свој народ и огрешио се о њега.⁹²

Искрени родољуб, либералних погледа који су били формиран у доба његовог сазревања и које је задржао до краја живота, Матић је 1848. године имао ретку прилику да доживи један снажни, истински револуционарни народни покрет и да у њему активно и учествује. Као и сви његови учесници, надао се да ће овај покрет постићи своје циљеве и значити крупан корак на путу ослобођења. Природно је што је жалио што покрет није успео да извојује ослобођење макар једног дела српског народа. Помињући крупне циљеве борбе које је замишљао да су се могли постићи, заборављао је да и он на самом почетку написао да су препреке да се то оствари велике. Оно што је сматрао да ће олакшати борбу за српско ослобођење, околност да су се у многим великим и моћним европским земљама разбуктале револуционарне ватре, па се понадао да ће они, забављени својим невољама одвратити пажњу од српског устанка, била је заблуда. Напротив, управо су велике европске земље настојале да се одржи равнотежа и помогле да се угуше револуционарни покрети; они у Аустрији би, у случају свог успеха увелико пореметили равнотежу европских сила постигнуту 1815. године. Положај Србије био је нарочито деликатан. Она је, као вазална држава, морала водити рачуна о ставовима „покровитељствујућих дворова” Русије и Турске. Матић је тога вероватно био свестан, али је његов револуционарни занос очито превладао рационално и објективно процењивање реалних изгледа.

⁸⁹ У време Српског народног покрета био је један од групе лицејске београдске омладине, ђака који су присуствовали Мајској скупштини (Јован Ристић, *Свољашњи одношаји Србије новијег времена, Прва књига 1848–1860*, Београд 1887, 19, 21, 29, 49, 53, 64–68).

⁹⁰ Љ. Кркљуш, *Пројектии устава за Војводину Србију 1848–1849*, Нови Сад 2006, 81.

⁹¹ Цитирано према В. Богданов, *Устанак Срба у Војводини и мађарска револуција 1848 и 1849*, 172.

⁹² В. Крестић, н. д., 197.

Драг. М. Павловић дао је сажето објашњење сложених међународних односа који су у ово време били нарочито замршени: „Још од почетка покрета страхују они [српски државници], да ће Аустрија хтети остати до краја исправна у свом држању према Србима; још онда су они зебли за народну ствар. Али према стицају прилика и због држања Мацара друкчија се политика није могла водити, већ бити заједно с Аустријом. Свакако се и због конзервативних 'покровитељствујућих Дворова', нарочито руског, који је хтео бити заштитник принципа легитимитета у Европи, политика и држање српске владе донекле су морали ићи овим правцем, – уз Аустрију и уз једини легални ауторитет, династију”.⁹³

Своје мемоаре завршио је Матић 1872. годином. У то време Кнежевина Србија била је још увек вазална држава. Иако је учествовао у процесу њеног коначног осамостаљивања и освајања државне независности и доживео њено свечано проглашење, коначно ослобођење свег Српства било је сасвим далеко и неизвесно. Вероватно је да је 1872. године престао да записује своја сећања, јер је тешко претпоставити да би изоставио тако да забележи тако важне догађаје, који су значили и остварење, бар делимично, његових највећих жеља. Да ли је и колико тада Матић променио своје мишљење о узроцима неуспеха Српског народног покрета и онима које је сматрао за одговорне за такав исход, није могуће утврдити.

* * *

У Карловце је Димитрије Матић стигао крајем априла 1848, непосредно пред Мајску скупштину, а већ 22. јула налазио се у Београду, где је, на позив министра просвете, требало да почне да предаје на Лицеју.⁹⁴ Матићев боравак у Војводици трајао је, према томе, врло кратко време, али је његово учешће ипак оставило трага у Српском народном покрету.

При опелу Димитрију Матићу, Алимпије Васиљевић, његов ученик и пријатељ, рекао је о његовом учешћу у Српском народном покрету: „А кад настаде она велика епоха, епоха свете борбе за ослобођење и независност народа српског, кад пред скупим жртвама, које тада захтеваше отаџбина од својих синова, многи засташе, а неки и устукнуше, ти бејаше међу првима, који не само што говораше да за тебе нема тако скупе жртве, коју ти не би принео на олтар ослобођења и независности народа свога, него одмах с готовошћу и принесе свој део жртве на свети народни жртвеник”.⁹⁵

Тако је Димитрије Матић оставио трага на обема странама настањеним својим народом, просвећивањем и науком, помагањем да она страна која је била одмакла на путу ка коначном ослобођењу, образује народ, изгради и уреди своју младу државу, али и учешћу у борби за освајање слободе оног дела народа који је живео на другој страни – слободе, као најважнијег услова и опстанка и свег даљег развитка.

⁹³ Драг. М. Павловић, *Србија и српски покрет у Јужној Угарској 1848. и 1849*, Београд 1904, 171.

⁹⁴ Д. Матић, *Ђачки дневник 1845–1848*, 118.

⁹⁵ „Беседа коју је говорио г. А. Васиљевић државни саветник при опелу † Димитрија Матића државнога саветника”, *Српске новине*, бр. 232, 20. октобра 1884.

Prof. LJUBOMIRKA KRKLJUŠ, PhD
Matica Srpska
Matica Srpska 1, Novi Sad, Serbia
E-mail: ljkrkljus@sbb.rs

DIMITRIJE MATIĆ IN THE SERBIAN PEOPLE'S MOVEMENT 1848–1849
In honour of an illustrious Serbian scientist

SUMMARY: Dimitrije Matić, born in Ruma, philosopher, legal worker and statesman, began his education in Serbia and continued his studies of law and philosophy at German universities, where he also obtained a doctorate in philosophy. He was a professor at the Lyceum where he taught law, a minister in numerous governments, a judge of higher courts and a diplomat during the second government of Miloš and Mihajlo Obrenović and Prince Milan Obrenović. He is credited with the development of education in Serbia, primary schools were reformed, and the first teacher's school in Serbia was established. He advocated the establishment of reading rooms in the villages. He is a writer of important scientific papers in philosophy, law and pedagogy, and he participated in writing draft laws. Being a liberal in his beliefs, he participated in the Serbian People's Movement in 1848, attended the May Assembly in 1848, when the founding of Serbian Vojvodina was proclaimed, and was elected to the Main Board. He is a member of the Serbian deputation sent to Zagreb to Ban Jelačić for an agreement on joint military action, based on the alliance of the Serbian Vojvodina and the Triune Kingdom, which was proclaimed at the May Assembly and adopted by the Croatian Parliament. He was in Sremski Karlovci at the time of the attack from Petrovaradin on June 12, which marked the beginning of the war with the Hungarians. He had taken part in the armistice negotiations that were concluded after the attack. He was also a member of the Military Council. He had stayed in Vojvodina until the beginning of July, when he was appointed professor at the Lyceum in Belgrade. He was an honorary member of the Matica Srpska, a member of the Society of Serbian Literature and president and vice president of the Serbian Academic Society. He was the first to propose the establishment of a university in Serbia.

KEY WORDS: Dimitrije Matić, legal writer, philosopher, minister, professor, school system reformer

Др УРОШ ТАТИЋ, научни сарадник
Историјски институт Београд
Кнеза Михаила 36, Београд, Србија
Е-адреса: urostatic@yahoo.com

УЛОГА ФРАНЦУСКЕ У ПРЕГОВОРИМА ИЗМЕЂУ ИЛИЈЕ ГАРАШАНИНА И ПОРТЕ 1861. ГОДИНЕ О ПОЛОЖАЈУ МУСЛИМАНА У СРБИЈИ

САЖЕТАК: У циљу испитивања расположења гарантних сила према доношењу закона којима би био ојачан државноправни положај Србије, у мисији код великих дворова Европе боравио је од новембра 1860. до марта 1861. године специјални изасланик Јован Мариновић. Непосредно након његовог повратка, кнез Михаило Обреновић донео је одлуку да у Цариград пошаље искусног државника Илију Гарашанина. Подршка Русије и Француске учврстила је кнеза у намери да спорна питања реши у непосредним преговорима с Портом. Кнежев изасланик имао је задатак да пред владом у Цариграду изнесе проблем стављања под српску јурисдикцију свих Турака који су у Србији живели ван тврђава. Избором Гарашанина кнез Михаило је показао намеру да се у спољној политици ослони на људе од поверења. На повратак Гарашанина државним пословима утицало је не само његово искуство већ и мишљење Петрограда и Париза да се ради о једном од најспособнијих српских политичара.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Француска, Србија, Порта, Илија Гарашанин, Лавалет, кнез Михаило, Хатишериф из 1830, Хатишериф из 1833.

Тема преговора Илије Гарашанина и Порте 1861. године о положају муслимана у Србији садржана је у бројним историографским јединицама.¹

---

¹ Васиљ Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, Београд–Земун 1925; Љиљана Алексић, *Сав Француске према Србији за време друје владе кнеза Милоша и Михаила (1858–1868)*, Београд 1957; Гргур Јакшић, Војислав Вучковић, *Свољна политика Србије за владе кнеза Михаила. Први балкански савез*, Београд 1963; Љубодрог П. Ристић, *Велика Британија и Србија 1856–1862*, Београд 2008; Данко Леовац, *Србија и Русија за време друје владавине кнеза Михаила (1860–1868)*, Београд 2015; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I (књига прва од 29 марта 1848 до 31 децембра 1858 године), II (књига друга од 4 јан. 1859 до 29 марта 1874), средио Ст. Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српскога народа, Прво одељење, књига XXII, Београд 1931; Богдан Љ. Поповић, *Дипломатска историја Србије*, Београд 2010; Драгослав Страњаковић, *Илија*

Међутим, на ток ових преговора и њихов резултат у значајној мери утицала је и Француска чија улога није у потпуности расветљена, што је и циљ овог рада.

Од повратка Обреновића на власт у Србији 1859. године Илија Гарашанин је био у добрим односима с кнезом Михаилом. Млади кнез није узео за зло српском државнику ни његово противљење избору Милоша Обреновића на Светоандрејској скупштини 1858, ни гласине да је он био кандидат за престо.² Смрт кнеза Милоша и долазак кнеза Михаила на престо у септембру 1860. године затекли су Гарашанина у Паризу. По повратку из француске престонице, кнез га је одмах срдачно примио и у неколико наврата са њим врло поверљиво разговарао о питањима унутрашње политике у земљи. Након тога, кнез Михаило је понудио Гарашанину положај председника владе који је он одбио.³ У писму свом пријатељу, француском официру Иполиту Мондену (*Hippolyte Mondain*), државник је рекао да је тако поступио због кнежевог захтева да за министра правде изабере Јеврема Грујића, човека кога је сматрао потпуно непоузданим.⁴

Кнез, међутим, није одустајао од Гарашанина. Било је познато да он у Европи важи за најцењенијег српског политичара. Због његове умерености Порта је са Гарашанином сарађивала радије него са другим државницима у Кнежевини. Он је уживао поверење и подршку Француске, а Мариновићу је приликом боравка у Петрограду руска влада саветовала да Гарашанин буде враћен у државну службу. Свестан наведених чињеница, кнез Михаило је кренуо корак по корак. Најпре је почетком априла 1861. године поверио Гарашанину вођење преговора с Портом о подвргавању српским властима свих муслимана који у Кнежевини живе ван градова, а затим га је средином децембра исте године именовоа за председника владе и министра спољних послова. Са доласком Гарашанина на власт кнежева визија будућности српског народа постаће јаснија.⁵

Михаило је умео да искористи државничке способности Илије Гарашанина. У априлу 1861. године кнез му је поверио мисију у Цариграду, чији је циљ био да реши питање положаја муслимана у Србији.⁶ Михаилова одлука била је последица Мариновићеве мисије. Из разговора овог српског изасланика са руским и француским државницима, кнез је закључио да може рачунати на њихову подршку по овом питању. Француски министар спољних послова Едуар Тувнел (*Edouard Thouvenel*) сматрао је неспорним кнежево право да управља свим деловима српске територије и да под његовом влашћу буде сво становништво ван тврђава.⁷ То право произлазило је пре свега из

Гарашанин, Крагујевац 2005; Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. 1 (1848–1860), књ. 2 (1860–1868), књ. 3 (1868–1872), Београд 1887–1901; *Илија Гарашанин (1812–1874). Зборник радова са међународној научној скупи одржаног 9. и 10. децембра 1987. йоводом 175. йодшњице рођења*, Београд 1991.

² Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 63–64.

³ Д. Страњаковић, н. д., 188–189.

⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 63.

⁵ Симо Ц. Ћирковић, *Књаз Михаило Обреновић. Живот и йолићика*, 143.

⁶ Радосћ Љушић, „Илија Гарашанин о српској државности”, *Илија Гарашанин (1812–1874). Зборник радова са међународној научној скупи одржаног 9. и 10. децембра 1987. йоводом 175. йодшњице рођења*, Београд 1991, 129–165 (145).

⁷ Едуар Тувнел (Верден, 1818 – Париз, 1866), француски дипломата, министар спољних послова од 24. јануара 1860. до 15. октобра 1862. Као двадесетогодишњак, објавио је 1839.

одредби Хатишерифа из 1830. године којима је, осим у гарнизонима у градовима, муслиманима безусловно био забрањен боравак у Србији. Министар је обећао Мариновићу подршку француске владе када кнез буде поднео овај захтев Порти. Интересантно је да се Тувнел супротстављао српском захтеву за иселјавање Турака из Кнежевине.⁸

Избор Гарашанина наишао је на добар пријем јер је он у дипломатским круговима сматран за умереног државника који ће се трудити да решење буде постигнуто мирним путем. Стога је владало уверење да је Гарашанин најпогоднија личност за вођење преговора с Портом и да ће се она према њему показати предусретљивијом и попустљивијом него према неком другом.⁹

Пре путовања у Цариград, српски државник је о својој мисији обавестио француског вицеконзула Дозона (Auguste Dozon),¹⁰ замоливши га да му обезбеди добар пријем и подршку амбасадора маркиза Лавалета (Charles Jean-Marie Félix, marquis de Lavalette)¹¹. Пре Гарашанина то је учинио и председник владе

године у часопису *Revue des Deux Mondes* извештај са дугог путовања кроз Аустрију, Угарску, Румунију и Грчку. Примедбе и размишљања са овог путовања сакупљени у две књиге 1841., отворили су му врата Министарства спољних послова. Каријеру је започео у посланству у Бриселу, а затим је 1848. вршио дужност секретара и отправника послова у Атини. Исте године, након проглашења Друге републике, именован је за опуномоћеног министра у Атини, где је постао најближи сарадник грчког краља Отона. У новембру 1850. постављен је за француског представника у Минхену, а 2. децембра наредне године, после државног удара Луја Бонапарте, за директора Политичког одељења Министарства спољних послова. Наполеон III га је 3. маја 1855. именован за амбасадора у Цариграду, а потом 4. јануара 1860. године за министра спољних послова (АМАЕ, *Personnel-Dossiers individuels de carrière, première série, 1816–XIXe siècle*, No 3931; Lucien Bély, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaïsse, *Dictionnaire des Ministres des Affaires Etrangères*, Paris 2005, 350–352).

⁸ Архив Србије (АС), Поклони и откупи (ПО) 28/106, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 3. фебруара 1861.

⁹ Љ. Алексић, н. д., 46. Британски конзул Лонгворт (Longworth) је од добро обавештених људи сазнао да је Гарашанина требало склонити из Београда за извесно време. У случају да у Цариграду постигне задати циљ, вероватно би био враћен на „место које је раније заузимао на челу српске управе” (Љ. П. Ристић, н. д., 188).

¹⁰ Огист Дозон је од 1841. радио у Министарству унутрашњих послова, а од 1845. године у Дирекцији за уметност (секција за историјске споменике). На Балкану је као дипломата провео 30 година (у Београду, Мостару, Пловдиву, Јањини, Ларнаки и Солуну). Кад је Француски конзулат у Београду 1855. подигнут на степен Генералног конзулата, постављен је за канцеларисту прве класе. У време Светоандрејске скупштине 1858. и турског бомбардовања Београда 1862. године вршио је и послове који су били изнад његових формалних овлашћења. Одржавао је везе са ученим Србима и српским политичким круговима о чему сведочи преписка са Вуком Караџићем, Илијом Гарашанином, Јевремом Грујићем и Стојаном Бошковићем. Поред своје дипломатске активности у Србији (1853–1863), уз сарадњу са школованим Србима преводио је и српске народне песме. Објавио је два таква издања: *Poésies populaires serbes*, Paris 1859. и *L'épopée serbe. Chants populaires héroïques. Serbie, Bosnie et Herzégovine, Croatie, Dalmatie, Monténégro*, Paris 1888. Интересовао се за историју и културу Балкана а посебно за српску епску поезију. Био је члан Српског ученог друштва од 1862. године а написао је и једну граматику српског језика. Први је спојио дипломатску и културну димензију интересовања француских интелектуалних кругова за Србију и Србе (Александра Колаковић, *У служби ошацибине. Сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914*, Београд 2016, 54–55).

¹¹ Шарл Лавалет (Сенлис, Оаз, 1806 – Париз, 1881), француски дипломата, министар спољних послова од 17. децембра 1868. до 17. јула 1869. Након младости, за коју пре можемо рећи да је успешна него озбиљна, започео је 1835. године дипломатску каријеру. По ипозмењу већег броја мисија, упознао се са Источним питањем приликом вршења дужности

Филип Христић. Страни представници у Београду сматрали су да је на Гарашанинов избор утицала влада у Тиљеријама. Овде је био у питању не само лични углед српског државника већ и углед Француске која је била непосредно заинтересована за успех преговора.¹²

Гарашанин је утицао да питању положаја муслимана у Србији буде дат савременији облик. У „Наставленијама”, упутствима које је добио пред одлазак у Цариград, наглашено је да он у преговорима треба да се позове на јасне одредбе Хатишерифа из 1830. године. Новим решењем овог неоствареног права Турци који живе у Кнежевини изван градова били би подвргнути српским властима и законом изједначени са Србима у правима и дужностима. Судска власт Турске била би ограничена само на унутрашњост градова. Према овом компромисном решењу, Срби би одустали од исељења Турака, а Порта би се одрекла права на турски део београдске вароши.¹³

Изасланик је стигао у Цариград крајем априла. Након посете турским званичницима и упознавања амбасадора гарантних сила са садржином меморандума српске владе, Гарашанин је почетком маја предао овај документ министру иностраних послова Али-паши.¹⁴

Тон меморандума био је веома умерен. У њему је скренута пажња Порти на све чешће сукобе између Срба и Турака настањених ван тврђава и на опасност од постојања двовлашћа у Србији. Такво стање, стварајући сталне сукобе интереса, отежава уклањање сплетки које ремете добре односе Порте

секретара мисије у Персији која је имала за циљ успостављање дипломатских односа са тамошњим шахом. Генерални конзул у Александрији (1843–1846), посланик конзервативне већине у Скупштини до 1848. а затим и за време Друге републике, постављен је 20. фебруара 1851. године за амбасадора у Цариграду. За време сукоба Француске с Русијом око поседа над светим местима у Палестини, а који је довео до Кримског рата (1853–1856), на тој дужности се показао као снажна личност. Наполеон III га је 1853. године изабрао за сенатора. Пријатељства на двору и у дипломатским круговима омогућила су му да се 11. фебруара 1860. врати на положај амбасадора у Цариграду. Проблем управе у Либану (сиријско питање) пружио му је прилику да покаже своју вештину. Именујући га 28. августа 1861. године за амбасадора при Светој столици, министар спољних послова Тувнел је рачунао на његов преговарачки и таленат човека од акције у римском питању (питању световне папске власти у Италији). Државни министар Ежен Руе (Eugène Rouher) дао је нови подстицај његовој политичкој каријери поставивши га 1865. године за министра унутрашњих послова. После оставке Друена де Лииса (Drouyn de Lhuys) заузео је, привремено, 1866. место министра спољних послова. Остао је познат по циркулару који је послао француским дипломатским представницима након победе Пруске над Аустријом у бици код Садове 5. јула 1866. године. У „Циркулару Лавалет” («circulaire Lavalette») тражило се, зарад „политике народности”, оправдање за приближавање Прусској. По мишљењу министра, за Француску је било боље да постане савезник Берлина него да покуша да ограничи његове амбиције (Archives du Ministère des Affaires Étrangères (АМАЕ), Paris – La Courneuve, Fond Personnel-Dossiers individuels de carrière, première série, 1816–XIXe siècle, No 2472; L. Bély, G. H. Soutou, L. Theis, M. Vaisse, н. д., 354–355).

¹² АМАЕ, Fond Correspondance politique des consuls (1826–1896), le sous-fond Turquie-Belgrade 13, No 13 и 14, Дозон Тувнелу, Београд, 2. и 5. априла 1861.

¹³ Р. Љушић, н. д., 145. Преко београдског мухафиза Куршид-паше британски конзул је сазнао да се хиљаде наоружаних Срба окупљају око места у којима су тврђаве. Тврђавске посаде су стрепеле да ће, у случају Гарашаниновог неуспеха, тврђаве бити нападнуте, а посаде побијене. У прилог тврдњи да се у Србији припремају оружане акције против Турака, Лонгворт је навео и вести да оружје и муниција стижу из Аустрије, а српске власти их деле народу. Хабзбуршка монархија је поново гомилала трупе на северним обалама Саве и Дунава. Изговор за то била је намера да се спрече могући немири у Србији (Љ. П. Ристић, н. д., 188).

¹⁴ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 66.

и Кнежевине. У циљу окончања тог стања, Правитељство је могло да тражи примену Хатишерифа из 1830. године и потпуно исељавање муслимана из Србије. Међутим, због хуманости према тим породицама, влада се задовољила предлогом о њиховом останку у Кнежевини, али под условом да и оне буду подвргнуте законима који важе за Србе. Чинећи овај уступак, Правитељство се надало да ће Порта, са своје стране, пристати да ова мера буде примењена и на муслимане у Београду. Из меморандума је изостављен сваки помен Хатишерифа из 1833. године, којим за београдске муслимане не важи наредба о исељењу садржана у претходном хатишерифу.¹⁵ Гарашанин је претходно проучио оба хатишерифа. Сачувано је неколико његових концепата, из којих се види колико је напора улагао да нађе најповољније решење овог питања. Србији су више одговарале одредбе Хатишерифа из 1830. него оне које садржи највиши султанов правни акт из 1833. године.¹⁶

У разговору с представницима гарантних сила, одмах по доласку у Цариград, Гарашанин је наишао на различита расположења према српском захтеву. Међутим, ниједан од њих није сматрао да је мисија предузета у време. Британски амбасадор Хенри Булвер (Henry Bulwer) указао је одмах српском државнику да ће захтев о успостављању српске јурисдикције над београдским муслиманима тешко бити испуњен. Булвер је приметио да Кнежевина и Порта имају супротна гледишта по том питању. Он је рекао да се не може одредити ни за једну страну, али је обећао да ће помоћи у налажењу решења. Сматрао је да Гарашанин има државничку способност да убеди

¹⁵ Исто, 66–67. Према одредбама Хатишерифа из 1830. године, Турцима (тј. свим муслиманима, па према томе и муселимима и војводама), ако не припадају гарнизонима, забрањује се пребивање у Кнежевини. Процес исељавања Турака из Србије био је започет, али је убрзо прекинут, делимично и због попустљивости кнеза Милоша. На тај начин његово извршење продужено је на уштрб стечених права Срба. На крају нису била порушена ни новосаграђена утврђења. Нејасно је остало од када је требало рачунати рок од једне године ради исељавања Турака: од августа 1830, што је било најраније време када је Хатишериф сачињен; од октобра када га је султан потписао; или од обнародовања овог највишег турског правног акта на Ташмајдану у децембру исте године. Кнез се држао првог термина, што није небитно за овако важно питање. Ипак, Порта је нашла начина да одложи извршење. Одредбама Хатишерифа из 1833. године утврђен је статус Београда, односно суживота Срба и Турака у вароши. Турци су непосредно потчињени београдском везиру. И Срби и Турци могу слободно живети у вароши и бавити се трговином. Београдска царинарница припала је Србима. У вароши је забрањено ношење оружја, сем представницима обе власти. Српске полицијске прописе Турци морају поштовати, а од кнеза се очекује да не предузима ништа против муслимана, који немају право подизати никаква здања изван вароши. Кнез и везир стараће се о поретку и чистоћи српске и турске вароши. Ничим се не сме спречавати слободна продаја имања на релацији Турчин–Србин и обрнуто. Рок од једне године предвиђен за исељење Турака из Србије показао се недовољним, па је стога та одредба из Другог хатишерифа преиначена у рок од пет година, рачунајући од дана обнародовања овог акта. Чињеница да су одредбе о заједничком српско-турском животу у београдској вароши испале недовољне по Кнежевину и Србе, правник и творац Устава из 1835. године Димитрије Давидовић приписивао је политичкој ситуацији насталој након закључења руско-турског Ункјар-Искелесијског уговора од 8. јула 1833. године, којим се Турска ставила под протекторат Русије. Овај уговор он је назвао Уговором о савезу. У писму кнезу Милошу од 6. септембра 1833. Давидовић је написао следеће: „Ја сам тога мненија, да ми не би ни Београд изгубили да су сада стара опстојатељства између Порте и Русије, то јест, да нису овог ђавољског сојуза градили, а да је Турска одбила савез, расрђена Русија би сигурно осигурала ово важно место Србима” (Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 8, 14–17).

¹⁶ Р. Љушић, н. д., 145.

Турке. Ипак, било је потребно придобити већи број турских министара јер је сваки од њих избегавао да на састанку владе самостално изнесе српски захтев. Турски државници страховали су да би их колеге у Дивану могле због тога оклеветати код султана. Са своје стране, султан није био у стању да ваљано сагледа проблем, а у давању уступака би видео само своју слабост. Због тога је било потребно да неко од представника гарантних сила „енглески, француски или други” подупру српски захтев. Тада би и најтврдокорнији турски министар, под изговором да му је такав савет дао одређени амбасадор, изнео предлог султану.¹⁷ Упркос обећаној помоћи, Булвер је по питању успостављања српске јурисдикције над муслиманима углавном подржавао Портино становиште.

Међу свим страним представницима турску страну је најодлучније бранио аустријски амбасадор, барон Прокеш (Anton Prokesch von Osten), а Гарашанин је сматрао да ће он правити Србији највеће тешкоће. Ипак, Прокеш је признао да Правитељство има право да захтева јурисдикцију над муслиманима и да ће о томе разговарати с Али-пашом. Аустријски и британски амбасадор су, придруживши се Лавалету, убеђивали Али-пашу да је немогуће функционисање двоструке власти и да то треба прекинути.¹⁸

Пруски и италијански посланик пријатељски су дочекали Гарашанина, слично као што су то учинили и 1860. године приликом доласка депутације кнеза Милоша. Они су обећали свесрдну подршку српском захтеву, али ни овога пута нису могли много да учине.

Руски посланик кнез Лобанов (Алексеј Борисович Лобанов-Ростовский) дочекао је Гарашанина срдечно и показао се према њему врло предусретљив. Он је сматрао да је због стања у Турској сада најпогодније време за изношење српског захтева.¹⁹ Изгледа, међутим, да је приликом преговора с Турском Лобанов у недовољној мери подржавао Гарашанина. Таква сазнања није поседовао српски државник али јесте влада у Београду.²⁰ По свему судећи Русија није могла да делује одлучније због учешћа у доношењу Хатишерифа из 1833. године. Лобанов је био свестан да је руски утицај у Цариграду спао на најнижи ниво. У својим залагањима за захтеве које је изнео Гарашанин,

¹⁷ АС, Илија Гарашанин (ИГ) 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 12. априла 1861.

¹⁸ Љ. П. Ристић, н. д., 189.

¹⁹ АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 12. априла 1861. Већ дуже време трајали су немири у европским провинцијама Турске. Крајем 1860. злоупотребе турских власти у Старој Србији, Македонији и Босни чиниле су ситуацију тако тешком да су побуне могле избити сваког часа. Број избеглица из Бугарске знатно се увећао у Србији када су турске власти покушале да колонизују кримске Татаре у Видинском пашалуку. Порта је тражила од Кнежевине да јој изручи избеглице, што она није могла прихватити, а ни саме избеглице нису хтеле да се враћају. Погранични сукоби Црногораца и Турака навели су кнеза Николу Петровића да понудама о војној сарадњи и одређеним поступцима принуди Београд да пружи помоћ Црној Гори и херцеговачким устаницима. У марту 1861. године херцеговачки устанак Луке Вукаловића претио је да узме широке размере због страних утицаја и подршке кнеза Николе. Погоршањем односа Србије и Порте и пребегавањем све већег броја породица из Бугарске и Босне у Србију, Русија је рачунала да ће моћи да изврши већи притисак на Цариград и Лондон да пристану на њене захтеве за конференцијом (Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 59–64; Љ. П. Ристић, н. д., 182–183; Д. Леовац, н. д., 59).

²⁰ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 96.

руски амбасадор је наилазио и на неодобравање Булвера и Прокеша. Надајући се да ће подозрење према њему бити много мање, Лобанов је препустио поље деловања свом француском колеги.²¹

Стање у Турској било је хаотично пре свега због догађаја у Сирији. У овој земљи Турци су били малобројни а живели су углавном у градовима. Осим неколико раштрканих турских гарнизона, постојала је крупна насеобина Арапа и муслимана, док су у планинама један поред другог живела два народа у сваком погледу толико различита да би се међусобно могла споразумети. То су били Друзи и Маронити. Друзи су углавном били исламизовани, док су Маронити, далеки наследници преобраћеника Јована Марона, били католици и веома одани свом свештенству. Мирни земљорадници, Маронити су имали своје цркве, манастире и манастире-тврђаве, који су датирали још из доба крсташких ратова. Француски утицај међу Маронитима вршен је преко два верска реда – језуита и лазариста који су учили младе француском језику у својим гимназијама и изјашњавали се као Французи. Не треба заборавити да је покровитељство над католицима Османског царства Француска стекла на темељу капитулација. Она је дакле за Мароните била велика сила у правом смислу те речи. С друге стране, заштита Маронита била је за владу у Паризу од изузетног интереса јер су они били главни произвођачи полупрерађевина, нужних за француску текстилну, првенствено свиларску индустрију. Између Друза и Маронита је постојало старо супарништво, утолико опасније што су Друзи као муслимани могли да се ослоне на Турке. У аутономном Либану, турски султан је признао управу Маронита на северу а управу Друза на југу. Оно што је повећавало незадовољство муслимана била је одредба Париског уговора из 1856. године којом се султан обавезао да ће хришћанском становништву Османског царства дати повластице једнаке верницима Алаха. Ова одредба односила се нарочито на житеље Балкана, али се исто тако могла применити и на Мароните. Од овог тренутка све су уочљивији били знаци кризе. Башибозуци, нерегуларна милиција турског окупатора, сањала је о томе да преузме имања богатих католика. Уз Друзе је стајао и гувернер Бејрута Хуршид-паша. Покољи над Маронитима започели су у мају 1860. године, запаљена су њихова тридесет два села. Друзи су силазили са висоравни Хауран да би учествовали у подели плена. Француска језуитска гимназија Зале била је опљачкана а калуђери побијени. Турци су били саучесници покоља у Деир-ел Камару. У покушају да се спасу од даљег убијања, Маронити су почели да беже ка обали, где су их прихватили један француски и један британски ратни брод. На тај начин спасено је 2.000 хришћана, док се број жртава кретао око 6.000. Британци су тврдили да су Маронити изазвали Друзе и да је требало да султан успостави мир а британска штампа је устала против „паписта” са Леванта. Иако једини бранилац католика, цар Наполеон III је ипак успео да издејствује од владе у Лондону слање једне флоте и именовање европске комисије. Постојала је бојазан од покоља хришћана у Дамаску, који се нажалост није могао избећи. Насиљу је било изложено 20.000 католика и 130.000 муслимана. Нападнути су протестантски мисионари и оштећени конзулати. Башибозуци

²¹ Д. Леовац, н. д., 63.

су желели да из Сирије коначно отерају хришћане са Запада и Мароните. Побијено је око 5.000 хришћана, а турска влада није ништа учинила да то спречи. Злочини су изазвали велико узбуђење у јавности, нарочито у Француској. Оно је прерасло у срџбу када су мисионари и дипломате пружили обавештења да турске власти допуштају а у неким местима и олакшавају дела убицама. Разуме се, покољи су дали великим силама повода за протесте. Амбасадори у Цариграду упутили су приговор Порти, али је став сила по овом питању био различит. Британска јавност гнушала се покоља, али је влада сматрала да је пре свега требало спречити рушење Османског царства. Француска је као заштитник католика имала право на интервенцију, а Наполеон III је желео да покаже католичкој партији да не занемарује њихове интересе ван земље. Осим тога, интервенција би била од користи као мера притиска на Турску у тренутку када је по питању изградње Суецког канала Порта показивала злу вољу. Француски министар Едуар Тувнел је 26. јула 1860. на састанку амбасадора у Паризу најпре предложио слање гарнизона европских сила на Родос и флоте у Босфор, а затим образовање комисије која ће решити питање у преговорима с Портом у Цариграду. За разлику од Велике Британије, која се на сваки начин трудила да ограничи поље деловања сила у Османском царству, Русија је подржала све предлоге Француске и била спремна на акцију. Догађаји у Сирији потврђивали су став званичног Петрограда о неспособности Порте да испуни преузете обавезе и оправдавали његове раније покушаје да интервенише. Русија је желела да прошири припадности европске комисије на читаву територију Турске и сматрала је да она треба да се обавезе силама у погледу заштите хришћана у Царству. Овај предлог Русије подржале су Аустрија и Пруска, а одлучно одбиле Турска и Велика Британија. Након ове расправе, Тувнел је предложио да се у Сирију пошаље међународни експедициони корпус од 12.000 људи, чију ће половину одмах дати Француска. На крају је одлучено да једној од сила, у име свих, буде дат мандат за интервенцију на територији Османског царства. Остале силе су задржале могућност да се овој касније придруже. Пуномоћје Европе на Леванту добио је Наполеон III. Француска влада је одлучила да пошаље експедициони корпус од 6.000 војника ради успостављања поретка у Сирији. Званични Лондон је поставио као услов да се француски експедициони корпус не задржи у Сирији дуже од шест месеци. Велику Британију је очигледно плашило да под изговором заштите хришћана и Маронита Француска не покуша да успостави протекторат над Сиријом. Већ у јануару 1861. званични Лондон је подсетио владу у Тилеријама да је рок од шест месеци скоро истекао и да би, сходно томе, француске трупе требало да се врате. Наполеон је одуговлачио боравак експедиције: закључио је да обезбеђење примирја у земљи није довршено и да би, ако Французи оду, покољи могли поново започети. Међутим, британска штампа је кренула у кампању против званичног Париза, пишући да цар има за циљ неограничену окупацију Сирије, а што је у супротности с интересима Велике Британије. После састанка међународне конференције, Француска је била приморана да прихвати као последњи рок за повратак трупа 5. јун 1861.²² Дакле, у време боравка Гарашанина у

²² Jacques-Alain de Sédouy, *Le concert européen. Aux origines de l'Europe 1814–1914*, Paris 2009, 331–332; Pierre Miquel, *Le Second Empire*, Paris 1998, 267–268, 270–272; Pierre Renouvin,

Цариграду, немири у Сирији још увек су трајали а француски експедициони корпус није напустио ову земљу.

Већ на основу првих разговора с представницима гарантних сила било је јасно да ће Србија највише моћи да рачуна на подршку француског амбасадора Лавалета. Познанство Гарашанина и Лавалета датирало је још из 1852. године када је српски државник први пут посетио Париз. Вероватно и због тога амбасадор је са изаслаником Правитељства разговарао много отвореније него што би то чинио са неким другим. Важно је истаћи да је одустајањем од ранијег захтева за исељењем муслимана из Србије влада у Београду сасвим усвојила Тувнелов став изражен у недавном разговору с Мариновићем у Паризу.²³ Она је, дакле, могла рачунати да ће Француска подржати предлог о успостављању српске јурисдикције над муслиманима настањеним ван градова. Изузимајући Београд где је ситуација била компликованија, мини-стар је сматрао да ово право Кнежевине не може бити оспорено.²⁴

У првом разговору с Лавалетом, Гарашанин је одмах изнео два аргумента у корист српског захтева. Од највећег интереса било је да питање успостављања јурисдикције над муслиманским становништвом буде решено управо у Београду где су Срби и Турци, као и две полицијске власти, били у сталном додиру и у честом сукобу. Поред тога, валидност Хатишерифа из 1833. била је спорна јер је донет на штету Кнежевине, без споразума са српским депутатима, што је било у супротности с одредбама члана 5 Акерманске конвенције из 1826. године и Одвојеним актом који се тиче Србије и чини део ове конвенције.²⁵ Међутим, овај други Гарашанинов аргумент био је

La Politique extérieure du Second Empire, I–III, Paris 1940, II, 94, 98–99; Љ. Алексић, н. д., 15; Jean-Claude Yon, *Le Second Empire. Politique, société, culture*, Paris 2009, 88.

²³ АС, ПО 28/106, Јован Мариновић Илији Гарашанину, Париз, 3. фебруара 1861.

²⁴ АМАЕ, Turquie-Belgrade 12, No 2, Тувнел Тастију, Париз, 15. марта 1861.

²⁵ Исто, Turquie 349, No 79, Лавалет Тувнелу, Терапија, 28. маја 1861. У Акерману, на ушћу Дњестра у Црно море, потписана је 7. октобра 1826. године руско-турска конвенција којом су решена питања проистекла из Букурешког мира (1812). Решени су спорни руско-турски проблеми (погранична линија, поседе у Азији, трговачка штета), као и статуси Влашке, Молдавије и Србије. Подунавским кнежевинама враћен је Хатишериф из 1802. године о успостављању аутономије и учвршћен руски протекторат. Пети члан Акерманске конвенције односио се на Србију. Порта се обавезала да ће року од 18 месеци са српским делегатима у Цариграду утврдити све повластице које из тога проистичу. Споменуте мере унете су у ферман потврђен хатишерифом и спроведене у назначеном року. Ферман је саопштен руском двору и признат као саставни део конвенције. Поменуте повластице, односно српско питање, биће одређене сходно одредбама изнетим у *Одвојеном акту* (acte séparé) који је придодат петом члану Акерманске конвенције. У овом акту говори се о томе како је Порта дозволила српским делегатима у Цариграду да изнесу захтеве свог народа о повластицама потребним да би се консолидовала земља. Биле су то жеље које су већ 1820. године изнете Порти: слобода вере; избор старешина; независност унутрашње управе; враћање Србији отргнутих нахија; сједињење свих пореза у један; препуштање Србима муслиманских имања под условом да приходе од њих уплаћују заједно са данком; слобода трговине с дозволом да српски трговци могу трговати са српским пасошима у Турској; право Срба да подижу болнице, школе и штампарије; забрана муслиманима који не припадају гарнизонима да се настањују у Србији. Са српским делегатима Порта је требало да реши поменуте захтеве, као и неке друге уколико не буду противни положају поданика Османског царства. Турска је, међутим, одлагала извршење обавеза из конвенције све до Руско-турског рата из 1828, који је завршен Једренским миром у септембру 1829. године. Шестом тачком Једренског мировног уговора, Турска се обавезала да ће у потпуности испунити одредбе Акерманске конвенције

само делимично тачан. Српски државник није био у праву када је тврдио да се од неповољних прописа Хатишерифа из 1833. требало бранити тиме што је Хатишериф из 1830. године донет споразумом Порте и српских депутата. На исти начин добијен је и други акт, а оба уз посредовање Русије, која је утицала да питање иселења Турака буде решено повољније по њих а неповољније по Србе.²⁶ Гарашанину то свакако није било непознато, али је вероватно проценио да ће му ослањање на одредбе Хатишерифа из 1830. године, које су повољније по Кнежевину, дати веће изгледе да за време преговора с Портом придобије представнике гарантних сила.

У сваком случају, Лавалет је био у потпуности сагласан са становиштем српског државника и саопштио му да је из Париза добио налог да подржи кнежев захтев. Био је уверен да ће потпору Гарашанину пружити и његов руски колега. Лавалет је сматрао да треба деловати што брже јер ће Porta због догађаја у Сирији морати да прихвати предлог Правитељства. Гарашанин је замолио француског амбасадора за одобрење да се у току преговора с турским министрима, када му то буде потребно, користи његовим саветима. Он је тражио од Лавалета да подупре захтев код Али-паше тек ако српски изасланик не успе да постигне споразум с Портом. Француз је био мишљења да он треба одмах да посредује и рекао да ће о овом питању врло отворено говорити с Али-пашом. Лавалет је гајио уверење да ће Porta, сазнавши да је влада у Паризу заинтересована за успех преговора, лакше изаћи у сусрет Кнежевини. Он је рекао да је о српском питању разговарао с Турцима још пре доласка Гарашанина у Цариград и да ће то опет учинити.²⁷

Преговори су споро текли. Иако се Гарашанин трудио да заузме што помирљивији став, догађаји у Србији отежавали су у великој мери његову мисију. Правитељство није уложило довољно напора да отклони све што би изазвало Портино незадовољство и утицало на успех преговора. У Цариград су стизале вести о пребегавању у Кнежевину читавих породица из Бугарске којима је влада пружала уточиште и новчану потпору. На рачун Турске повремено су упућиване оштре критике у српској штампи. Чланак кнежевог секретара Милана Милићевића „Уочи Цвети“ који је објављен у *Србским новинама* на годишњицу Таковског устанка изазвао је протесте београдског мухафиза.²⁸ Након овог испада „новинарског патриотизма“ Милићевић је смењен, а Правитељство је увело превентивну цензуру штампе. На све те отежавајуће околности Гарашанин је скренуо пажњу у писмима председнику владе Филипу Христићу. Да није било ових догађаја Турци не би имали аргументе против српског захтева за који су и сами сматрали да је умерен. Због Милићевићевог чланка Гарашанин се извињавао Порти наводећи да се овакво писање „поткрало“ званичним новинама и да се то убудуће више неће дешавати. Изасланик је замолио Христића да Правитељство уклони све што би дало повода за притужбе Турске и омело га у извршењу задатка.²⁹ Много

(*Српска енциклопедија, ѿом I, књига, А–Беобанка*, Нови Сад – Београд 2010, 99; Радош Љушић, *Историја српске државности. Књига 2, Србија и Црна Гора*, 2001, 81–82).

²⁶ Р. Љушић, н. д., 145–146.

²⁷ АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 12. априла 1861.

²⁸ *Србске новине*, бр. 50, 15/27. април 1861.

²⁹ АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 12. априла 1861.

оштрији према влади због њеног држања по питању избеглица и штампе Гарашанин је био у писмима Мариновићу, од кога је тражио да својим саветима помогне Христићу.³⁰

Приликом редовних сусрета с Гарашанином Лавалет је изражавао чуђење што Порта толико одуговлачи преговоре. Ипак, он је констатовао да је Али-паша веома заузет другим, хитнијим питањима. Амбасадор је саветовао Гарашанину да у опхођењу с турским министром буде веома љубазан и опрезан, да на њега не врши притисак, али да у исто време скрене пажњу да решавање питања не може бити одлагано унедоглед. Из свог дотадашњег искуства, Лавалет је тврдио да се од Али-паше највише може добити љубазним приступом. Са своје стране, амбасадор је одмах по доласку Гарашанина у Цариград подупро српски корак на Порти. У складу са оним што је Тувнел рекао Мариновићу за време његовог боравка у Паризу, Лавалет је изнео званичан став Француске по том питању.³¹

Француз је заиста показао велико залагање да српски захтев буде испуњен. Он је почетком маја поново позвао Али-пашу да пружи задовољење Кнежевини и да се не устручава од умереног спровођења одредби Хатишерифа из 1830. године. Лавалет је ипак избегао да прерано улази у појединости у вези с питањима која су покренута у преговорима између Срба и Турака. У расправи коју је имао с представницима Аустрије и Велике Британије, француски представник је изразио мишљење да је Хатишерифом из 1830, од чијег текста се онај из 1833. године разликује само у томе што је из њега изузет Београд, питање исељења Турака из Србије дефинитивно решено у корист Кнежевине. Међутим, двојица амбасадора туркофилских сила имали су сасвим другачије мишљење. Они су сматрали да највиши султанов правни акт из 1830. године садржи непромишљено обећање о исељењу Турака. Због осетљивости питања такво обећање није могло бити испуњено, од чега је одустала и сама Русија која је својевремено издејствовала код Порте да овај документ изда Србији. С обзиром да су Турци задржали неколико тврђава на територији Кнежевине, то њихово право је у исто време подразумевало и очување сигурности тих места преко одређеног броја цивила чији је задатак био да обезбеђују исхрану војним посадама тврђава. У супротном, ти и иначе слаби гарнизони били би препуштени на милост и немилост ненаклоњеном српском становништву које би их, ако заузме непријатељски став, у сваком тренутку могло изложити глади. Једном речју, Хатишерифом из 1830. године одређено је да у Србији борави мали број Турака, углавном припадника тврђавских посада. Међутим, било је потребно да гарнизонима буде осигурано снабдевање, а одредбама овог акта за то није пружена никаква гаранција. Био је то разлог због кога одредбе Хатишерифа из 1830. нису биле спроведене у дело, а представници Аустрије и Велике Британије сматрали су да тако треба и да остане.³²

³⁰ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, II, 88–90. После упозорења Илије Гарашанина из Цариграда српска влада је завела превентивну цензуру штампе (Ј. П. Ристић, н. д., 186).

³¹ АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 19. априла 1861.

³² АМАЕ, Turquie 349, No 67, Лавалет Тувнелу, Пера, 8. маја 1861.

Француски амбасадор је признавао да ова образложења нису без основа. Међутим, он је учинио све да наведе Али-пашу на споразум с Правитељством по питању уређења јединствене полиције Кнежевине, која ће вршити власт како над Србима тако и над Турцима. Лавалет је подсетио да су прошле године кнез, капућехаја и депутација у Цариграду подржавали тезу да је немогуће подвргнути Турке српској полицији и на тој тврдњи био је заснован захтев да се они безусловно иселе из Србије. Сада је Правитељство променило мишљење и то је полазна тачка за споразум на коме је требало радити.³³ Стога је амбасадор саветовао Али-паши да три до четири хиљаде београдских Турака буде подвргнуто српској јурисдикцији. У исто време, Лавалет је желео да избегне усвајање Булверовог предлога о образовању мешовите комисије састављене од турских, српских и европских изасланика којој би било стављено у задатак да утврди да ли је Београд утврђење (*la place forte*). У случају да то буде потврђено, онда би Турци могли бити наставени у вароши пошто имају право да се у случају нужде повуку у унутрашњост тврђаве. Лавалет је сматрао да се иза оваквог предлога британског амбасадора крила зла намера. Поред тога што одредбе Хатишерифа из 1833. године никако не могу бити протумачене на такав начин, испитивање места (вршење увиђаја) у потпуности је искључивало могућност да Београд буде назван утврђењем. Осим што би решавала право Турака на боравак у Београду, комисија би морала да се изјасни и о томе да ли је присуство турског становништва у сагласности с аутономијом Кнежевине.³⁴ Расправа по том питању свакако би поново изазвала подвојеност и затегнутост у односима међу страним представницима.³⁵ Ипак, да се не би отворено супротставио Булверу и аустријском представнику, Лавалет је написао Тувнелу да ће дати пристанак на образовање мешовите комисије ако они то од њега буду изричито захтевали.³⁶

Министар Тувнел одобравао је у потпуности став амбасадора. Он је изразио искрену жељу да споразум буде постигнут у непосредним преговорима Порте и Србије и да на тај начин буде избегнута колективна интервенција страних представника. С обзиром на то да питање није захтевало хитно решење, било је потребно поступати опрезно и исцрпсти сва средства којима би био остварен циљ. Тувнел је изразио наду да Порта неће устукнути пред решењима чијом би применом, под условима прихватљивим за обе стране, могла на једини начин побољшати односе са Србијом.³⁷

У разговору с Гарашанином средином маја Лавалет и Лобанов су се жалили на тешкоће које им ствара британски представник. Наиме, Булвер је оптужио Русију да преко својих емисара ствара сплетке у свим крајевима Османског царства, а Србију да подстиче немире у суседним турским провинцијама. Британски амбасадор тражио је свакодневно од Лавалета и Лобанова да утичу на Кнежевину да обустави субверзивно деловање. Неистине о тим догађајима ширио је из Београда конзул Лонгворт, а француски пред-

³³ Исто.

³⁴ АМАЕ, Turquie 349, No 79, Лавалет Тувнелу, Терапија, 28. маја 1861.

³⁵ Љ. Алексић, н. д., 48.

³⁶ АМАЕ, Turquie 349, No 79, Лавалет Тувнелу, Терапија, 28. маја 1861.

³⁷ Исто, No 55, Тувнел Лавалету, Париз, 7. јуна 1861.

ставник Дозон супротставио се његовом предлогу да због тога буде упућен протест Правитељству. Дозон је од Лавалета добио налог да избегава учешће у заједничким мерама против српске владе „осим у случају одиста важном и очевидном; иначе да свагда тражи иншструкције одавде или из Париза”. Лавалет је приметио да британски конзули у свим крајевима Турског царства делују на сличан начин као што је то чинио Лонгворт. Међутим, за такво држање нису одговорни они већ амбасадор у Цариграду који им шаље упутства. У исто време Лавалет је саветовао Гарашанину да Србија увек поступа у складу с одредбама докумената којима је дефинисан њен државноправни положај. То је био једини начин да себи осигура заштиту Француске. У вези с тим амбасадор је додао: „Ако ја и полазим свагда с тога гледочија да су христијани увек правији од Турака, ипак нећу моћи отказати Турцима право, кад га они на својој страни имају. Пристрасно бранити вас то би значило колико и не бранити вас, зато настојте да сте свагда у законном положењу, па за и не потрбујете сваки час наше помоћи; оставте то за која важнија времена, кад вам она може од значења бити”.³⁸ Лавалет је саветовао српској влади да умири непријатељски расположене конзуле пружајући им тачна обавештења о догађајима у Кнежевини и суседним провинцијама, а која нису желели да им дају њихови претпостављени у Цариграду. Он је сматрао да став амбасадора умногоме зависи од извештаја конзула. У случају побољшања односа с представницима туркофилских сила у Београду, Правитељство је могло очекивати да ће и амбасадори ових сила у Цариграду узети према Кнежевини блажи став. Сходно томе и српски захтеви били би лакше оствариви.

У турској престоници водила се дипломатска борба између Лавалета и британских представника. Што се тиче сукоба између Турака и хришћана полазиште француског амбасадора било је да је право на страни хришћана, док су Британци сматрали да је оно на страни Порте. Лавалет је у поверењу рекао Гарашанину да се он труди да оправда хришћане чак и када су криви, али не оптужујући Турке. Британци, с друге стране, доживљавају хришћане Османског царства као убице, варваре и бунтовнике. Лавалет је уверавао Гарашанина да Француска у одбрани хришћанских народа у Турској не види никакав посебан интерес. Велика Британија, међутим, никада не би имала такав утицај у Царству да се определила за заштиту овог становништва. Што се Срба тиче, француски амбасадор је непрекидно указивао Британцима да ће их својим поступцима још више раздражити.

Као што се може приметити, у разговору Лавалета и Гарашанина није било речи само о захтеву за успостављањем српске јурисдикције над муслиманским становништвом. Поједини савети које је амбасадор дао српском изасланику умногоме су подсећали на оне које је Тувнел недавно дао Мариновићу. Лавалет је рекао да је упознат с чињеницом да Срби нису задовољни својим уставом. Он им је, међутим, препоручио да раде на учвршћењу поретка и да се посвете материјалном и културном уздизању земље, али да то чине без помпе, не дајући повода другима да о томе говоре. Према силама Правитељство треба да се опходи учтиво и да их стално не оптерећује при-

³⁸ АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 8. маја 1861.

тужбама на рачун Турске. Понекад је потребно да се Кнежевина обрати силама само да би их обавестила о свом напретку, истичући да за то њима дугује захвалност. На тај начин она ће ширити бољу слику о себи. Србија треба да ради на уређењу унутрашње управе, а нарочито судства. Захваљујући њеном државноправном положају и угледу међу суседним народима, у Кнежевини налазе уточиште читаве породице из суседних области. Уз напредовање у изградњи државних институција могло се очекивати да ти крајеви затраже присаједињење Србији, чиме би она проширила своје границе. На тај начин Кнежевина би добила мање него ратом, али би тај добитак био остварен без капи крви. Лавалет је скренуо пажњу да би у случају успешног завршетка рата савезници Србије тражили од ње учешће у добити. Као пример навео је Пијемонт који се обавезао да после победе у рату с Аустријом Француској буду уступљене Савоја и Ница. Исто као и прошле године приликом боравка српске депутације у Цариграду, Лавалет је саветовао Кнежевини да створи малу, али добро обучену војску. Цитирао је Гарашанину речи француског маршала Томе Робера Бижоа (Thomas-Robert Bugeaud, marquis de La Piconnerie, duc d'Isly), који је уочи битке код Ислија 1844. године рекао да му је жао што Мароканаца нема више јер би наред у њиховој војсци био још већи.³⁹ Амбасадор је сматрао да од велике и лоше обучене војске какву има Турска нема користи.

Лавалет је био мишљења да би, у случају да прихвати наведене препоруке, Србија у догледно време од Европе добила и оно што није тражила. Кнежевина је била у стању да спроведе наведене реформе боље него било који од њених суседа: „Црна Гора је на веки у боју. Књажевства су у нареду због сореновања аристократије, корупције која је гора но у Турака. Ми их помажемо јер су хришћани”.⁴⁰

На рачун кнеза Лавалет је имао једну примедбу. Он је сматрао да је потребно да кнез Михаило буде у бољим односима с конзулима. За разлику од кнеза Александра Карађорђевића, он није посећивао стране представнике у Београду. Кнез Михаило добио би много ако би стекао њихову наклоност. „Кнез је живио дуго у Бечу и видио тон тамошње аристократије, и жена му је из исте аристократије, али тај тон мрзи Европа, а и он није Аустријанац нити је у Аустрији”.⁴¹ Лавалет је рекао Гарашанину да су се неки од београдских конзула жалили да кнез Михаило нема исти однос према свакоме од њих. Амбасадор је оценио да кнез није приватно лице и да не може да прима у аудијенцију само оне које жели.

³⁹ Министар спољних послова за време владавине Луја Филипа (Louis Philippe Ier, 1773–1850, roi des Français, 1830–1848) Франсоа Гизо (François Guizot, 1787–1874) одлучио је у децембру 1840. године да Француска војнички освоји Алжир и тај задатак повери маршалу Бижоу (1784–1849), дајући му потребна средства. Подухват је спроведен у три дела. Од 1841. до 1843. Бижо је освојио целу покрајину Тел, потиснувши Арапе емира Абд-ел-Кадера на југ. У току следеће две године стигао је до Високих висоравни и унутрашњости Орана и натерао Абд-ел-Кадера да пређе у Мароко. У сукоб се умешао марокански султан, чије је трупе Бижо поразио у бици на обалама реке Исли (14. августа 1844) и током бомбардовања Тангера и Могадора (6. и 15. августа 1844) (Жорж Лефевр, Шарл Х. Путас, Морис Бомон, *Историја Француске*, I–II, Београд 1961; *Књига друџа. Од 1774. до наших дана*, 299–300).

⁴⁰ АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 8. маја 1861.

⁴¹ Исто.

Пошто Порта до средине маја и даље није одговорила на српски захтев, Лавалет је предложио Гарашанину да изасланик на њу изврши притисак тиме што ће најавити свој одлазак из Цариграда. Требало је да да изјави да ће то учинити по савету француског амбасадора.⁴²

Ипак, и Лавалет и Лобанов скретали су пажњу Гарашанину да не треба да буде изненађен спорашћу са којом Порта приступа српском захтеву. У центру пажње било је сиријско питање у које су били уплетени интереси великих сила, пре свега Француске. Тешким захтевима које је пред Турску поставила влада у Тиљеријама супротставила се Велика Британија.⁴³ И по овом питању, дакле, вођена је највећа борба између Париза и Лондона.

Крајем маја, Али-паша је још једном потврдио да Србија може очекивати само спровођење одредби Хатишерифа из 1833. године. Он је изразио спремност да муслиманско становништво ван градова напусти Србију, али је направио изузетак у погледу Београда, где су Турци и даље остајали под јурисдикцијом гувернера тврђаве. Министар је једино оставио могућност постизања споразума по питању отклањања тешкоћа које произлазе из постојања двојне управе и полиције.⁴⁴ Он, међутим, није дао никакав предлог о основама таквог споразума. Овакав уступак турске владе чинио се Гарашанину половичним.

Међутим, због постојећих околности изгледи да нешто буде промењено у корист Србије били су све слабији. Страни представници у Цариграду били су сасвим заокупљени догађајима у Сирији и устанком у Херцеговини, док је Гарашанинова мисија потиснута у други план. Стога, могућност њихове заједничке интервенције у циљу испуњења српског захтева готово да није ни постојала. Потребно је споменути да је у том правцу ипак било одређених покушаја. Основни став амбасадора према мисији није се променио, али су сада у извесној мери на српску страну нагињали и они од којих се то није очекивало. Британски и аустријски представник и даље су отворено подржавали Портино становиште, али су сада то чинили само ради спасавања њеног угледа и сузбијања утицаја Русије и Француске. Они су саветовали турској влади закључење споразума с Кнежевином. Уз Прокешову сагласност, Булвер је предложио турским министрима укидање двојне јурисдикције и убеђивао их да је немогуће одржање двовлашћа. Не негирајући право Порте, британски пуномоћник је истакао сврсисходност успостављања искључиво српске управе. На тај начин Турска би спречила тешкоће које би убудуће покушала да јој створи руска влада. Упркос томе, знајући да јој је званично осигурана подршка Велике Британије и Аустрије, Порта је задржала став који је заузела још на почетку преговора.⁴⁵

Гарашаниновом незавидном положају такође је допринео и један крајње непромишљен кнежев поступак. Смрт Абдул Мецида I и промена на престолу у Цариграду дали су прилику Михаилу да крајем јуна упути поздравно писмо новом султану Абдул Азису I. Уместо да на адекватан начин

⁴² Исто.

⁴³ Исто, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 22. маја 1861.

⁴⁴ АМАЕ, Turquie 349, No 79, Лавалет Тувнелу, Терапија, 28. маја 1861.

⁴⁵ Љ. Алексић, н. д., 49.

према њему искаже поштовање, утолико пре што је очекивао уступке, кнез Михаило је избегао да новог владара освоји као свог суверена. Требало је да кнежево писмо султану уручи непосредно Гарашанин.⁴⁶

Овај корак изазвао је ново незадовољство код Турака.⁴⁷ Сам француски амбасадор констатовао је да је писмо састављено с очигледном, детињастом намером да буде избегнут сваки израз који би могао указивати на признавање султановог сизеренства. Ипак, Лавалет је скренуо пажњу Али-паши да је оно написано у врло учтивом тону. Турски министар је, пре свега, видео увреду у самој форми: српском кнезу није било дозвољено да се обраћа непосредно султану, већ само преко великог везира. Али-паша је оптужио кнеза Михаила да је овим кораком имао за циљ само да избегне признавање свог вазалског положаја. Лавалет је покушао да умири турског министра. Не оспоравајући чињенице, амбасадор је изјавио да писмо ипак није такве природе да би било одбачено. Али-паша је одговорио да ће га Porta примити, али да неће дозволити да буде уручено преко Гарашанина. Само су страни владари имали право да своја писма султану достављају преко изасланика.⁴⁸

Почетком јула, неколико дана пре него што је Гарашанину уручен Портин званичан одговор, Лавалет је сазнао да ће мисија српског изасланика доживети неуспех. Али-паша је изјавио француском амбасадору да ће у тексту одговора бити изнесене непобитне чињенице због којих му није дозвољено да усвоји главни захтев Кнежевине у погледу успостављања српске јурисдикције над муслиманима у Београду. Што се тиче тврђава од мањег значаја, у њима ће и даље боравити турске посаде, док ће четири до пет хиљада муслимана настањених у околини тих тврђава бити исељено из Србије уз обештећење које ће им Правитељство дати у тренутку њиховог ступања на турско тло.⁴⁹ Ова одредба односила се на муслимане настањене изван тврђава Соко и Ужице. Требало је да у овим градовима регуларне трупе замене посаде састављене од башибозука. Porta ће захтевати образовање једне мешовите комисије, надлежне да реши питање обештећења како муслимана који треба да се иселе из поменутих места тако и оних који су то већ учинили. Porta ће позвати српску владу да се искрено придржава мера за осигурање мира у земљи и захтевати да те мере споразумно утврде српске и турске власти.⁵⁰

Лавалет је сматрао да је овакав уступак половичан. Усвајајући у потпуности Гарашаниново мишљење, он је у свом извештају Тувнелу навео да је највећи проблем у томе што се Porta исувише позива на одредбе Хатишерифа из 1833. године. Једностраним доношењем овог документа турска влада је повукла много већи уступак који је, после преговора и споразума с њом, дала Србији три године раније.⁵¹

Француски амбасадор је Гарашанину убрзо предочио ситуацију. Као један од разлога због којих ће бити одбијен главни српски захтев у погледу Београда, Лавалет је навео да нови султан не може отпочети владавину да-

⁴⁶ АМАЕ, Turquie-Belgrade 13, No 26, Дозон Тувнелу, Београд, 9. јула 1861.

⁴⁷ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 68.

⁴⁸ АМАЕ, Turquie 350, No 95, Лавалет Тувнелу, Терапија, 9. јула 1861.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 68–69.

⁵¹ АМАЕ, Turquie 350, No 95, Лавалет Тувнелу, Терапија, 9. јула 1861.

вањем уступака. Сви напори француског представника уложени у корист Србије били су узалудни јер је Али-паша остао непопустљив. О инциденту у вези с кнежевим писмом султану сазнали су од турског министра сви представници гарантних сила у Цариграду. Лавалет је саветовао Правитељству да никако не одбацује оно што Порта буде понудила. Српска влада треба да прихвати одлуку о иселењу муслимана настањених у околини мањих тврђава и да настави да тражи оно што није добила у погледу Београда. Амбасадор је сматрао да питање треба да буде поднето на решавање гарантним силама јер ће оне тада морати подробно да испитају садржаје одредби хати-шерифа и уговора који се тичу Србије и да донесу одлуку „по слову истих”. Он, међутим, није могао да одговори Гарашанину да ли би у том случају питање било решено у корист Србије.⁵²

Изасланик није био за то да српско питање по сваку цену буде изнесено пред гарантне силе. Нико није могао да му јамчи да одлука неће бити донесена на штету Кнежевине. У том случају, могло би се десити да Правитељство одбије понуђено решење, чиме би се замерило гарантним силама.⁵³ Поред тога, није било сигурно да би француска влада, тренутно највећи заштитник интереса Кнежевине, била спремна да подржи предлог да питање о успостављању српске јурисдикције над београдским муслиманима буде изнесено пред конференцију сила. Било је одраније познато да овакав исход не би био по жељи Француске јер би тиме отпочела још једна њена дипломатска борба с представницима Велике Британије и Аустрије. Лавалетову немогућност да предвиди како би силе решиле српско питање Гарашанин је прокоментарисао на следећи начин: „Кад сравним ово његово 'не знам' са оним што г. Тувнел Мариновићу говораше: да је за Београд ствар тешка и да то морамо с Портом гледати како да се угодимо онда готово не бих био мјенија да се ствар пред Европу формално износи донде, док не би имали уверење, да ће нас или већи част гаранта (међу којима јамачно г. Прокеш никад неће бити) у том подпомоћи или бар да се неће сви согласити да је на нашу штету реше”. Изасланик је намеравао да се још једном посаветује с Лавалетом и Лобановом и да покуша да их наведе да својим владама поднесу предлог о изношењу српског питања пред гарантне силе. У случају да француски и руски представник одбаце идеју, Гарашанин је сматрао да решавање питања треба одложити, а његова мисија била би завршена.⁵⁴

У свом извештају Тувнелу, Лавалет је изразио сумње да је Али-паша у одговору Правитељству могао да изнесе довољно јак разлог због којег одбацује српски захтев. Он је сматрао да је у питању принципијелни разлог. Једном речју, Порта није прихватала да турско становништво буде подвргнуто јурисдикцији хришћана. Понос муслимана није дозвољавао такву идеју. Турска влада је сматрала да би попуштање по овом питању уједно било и попуштање у погледу султановог сизеренства, чије је признавање кнез Михаило у свом писму невешто покушао да избегне.

Разговор с Гарашанином оставио је на француског амбасадора јак утисак. Због неуспеха у напорима да постигне споразум с Портом српски државник

⁵² АС, ИГ 1204, Илија Гарашанин Филипу Христићу, Цариград, 28. јуна 1861.

⁵³ Исто.

⁵⁴ Исто.

је деловао понижено. Он није крио од Лавалета да убудуће не треба очекивати одржање добрих односа Кнежевине и Турске. И до сада је било веома тешко зауставити сукобе Срба и Турака и проливање крви у београдским предграђима. Ситуација ће постати још озбиљнија када јавност сазна за Портино безусловно одбацивање захтева Правитељства. Због своје хитности, питање успостављања српске јурисдикције над муслиманима мораће убрзо да буде изнесено пред европске силе. Упркос кнежевим напорима да одржи ред, због све већег неслагања између Срба и Турака неко од њих ће морати да напусти Београд.

Лавалет је сматрао да оваква изјава од стране једног тако помирљивог човека као што је Гарашанин има велику тежину. Стога је за Порту веома неповољно што је одбила мудрог политичара који је у својој земљи увек важио за заговорника јединства и споразума с Турском. Француски амбасадор указивао је на то влади у Цариграду, али није могао сам да је спречи да направи овакву грешку. Његове колеге нису придавале довољно пажње Гарашаниновој мисији и нису предузеле потребне кораке у циљу отклањања тешкоћа између Србије и Порте. Узрок томе била је вероватно заокупљеност расправом о сиријском питању, која је трајала већ неколико недеља.

У разговору с Лавалетом, Гарашанин је признао да се кнез у свом писму није обратио султану на сасвим адекватан начин. Ипак, од тренутка када је сазнао да је његова мисија пропала, изасланик није желео да доживи нови неуспех због питања етикеције. Он је објаснио француском амбасадору да не жели да се компромитује личном љубазношћу а у циљу да покаже да постоји разлика између његове личности и својства кнежевог изасланика у ком је послат у Цариград. Због тога је Гарашанин одлучио да неће отићи на пријем код султана без кнежевог писма.⁵⁵

Даље преговоре с Портом српски изасланик сматрао је беспредметним. Упркос великој подршци коју је за време мисије имао од Лавалета, Гарашанинов предлог о изношењу српског захтева пред гарантне силе није наишао на одзив код француске владе. Очигледно је да она није сматрала да због још једног питања Турског царства, притом недовољно хитног, треба да улази у нову расправу с Великом Британијом. Претходних неколико месеци Француска је већ била довољно изложена притиску званичног Лондона да повуче своје трупе из Сирије. Гарашанин је само још чекао да буде окончан инцидент с кнежевим писмом султану па да се врати у Београд. Тим поводом, Порта је тражила од кнеза Михаила да новим писмом, насловљеним на великог везира, исправи претходну неправилност. Озлојеђен тим поступком, кнез је написао истоветно писмо великом везиру, унео реч суверен за султана, а изоставио помен о Гарашанину као доносиоцу. Због Портиног инсистирања да на пријем код султана иде без првог кнежевог писма, српски изасланик одустао је од тражења аудијенције.⁵⁶

Крајем јула, француски отправник послова у Цариграду гроф Албер Лалман (Marie-Charles-Henri-Albert, comte de Lallemand) покушао је заједно с руским представником још једанпут да утиче на промену Портине одлуке

⁵⁵ АМАЕ, Turquie 350, No 95, Лавалет Тувнелу, Терапија, 9. јула 1861.

⁵⁶ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 69.

у погледу српског захтева.⁵⁷ Турска влада је остала непопустљива и понудила искључиво извршење одредби Хатишерифа из 1833. године. Што се тиче Хатишерифа из 1830. године, Порта је на тај документ гледала као да је издат Србији непажњом и сматрала га је ништавим.⁵⁸

Упркос свему, Правитељство је слањем новог меморандума Гарашанину још једном затражило од Порте да питање положаја муслимана у Србији буде решено. Српском изасланику достављен је и одговор на Али-пашину ноту. У меморандуму урученом турској влади 18. августа влада у Београду углавном је критиковала Портина тумачења Хатишерифа из 1830. и 1833. године. Исељеним Турцима оспорено је право на одштету за имања јер их у прошлости нико није спречавао да их продају. Право продаје уживаће и будући исељеници. У Портином одговору поменути су само муслимани власници имања око тврђава Соко и Ужице. Међутим, Правитељство је подсетило да из Кнежевине треба иселити и Турке настањене око Смедерева, Шапца, Фетислама, Малог Зворника и Кастела. У циљу спречавања одуговлачења у раду комисије за исељење, дат је предлог да се истој одреди рок од три месеца у коме ће морати да заврши посао. Српска влада указала је на опасност система мешовите управе који је Порта желела да одржи у Београду. Она је одбијала да се одрекне права добијених Хатишерифом из 1830. године и нагласила да њиме није предвиђено никакво изузимање београдских муслимана из опште мере. Осим тога, једино је овај султанов акт био пуноважан, јер је донет у споразуму српске депутације и Порте. Правитељство је сматрало да Турска једностраним доношењем Хатишерифа три године касније није имала право да измени ранију одредбу утврђујући изузетан положај за београдске муслимане. Из постојећег стања могу се изродити тешки сукоби. Стога је једино решење било укидање мешовите управе и полиције.

Због слабе заинтересованости гарантних сила за српско питање Порта није желела да попусти. У мемоару предатом Гарашанину почетком септембра, она се ограничила на предлог да у Београду буде установљен мешовити кривични суд који ће судити по турском кривичном закону и под чијом ће контролом бити полиција. По мишљењу Правитељства применом ове мере није могао бити обезбеђен мир у вароши. У свом писму од 1. октобра Гарашанин је одговорио Али-паши да би на тај начин био само озаконен постојећи неред и нанета нова повреда правима која су Срби добили Хатишерифом из 1830. године. Правитељство је пристало само на образовање

⁵⁷ Албер Лалман (Безансон, 1822 – Дворац Маланс, Горња Сона, 1882), француски дипломата. Службовао је 1845. као аташе амбасаде у Цариграду, а потом је 1847. године прикључен мисији коју је у Либану обављао француски археолог и мисионар Ежен Боре (Eugène Boré, 1809–1878), чији је циљ био истраживање светих места. Био је други секретар амбасаде у Петрограду (1849–1851) и посланстава у Дрездену (1851–1855) и Бриселу (1855). Наредне године унапређен је у ранг првог секретара овог посланства. Премештај у Цариград добио је 1857, а у турској престоници боравио је до 1862. када је постао специјални отправник послова у Риму. Као опуномоћени министар (1863) послат је 1866. године на дужност у Кину. Пензионисан је 1871. Носилац је ордена Витеза 1851, Официра 1859. и Командора Легије части 1866. године (АМАЕ, Personnel-Dossiers individuels de carrière, première série, 1816–XIXe siècle, No 2388).

⁵⁸ АМАЕ, Turquie 350, No 109, Лалман Тувнелу, Терапија, 31. јула 1861.

мешовите комисије за исељење муслимана. Истим писмом Гарашанин је известио Порту о добијеном налогу да се врати у Београд.⁵⁹

Недовољна подршка великих сила, пре свега Русије, промена на престо-лу у Турској, слободније писање београдске штампе и инцидент са кнежевим писмом султану учинили су неуспешном Гарашанинову мисију. Поред наведеног, Порти је било тешко да уступи београдску варош, на чему се и ломио овај проблем, мада је у преговорима потегнуто и питање накнаде раније исељеним Турцима, питање рејона београдске тврђаве и друго. Попуштање Србије Турској у погледу раније стечених народних права није допринело решењу овог питања и показало се неоправданим.⁶⁰

Француска влада изражавала је искрено жаљење због неуспеха Гарашанинове мисије. Она је сматрала да Порта није препознала да су јој сопствени интереси и ситуација у Београду, оптерећена сталним сукобима муслиманског и српског становништва, налагали да изађе у сусрет захтеву Правитељства.⁶¹ Упркос заузетошћу својим интересима у Османском царству, као што су били наставак изградње Суецког канала и заштита католичког становништва у Сирији, Француска је била једина међу великим силама која се озбиљније заузела да српско питање буде повољно решено. Можда су напори званичног Париза у том правцу били само још једна врста притиска на Турску да испуни његове велике захтеве у погледу Сирије и Суецког канала. У сваком случају, француски амбасадор Лавалет био је једини страни представник који је схватио опасност од тензија између Срба и Турака у Београду, а које ће у јуну 1862. године довести до сукоба ширих размера и турског бомбардовања вароши. Што се Правитељства тиче, за њега је било веома важно да су се гарантне силе, а нарочито Француска, увериле у немогућност непосредног споразума између Кнежевине и Порте. Ова чињеница, као и подршка владе у Тиљеријама, одлучујуће су допринеле да кнез у августу 1861. године на Преображенској скупштини приступи доношењу закона о изменама унутрашњег уређења Србије.⁶²

⁵⁹ Г. Јакшић, В. Вучковић, н. д., 69–70.

⁶⁰ Р. Љушић, н. д., 146.

⁶¹ АМАЕ, Turquie 350, No 68, Гувнел Лалману, Париз, 23. јула 1861.

⁶² Љ. Алексић, н. д., 50.

Dr UROŠ TATIĆ, chercheur
 Institut d'histoire de Belgrade
 36 rue Kneza Mihaila, Belgrade, Serbie
 Adresse électronique : urostatic@yahoo.com

LE RÔLE DE LA FRANCE DANS LES POURPARLERS ENTRE ILIJA GARAŠANIN ET LA PORTE EN 1861 SUR LA SITUATION DES MUSULMANS EN SERBIE

RÉSUMÉ: De novembre 1860 à mars 1861, afin d'examiner les dispositions des puissances garantes envers la promulgation des lois qui renforceraient la situation étatique et juridique de la Serbie, l'émissaire spécial Jovan Marinović accomplit une mission auprès des grandes cours européennes. Peu après son retour, en avril 1861, le prince Mihailo Obrenović prit la décision d'envoyer à Constantinople Ilija Garašanin, homme d'État plein d'expérience. Le soutien de la Russie et de la France rendit plus pressant encore le désir du Prince de résoudre les questions laissées en cours dans les négociations directes avec la Porte. L'envoyé du Prince avait pour mission de présenter au gouvernement de Constantinople la question du placement sous juridiction serbe de tous les Turcs qui vivaient en Serbie hors des forteresses. La volonté de Mihailo de s'entourer d'hommes de confiance dans le domaine de la politique étrangère lui fit choisir Garašanin. Le retour de Garašanin aux affaires de l'État serbe ne lui fut pas seulement dicté par la grande expérience de celui-ci, mais aussi grâce à l'avis des gouvernements de Saint-Petersbourg et de Paris qui voyaient en lui l'un des hommes politiques serbes les plus capables. La décision de Mihailo fut la conséquence de la mission de Marinović. Des récents entretiens de cet émissaire avec des hommes d'État russe et français, le Prince conclut qu'il pouvait compter sur leur appui pour résoudre la question de la situation des musulmans en Serbie. Édouard Thouvenel, ministre français des Affaires étrangères, considérait comme incontestable le droit du Prince de gouverner toutes les parties du territoire serbe et d'avoir sous son autorité toute la population située en dehors des forteresses. Ce droit provient notamment du Hatti-chérif de 1830 qui interdit sans condition aux musulmans, à l'exception des garnisons dans les villes, de séjourner en Serbie. Le ministre promit à Marinović le soutien du gouvernement français quand le Prince soumettrait cette demande à la Porte. Cependant, il est intéressant de noter que Thouvenel était opposé à la réclamation serbe disant que les Turcs devaient être évacués de la Principauté. Les représentants étrangers à Belgrade considéraient que le choix de Garašanin avait été influencé par le gouvernement des Tuileries. Il ne s'agissait pas ici seulement de la réputation personnelle de l'homme d'État serbe, mais aussi de celle de la France, directement intéressée par le succès des négociations. Les premiers pourparlers avec les représentants des puissances garantes montrèrent clairement que la Serbie allait surtout pouvoir compter sur le soutien de l'ambassadeur français, le marquis de Lavalette. En renonçant à sa demande précédente requérant l'évacuation des musulmans de Serbie, le gouvernement de Belgrade adopta pleinement l'attitude de Thouvenel exprimée lors d'une récente conversation avec Marinović à Paris. Il pouvait donc compter sur le soutien de la France en ce qui concerne la proposition d'établir une juridiction serbe sur les Turcs qui vivaient hors des forteresses. Pendant toute la durée des négociations, l'ambassadeur français fit preuve d'un grand engagement personnel afin de donner suite à la demande serbe.

MOTS-CLÉS: France, Serbie, la Porte, Ilija Garašanin, Lavalette, prince Mihailo, Hatti-chérif de 1830, Hatti-chérif de 1833

Мр ДРАГАН ТУБИЋ
Матица српска
Матице српске 1, Нови Сад, Србија
Е-адреса: dtubic@maticasrpska.org.rs

МИЛАН ЈОВАНОВИЋ БАТУТ И МАТИЦА СРПСКА*

САЖЕТАК: У раду се разматра ангажовање др Милана Јовановића Батута у оквиру деловања Матице српске. Он је од 1868. био Матичин стипендиста из фонда Саве Текелије, а његово прво дело *Здравље и најпредак наше деце* Матица је 1877. године наградила. Њен редован члан постао је 1880, а члан Књижевног одељења 1883. године. За Матицу је оцењивао рукописе њених издања и у *Лейџопису* објављивао значајне прилоге из медицинске терминологије. Матица је у едицији „Књиге за народ” издавала Батутова дела из превентивне медицине и хигијене. У *Сјоменици 1826–1926*. Батут је написао чланак о Матичином раду на здравственом унапређењу нашег народа. Она га је 1927. године изабрала за свог почасног члана. Када су се 1929. године у Матици појавили неспоразуми међу чланством истицао се као помирителј супротстављених ставова.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Милан Јовановић Батут, Матица српска, едиција „Књиге за народ”, *Лейџопис Матице српске*, здравствено просвећивање

Др Милан Јовановић Батут (Сремска Митровица, 1847 – Београд, 1940), истакнути лекар, врсни здравствени просветитељ и популаризатор медицинске науке, научник и педагог, личност која се ангажовала и на многим другим пољима, оставио је видног трага и у раду Матице српске.¹ Први

---

* Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта Одељења за књижевност и језик Матице српске – *Милан Јовановић Бајуџић – живој и дело*.

¹ Како овај рад не бисмо превише оптеретили подацима који су за нашу тему у другом плану, нећемо улазити у детаље импресивне и веома богате биографије др Милана Јовановића Батута. Читаоце упућујемо на следећа дела: В. Станојевић, „Проф. др Милан Јовановић-Батут (1847–1940). Личност и дело”, *Српски архив за целокујно лекарство*, св. 9 (1962), 883–886; М. Драгић, „Проф. др Милан Јовановић-Батут као здравствени просветитељ”, *Српски архив за целокујно лекарство*, св. 9 (1962), 889–891; В. Станојевић, „Ликови и дела истакнутих лекара од оснивања Српског лекарског друштва до данас”, у: *Српско лекарско друштво. Сјоменица 1872–1972*, Српско лекарско друштво, Београд 1972, 166–170; В. Грујић, *Милан*

забележени „сусрет” Матице и Батута датира из 1868. године, када је он као студент медицине у Бечу постао текелијанац, тј. Матичин стипендиста из фонда Саве Текелије, правника, племића, добротвора и једно време председника Матице српске. Током поменуте године у Текелијиној задужбини ослобођена су три места, па је расписан конкурс на који је стигла чак 21 молба, од којих је Књижевно одељење Матице српске предложило Скупштини на разматрање њих 13. Од предложених кандидата једногласно су изабрани Лазар А. Томановић, седмошколац у Задру, те потоњи књижевник, публициста и политичар, и Милан К. Јовановић, медицинар у Бечу, а већином гласова изабрани су један кандидат из Новог Сада и условно један из Винковаца. Младом Батуту, чије се име наводи у Матичиним документима овог периода са средњим словом, по оцу Константину, одобрен је наставак студија медицине у Бечу, иако је Матица давала пре свега стипендије за пештанске студенте. Управни одбор је у фебруару 1869. године разматрао молбе стипендиста Батута и Ристе Михајловића, још једног бечког студента и каснијег лекара и политичара, који су тражили новчану помоћ, и то први 100, а други 70 форинти „за подмирење овогодишње школарине и за најнужније књиге за II. течај”.² Обе молбе одбијене су с образложењем да је „проситељима при њиховом примању у текелијин завод изричито речено, да не могу накнаде тражити за то, што у Бечу науке слушају, даље што је једино главна скупштина власна такве накнаде одређивати, и најпоследње што проситељи још нису доказали успех у наукама, који би им могао служити као повод таквим потраживањима”.³ Током прве две године Батутовог студирања надзорник Текелијанума био је Јован Јовановић Змај, наш чувени песник и Батутов колега по основној професији с којим је касније и друговао. Забележено је како у Змајевом извештају на крају школске 1868/69. године стоји „да су сви питомци текелијини веома леп успех у наукама показали, и да су доброг владања били”.⁴ У јуну 1873. године Матичин Књижевни одбор донео је одлуку да су питомци у Бечу током студија дужни да слушају словенски језик бар један семестар, као и да су дужни да ступе у неко постојеће српско удружење за самообразовање или да сами организују неко ново удружење. Ово се односило и на Батута. Нови надзорник Исидор Павловић боравио је током лета 1873. у Бечу да на лицу места извиди како стоји ствар са тамошњим стипендистима. У његовом извештају послатом Књижевном одбору почетком августа исте године стоји да је шест питомаца, сви студенти медицине, отишло кућама не јавивши се надзорнику. Један (Ј. Велимировић) због болести мајке, четворица су накнадно изјавила да су отишла због скупоће, а један се није ни извинио. Нисмо успели да утврдимо да ли је Батут био међу оном четворицом, или овај последњи. Предложено је да, уколико буду имали добар успех на крају семестра, питомци буду укорени и опоменути да ће изгубити

Јовановић-Бајић и наша здравствена култура, Научно друштво за историју здравствене културе Југославије, Београд 1975; П. Јовић, „Милан Јовановић Батут (1847–1940)”, у: *Животи и дело српских научника*, књ. 8, Српска академија наука и уметности, Београд 2002, 3–28.

² Ж. Милисавец, *Историја Матице српске, II део, 1864–1880. Време изневерених нада и борбе за ојштанак*, Матица српска, Нови Сад 1992, 563.

³ Исто.

⁴ Исто, 564.

стипендију уколико се то понови. Батут је у извештају нарочито поменуто као један од двојице питомаца који нису положили ниједан ригорозум, али су обећали да ће то учинити до краја године. Питомцима је замерено што не похађају предавања из словенског језика и књижевности. Батут је био један од десеторице који нису били чланови ђачке дружине „Зора” у Бечу.⁵ Надзорник Павловић предложио је и да се стипендије повећају због трошкова студирања, што указује да је Батутова молба од пре четири године била оправдана.⁶ Познате су чињенице да је студирање на Медицинском факултету у Бечу било веома скупо, као и да је младог Батута у овом периоду финансијски помагала група од десет грађана Сремске Митровице. Поред тога, некако у слично време када је остао без Матичине стипендије (од 1873. није био на списку текелијанаца), украдена му је сума коју је позајмио за полагање ригорозума, па је морао да прекине студије и запосли се као наставник Велике српске православне гимназије у Новом Саду, где је радио од 1873. до 1875. године. Ту се и оженио Немицом из имућне породице, што му је помогло и да заврши студије 1878. године.⁷

У другој половини 19. века Матица српска расписивала је конкурсе на разне теме путем којих је финансирала штампање књига. Уведен је обичај да се за награде могу подносити дела и ван расписаног конкурса, што је искористио и Милан Јовановића Батут да 1876. године пошаље свој рукопис *Здравље и најредак наше деце*, у којем је развијао идеје социјалне медицине. Са Матичиним секретаром, књижевником и публицистом Антонијем Тоном Хаџићем Батут је у вези с поменутиим делом био у преписци током лета ове године. У свом писму послатом из Беча средином августа изложио је колико је труда и времена утрошено у то да се прибаве потребни подаци како би будућа књига била ваљано написана. Уз то, молио је Хаџића за што већу награду, јер би тако могао да настави са својом научном и списатељском делатношћу.⁸ За рецензенте одређени су лекари и истакнути културни радници Ђорђе Натошевић и Илија Огњановић Абуказем. Натошевић је истакао како је дело одлично написано, а Огњановић „да је дело пуно поука за народ и да би добро било кад би што пре угледало света”.⁹ На основу њихових предлога Књижевно одељење одредило је Батуту награду од 100 форинти из фонда племића и једног од Матичиних првих и највећих добротвора Јована Нака од Великог Семиклуша. Тако се 1877. године у издању новосадског књижара и штампара Арсенија Арсе Пајевића појавила ова Батутова прва књига. Критика се о њој веома похвално изражавала, а нарочито је истакнуто како је написана Доситејевим начином и Вуковим језиком. Поменуто дело је, чини се, препоручило Батута Матици да га одреди за оцењивача рукописа из пера

⁵ По свом повратку на студије, Батут је од 1876. године, ипак, узео активног учешћа у раду „Зоре”. Забележено је како је у оквиру овог друштва одржао предавање „Речи скупљене за велики речник што га уређује Даничић”, а учествовао је и у дискусијама о томе шта треба да буде задатак белетристичког новинарства. Л. Зрнић, *Српске ђачке дружине*, Штампарија „Симеон Мироточиви”, Београд 1912, 107, 109.

⁶ Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, II, 568.

⁷ В. Грујић, н. д., II.

⁸ Рукописно одељење Матице српске (РОМС), Збирка преписке (ЗП), Милан Јовановић Батут Антонију Хаџићу, 16. VIII 1876. (инв. бр. 19.691).

⁹ Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, II, 385.

непознатог аутора *Писма о васпийићању*, који јој је стигао у првим месецима 1879. године. Остаје нам непознато да ли се и како Батут одредио о делу, али је Димитрије Мита Петровић, хемичар и професор природних наука на Учитељској школи у Сомбору, дао негативан суд, што је било довољно да се награда не додели.¹⁰

Милан Јовановић Батут постао је редовни члан Матице српске 1880. године.¹¹ На скупштини одржаној у септембру ове године председник Књижевног одељења, политичар и новинар Миша Димитријевић предложио је за чланство, поред Батута, још 10 угледних културних радника, међу којима су били и Никола Ника Максимовић, адвокат и политичар из Сомбора, Никодим Милаш, ректор Богословије у Задру, Јован Грчић, професор Новосадске гимназије и Аркадије Варађанин, управник више девојачке школе у Новом Саду. Сви предложени примљени су за чланове, а уз њихов избор стављена је и напомена да се од њих „очекује [...] на по се, да ће књижевним прилозима притицати у помоћ к’ издавању друштвеног ’Летописа’”.¹²

На скупштини Матице српске одржаној 1883. године Батут је изабран за члана њеног Књижевног одељења.¹³ Он је у Матици дефинитивно био најагилнији од свог повратка из иностранства и селидбе у Нови Сад 1885, где је током боравка вршио приватну лекарску праксу, па у наредне две године до дефинитивног одласка у Београд. У ово време Матица је, како смо горе и навели, већ имала традицију расписивања конкурса за доделу награда, а пре свега за роман, драму или шаљиву игру, приповетку или новелу из српског живота. Редовно је стизало доста радова и то углавном драмских текстова. Оцену о сваком од њих давала су најчешће по двојица чланова Књижевног одељења. Тако је и Батут у другој половини 1885. године одређен, уз књижевника Милана Савића, да да оцену дела *Ново доба* песника и драмског писца Милутина Ј. Илића и *Градиња и син му Немања* адвоката и књижевника Мите Поповића.¹⁴ Батут није ниједно од ова два дела препоручио за награду, али је сматрао да би се *Ново доба* могло наградити уколико аутор поступи према његовим примедбама и преради дело. О самом аутору је рекао: „Г. Илић је по свима приликама даровит почетник у драмској вештини, па је боље да му вољу не сузбијемо”.¹⁵ С овим се сложио и Милан Савић, па је Илићу додељена награда од 100 форинти. Батуту је поверено да оцени и рукопис шаљиве игре с певањем *Пријуз*, за који је написао: „Заплет је са

¹⁰ Исто, 387–388.

¹¹ П. Малетин, „Из историје Матице српске: Књижевно одељење”, *Раг Матице српске*, бр. 10 (1974), 46.

¹² Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, II, 351.

¹³ Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, III део, 1880–1918. *На низбрцици*, Матица српска, Нови Сад 2000, 691; П. Малетин, н. д., 46.

¹⁴ У периоду од 1886. до 1930. године Батут је у *Летопису Матице српске* објавио укупно 14 радова од којих су већина прикази рукописа пристиглих на конкурсе за појединачне публикације, за сам *Летопис* или текстови позоришних представа играних у Српском народном позоришту. М. Малетин, *Садржај Летописа Матице српске 1825–1950, I део, садржај њо њисцима*, Матица српска, Нови Сад 1968, 89.

¹⁵ РОМС, Збирка рукописа (ЗР), Милан Јовановић Батут, *Сајласносћ Књижевног одељењу Матице српске*, М. 9.089; А., „Матица српска. Изводи из записника књижевног одбора и одељења 1885. године”, *Летопис Матице српске*, књ. 147, св. 3 (1886), 151–155; књ. 148, св. 4 (1886), 150–154.

свим слаб. Карактери готово сви једнаки [...] Много је и неприродних ситуација. Све усиљено, заоштрено, смишљено, без живота. С тога то дело не могу препоручити за награду”.¹⁶ У току 1886. године Батут је опет оцењивао једно дело предложено за награду. Радило се о шаљивој игри *Мој џеј* аутора Мите Калића, професора, књижевника и публицисте, за којег је Батут рекао: „По свему овоме можемо с поуздањем рећи да је писац шаљиве игре ’Мој џеј’ овим комадом показао еминентан дар за комедију из нашега живота, а поред дара и достојну збиљу и савесност”.¹⁷ Рукопис је уз сагласност и другог оцењивача награђен са 150 форинти. Професор и књижевник Јован Грчић и Батут поднели су исте године Књижевном одељењу своје мишљење о трагедији *Кринка* лекара и писца Николе В. Ђорића. Обојица су била против да се поднесу рукопис награди.¹⁸ Батут се Матичиним органима јавио и на самом крају године с информацијом да је прочитао дату му на оцену приповетку из црногорског живота *Освећила сам се* аутора који се потписао са В. М. О. и за њу је истакао како је то почетнички и слаб посао, додавши на крају: „И језик и фигуре нису с оних крајева, него неки учмали калеми. Као да их је писао који књижевник из друге десетине овога века [...] С тога ја ову приповетку не могу препоручити за награду”.¹⁹ Још једном је Батут у току 1887. године одређен да оцени дело пристигло после расписане награде. Радило се о анонимно послатом рукопису горепоменутог сомборског професора и уваженог Матичиног сарадника Димитрија Мите Петровића *Начела њо којима се оцењује, и начин како да се набавља и исцрпљује њијаћа вода*. Батут није штедео похвале: „Непознати писац расправља своју тему тако поуздано и сигурно, тако убедљиво, тако основано, да му се и зналац мора поклонити [...] изјављујем, да се поносим, што ће то дело баш у нашој литератури угледати света”.²⁰ Предложио је да му се да највећа могућа награда, а Књижевно одељење је на својој седници одржаној у мају исте године доделило аутору награду од 50 дуката, узимајући у обзир и позитивно мишљење другог оцењивача, Илије Огњановића.

Батут је средином девете деценије 19. века писао и оцене чланака послатих ради објављивања у Матичином *Летопису*. Он је за спев *Монах* књижевника, јавног и културног радника Милорада П. Шапчанина изрекао бројне похвале и додао: „Завршавајући своју оцену, радујем се, што је ’Невеста Љутице Богдана’ добила рођена брата, и што је опет један диван цвет у перивоце наше лепе литературе поникао”.²¹ Предложио је награду од 150 форинти, што је и усвојено. Следеће, 1886. године, рецензирао је шаљиву игру *Преки лек* Мите Калића. О писцу је рекао: „Према овоме изгледа, да је ово

¹⁶ А., „Матица српска. Изводи... 1885. године”, *Летопис МС*, књ. 147, св. 3 (1886), 155.

¹⁷ Ж. Милисавац, *Историја Мајнице српске*, III, 61; А., „Матица српска. Изводи из записника књижевног одбора и одељења 1886. године”, *Летопис Мајнице српске*, књ. 151, св. 3 (1887), 143–145.

¹⁸ А., „Матица српска. Изводи... 1886. године”, *Летопис МС*, књ. 151, св. 3 (1887), 142–143.

¹⁹ А., „Матица српска. Изводи из записника књижевног одбора и одељења 1886. и 1887. године”, *Летопис МС*, књ. 152, св. 4 (1887), 138.

²⁰ Ж. Милисавац, *Историја Мајнице српске*, III, 307. А., „Матица српска. Изводи из записника књижевног одбора и одељења 1887. године”, *Летопис МС*, књ. 153, св. 1 (1888), 166–170.

²¹ Ж. Милисавац, *Историја Мајнице српске*, III, 144; А., „Матица српска. Изводи... 1886. и 1887. године”, *Летопис МС*, књ. 152, св. 4 (1887), 148–154.

посао почетника у драми, али почетника који има дара и који има и неке студије. Таки посао обећава радника, који заслужује сваку пажњу. Дар и показану марљивост ваља подстаћи и охрабрити, те с тога ја држим, да ћу и литератури и позорници велику услугу учинити, ако ово дело препоручим”.²² Дело је награђено с 50 форинти. Исте године оцењивао је чланак професора, политичара и писца Живка Драговића *Теографски преглед Црне Горе*. Као услов да се аутор награди са 60 форинти предложио је измену наслова, изостављање појединих одељака, као и неке стилске и правописне корекције.²³ Чланак зоолога Моја Медића *Додатак природојисној и медицинској номенклајтури* Батут је почетком 1887. године анализирао критички и полемички, али је аутору као младом књижевнику одао признање за уложени труд и показану озбиљност у раду, иако је Медић полемисао и с Батутовим текстом о медицинској терминологији. Мада је имао доста примедба које су се највише односиле на исправке и допуне значења појединих термина, предложио је да се чланак прими за *Лейојис*, а Медић је примедбе усвојио.²⁴ Батут је дао и своју оцену рукописа *Зайиси из рукојисних и штамјаних сѣтаринских књига* које је професор, историчар и библиограф Марко Драговић сабрао и преписао на Цетињу. На основу Батутовог мишљења рад је прихваћен за штампање у *Лейојису*, а аутор је награђен с 25 форинти.²⁵

Крајем 19. века Матица српска се залагала да се очува чист „вуковски” језик, у највећој мери путем чланака у *Лейојису*. Професор Новосадске гимназије, преводилац и публициста Александар Сандић предложио је у мају 1886. године на седници Књижевног одељења да се покрене рад на припремању *Српској речника знања и науке*. У шесточланом пододбору који се бавио овим предлогом био је и Милан Јовановић Батут. Закључак је, ипак, био да се Матица не може упустити у издавање таквог речника јер „ни књижевне ни новчане прилике за сада не допуштају, да може с успехом извршити тако тежак и огроман посао”.²⁶ Други Савићев предлог, да се уз сваку свеску *Лейојиса* штампа додаток „Бранич српског језика народног” је прихваћен. План је био да десет табака ових додатака, када се сакупе, буду повезани у посебну књигу. Реализација ове идеје поверена је Књижевном одбору, а Батут је у јануару 1887. године поднео план тога додатка. Први чланак имао би поглавља: 1. Како сада стојимо?; 2. Јединство књижевног језика; 3. Чистота књижевног језика; 4. Богатство књижевног језика; 5. Лепота и достојанство књижевног језика; 6. Где треба на књижевни језик највише пазити?; 7. Шта треба радити?. Књижевни одбор прихватио је овај Батутов предлог и од њега затражио да управо он напише први чланак и то у што краћем року. Ни после годину дана текст није стигао, па је замољен А. Сандић да напише чланак. Међутим, ни он није испунио поверени задатак.

²² Ж. Милисавец, *Историја Мајнице српске*, III, 147. А., „Матица српска. Изводи... 1886. године”, *Лейојис МС*, књ. 150, св. 2 (1887), 143–148.

²³ А., „Матица српска. Изводи... 1885. године”, *Лейојис МС*, књ. 148, св. 4 (1886), 136–138.

²⁴ Ж. Милисавец, *Историја Мајнице српске*, III, 147; А., „Матица српска. Изводи... 1886. и 1887. године”, *Лейојис МС*, књ. 152, св. 4 (1887), 141–145.

²⁵ А., „Матица српска. Изводи... 1886. и 1887. године”, *Лейојис МС*, књ. 152, св. 4 (1887), 145–147.

²⁶ Ж. Милисавец, *Историја Мајнице српске*, III, 255.

Септембра 1889. Матичин секретар А. Хаџић саопштио је на седници Књижевног одељења да је Батут обећао како ће до Нове године урадити и послати уводни чланак за „Бранич српскога језика”, али то се никада није догодило.²⁷

Једно од најзапаженијих Батутових ангажовања у оквиру Матице српске било је објављивање његовог знаменитог рада *Грађа за медицинску ѿерминологију у Лейѿојису*. О мотивима за приступање овом послу он каже: „Наша медицинска терминологија је за сада тако непотпуна, да нам је и најбоља воља спутана, те никуд ни корака. Лекар и стручњак је у највећој неприлици, кад хоће да шта из своје струке а својим језиком рече и напише, па ваљда с тога и толико и ћути. Што већ мора, било у пракси или служби, изустити и напише речима и изразима, како их сам себи по туђем калупу скроји”²⁸ Батут је сматрао да наш језик обилује терминима које треба сакупити и средити, па би се из тога материјала могла сачинити терминологија, која би, иако непотпуна, била корисна као почетак. Он је био свестан да је израда терминолошког речника за било коју струку велики посао и залагао се за заједнички рад стручњака из више научних области.

Поменути рад пристигао је у Матицу свакако пре 21. новембра 1885. године, пошто је тог дана на седници Књижевног одбора секретар Хаџић поднео извештај по којем у *Грађи* има 1.700 речи, међу којима преко 400 нових, а неких 700–800 не налазе се у речницима, већ их је аутор „прибирао из различитих списа”, при чему је свака реч протумачена „било по свом корену, било по свом туђем пореклу, по правом научном значењу латинском и немачком”²⁹ Пошто је Батут био добро познат члановима одбора као признат стручњак и угледан сарадник, рад је примљен благонаклоно. Дат је на оцену Илији Огњановићу који га је прегледао у року од само осам дана, о њему се врло похвално изразио и препоручио да се што пре штампа.³⁰ Књижевни одбор је прихватио сугестију Огњановића и из фонда Јована Нака наградио рад највишом наградом за радове у *Лейѿојису* у износу од 40 форинти по штампаном табаку, тј. 200 форинти укупно. Први део *Грађе за медицинску ѿерминологију* (А–Б) објављен је у књизи 146, тј. у другој свесци *Лейѿојиса Мајице српске* за 1886. годину и у њој обухватао стране 48–79, с тим што овај део садржи и увод, а речник почиње од 57. стране. Други део (В–К) штампан је у књизи 147, тј. свесци трећој за 1886, на стр. 33–78; трећи део (Л–О) у књизи 148, тј. свесци четвртој за 1886, на стр. 71–94; четврти део (П–Ш) у књизи 149, тј. свесци првој за 1887, на стр. 33–94. У четвртном делу, после пописа следи у продужетку *Догѿајак* који садржи још 23 речи које је Батут пронашао у међувремену, док се *Грађа* током претходних месеци штампала.

²⁷ Исто.

²⁸ М. Јовановић Батут, „Грађа за медицинску терминологију”, *Лейѿојис Мајице српске*, књ. 146, св. 2 (1886), 48.

²⁹ Ж. Милисавац, *Историја Мајице српске*, III, 257.

³⁰ У својој оцени И. Огњановић између осталог наводи: „Речено је да већ дотадашњи рад Милана Јовановића Батута улива поверење у солидност овога подухвата, те да би се тешко могао наћи неко погоднији ’међу нашим писцима’, који би био у стању да боље и солидније уради оно чега се Батут прихватио. А ко поближе разгледа ово дело, мора признати да је то – ’Заиста достојан почетак састављања речника медицинског’. Јер, аутор је у овај посао уложио огроман труд и напор, а знао је, уз то, разликовати добро од рђавог, и ’правог народног од уметнички скованог’ термина”. Исто, 258.

У раду се помиње обимна литература која је прегледана и кориштена, а наведени су и крајеви и области са подручја српскохрватског језика у којима је сакупљана грађа.

Матичин Књижевни одбор је веома ценио поједине прилоге у *Лейојису*, поготово уколико су они имали уметничку или научну вредност и могли бити од користи ширим слојевима. У таквим случајевима чланци су штампани засебно, а један од њих била је и Батутова *Грађа за медицинску терминологију* која је 1887. године штампана у посебној књизи у 300 примерака, од којих је 100 припало аутору, а преосталих 200 је поклоњено књижевним друштвима и истакнутим књижевним, културним и научним ствараоцима.

Нажалост, после ове Батутове озбиљне иницијативе нису се јавили посленици који би наставили његов рад на медицинској терминологији. Ни Матица српска, која је Батутовом раду преко свог *Лейојиса* дала широк публицитет, ништа није предузела у остварењу његове замисли, вероватно стога што се увидело да у њој нема квалификованих делатника који би ову идеју могли спровести у дело. Могло би се констатовати да Матица није имала материјалних могућности ни интелектуалних снага за организовање колективног и планског рада на терминолошким пројектима.

Током последње две деценије 19. века Батут је учествовао и у погребним церемонијама Матичиних чланова и сарадника. Почетком августа 1886. године у Новом Саду је преминуо Ђорђе Рајковић, учитељ и писац, Матичин службеник и члан њеног Књижевног одељења. Батут је умољен да приликом сахране буде један од четворице угледних матичара који ће ићи уз сандук с воштаницама, што је и прихватио. Када је у Будиму крајем 1891. године преминуо још један члан Књижевног одељења, већ помињани Димитрије Мита Петровић, Матица је Батута замолила да буде говорник који би одржао слово у спомен на њеног цењеног сарадника. Из нама непознатих разлога он није могао или није хтео да се прими овога задатка. Батут је јуна 1896. године заступао Матицу српску у Београду приликом погребња др Милана Јовановића Морског, професора и писца, члана Српске краљевске академије и Матичиног Књижевног одељења.³¹

Још 1873. године у Матици српској покренуто је питање издавања популарних списа за просвећивање широких народних слојева. У наредним годинама ова иницијатива разматрана је у неколико наврата на састанцима Матичиних органа, али никако није бивала спроведена у дело. У другој половини 1879. године Књижевно одељење упутило је тим поводом позив на сарадњу српским књижевницима и учењацима, али је на њега одговорило само њих осморица, и то мањи део потврдно. Међу њима је био и Милан Јовановић Батут, који је обећао сарадњу, али још није могао означити тему.³² Он је из Сомбора почетком августа писао „Славној Матици српској” и додао „Мило ми је, што сам позван и ја увршћен у признате књижевнике српске. Радосно прихватам ту лепу намеру и радићу по својој снази да је унапредим [...] Што се тиче садржине мога рада, не могу је за сада спецификовати [...] Моја је намера да књижевним својим радом унесем у народ здраву науку о

³¹ Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, III, 320, 327, 330.

³² Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, II, 375.

телесном и душевном напретку, да од појединца и породице начиним телесно здраве, разборите и моралне индивидуе, па из таквих индивидуа да се од себе склопи напредно, морално друштво – вредан, разборит и честит народ [...] Као лекар не знам кад ћу моћи бити доколан за књижевни рад. Најбоље би било кад би ми Матица определила најдужи термин”.³³ Своју чувену едицију „Књиге за народ” Матица српска напoкон је засновала 1885. године, уз помоћ завештања које јој је оставио трговац и добротвор Петар Коњевић с намером: „да донесе така поучна и забавна дела, која ће наш народ подизати и снажити морално и материјално и која ће га поучавати како да чува и негује своје здравље”.³⁴ Милан Јовановић Батут, као писац ангажован на здравственом просвећивању народа, што је постало и његово најзначајније животно дело, одлично је познавао незавидно стање здравствених и друштвених околности у нашем народу, али је нудио и начине за њихово санирање. Он је добио прилику да његови рукописи *Буквица здравља*³⁵ и *Буквица болесџи*³⁶ буду штампани одмах исте године као друга и трећа свеска „Књига за народ”. За сваку од њих одобрен му је хонорар од 100 форинти. Чак су оба ова дела 1892. године доживела и друго издање, засигурно због квалитета самих текстова, вредности и значаја тема, а вероватно и због потребе да се надоместе недостајући тиражи. У оквиру поменуте Матичине едиције појавиле су се једнако запажене и корисне Батутове књиге: као 7. свеска *Бранич од зараза* (1886),³⁷ свеска 14. *Недеља и љразници* (1887),³⁸ свеска 18. *Пијансџво* (1888),³⁹ свеска 88. *Трудна жена* (1899), свеска 89. *Породиља* (1899), свеска 92. *Деџе у љрвој љодини живоџа* (1900).⁴⁰ Матичин секретар, књижевник, историчар и политичар Васа Стајић покренуо је 1921. године иницијативу

³³ РОМС, ЗП, Милан Јовановић Батут – Матици српској, 10. VIII 1879. (инв. бр. 19.689).

³⁴ Ж. Милисавац, *Истџорија Матџице срџске*, III, 70.

³⁵ За ово дело сам Батут каже како у њему: „расправља сва важнија питања из личне и домаће иџијене на начин, како би га и неук сељак могао разумети”. М. Јовановић Батут, „Матица српска и здравствено унапређење нашег народа”, у: *Матџица срџска 1826–1926*, Матица српска, Нови Сад 1927, 453.

³⁶ У овој књиџици аутор даје практичне поуке народу шта може и шта би требало да се чини када се појави нека болест у нечијој кући, околини или у читавом друштву. Исто, 454.

³⁷ У овом делу Батут указује на опасности од заразних болести и колико је важно да се поштују препоруке и наредбе о спречавању њиховог ширења, јер су оне велики непријатељ опстанка народа, поготово малобројних и економски слабих. Батут даје савет „Чим их где осетиш или видиш причувај се, а причувај и другог по ономе што си већ видео, научио и што ћеш још научити”. Као и у другим својим сличним делима користи и народне мудрости, даје очинске савете, а највећи акценат ставља на превентиву. С. Борјановић Жижџић, „Патријарх здравствене културе нашој деци”, у: *Зборник радова Трећеџ научноџ скуџа 800 љодина срџске медицина*, (ур. Брана Димитријевић), Infinitas, Српско лекарско друштво, Београд 2012, 101–102.

³⁸ Аутор је у овој својој књиџици истакао: „верско празновање као веома важну хигијенску меру за одржање снаге и здравља; као дане телесног одмора и душевног препорођаја, као дане за прикупљање нових снага и нове задаће а не као дане неумерености и разврата, пијанства и злочина, којима се затире велики део народног телесног и душевног капитала”. М. Јовановић Батут, „Матица српска...”, 455.

³⁹ За дело *Пијансџво* заинтересовала се чешка читалачка публика и оно је постало прво Батутово дело које је преведено на чешки језик, а штампано је у Прагу 1888. године. В. Грујић, н. д., 46.

⁴⁰ Ј. Николић, *Библиџрафија Матџице срџске 1826–1949*, књ. I, Матица српска, Нови Сад 1976, 33, 35–36, 40, 50, 52.

да се помену те три предратне Батутове књижице о трудној жени, породиљи и одојчету поново издају у једној књизи. Батут се захвалио Матици „на ласкавом признању и тако лепој пажњи” према његовом делу и прихватио обавезу да припреми рукопис с извесним проширењима и допунама, иако је био преоптерећен обавезама као декан и професор Медицинског факултета у Београду.⁴¹ Тако је у оквиру „Књига за народ” као свеске 150, 151. и 152, уз одређене организационе потешкоће, објављено још једно запажено Батутово дело *Мајћи и дејте (Трудна жена – Породиља – Одојче)* носећи као годину издања 1922.⁴²

У *Календару Мајнице српске за годину 1904*. Батут се у сталној рубрици о здрављу *Здравац* јавио чланком „Јектика и брак”, где пише о настанку, ширењу и лечењу туберкулозе, објашњава колике су опасности од ове болести и указује на превентивне мере. Како у овом, тако и у свим својим делима чији циљ је био да се народ поучи у питањима здравствене културе и заштите, он је на популаран начин тумачио и врло стручне појмове, настојећи да буду разумљиви и обичном човеку. Батут се није увек бавио оригиналним темама, али је начин на који их је обрађивао био веома специфичан и у свом изразу импресиван.⁴³

Уочи балканских и Првог светског рата Батут је одржавао везу с Матицом, а нарочито с њеним секретаром и књижевним историчаром Тихомиром Остојићем, који је Батуту био близак у многим ставовима везаним за друштвени и културни живот нашег народа. Тако се у новембру 1911. године Остојићу обратио из Париза и молио га да му пошаље податке да ли је лекар Љубомир Радивојевић био члан Књижевног одељења или Управног одбора Матице српске.⁴⁴ После неколико дана Батут се захвалио Остојићу на обавештењу и најавио могућност свог доласка у Нови Сад и Матицу како би потражио неке податке у њеној библиотеци.⁴⁵ О Љ. Радивојевићу, истакнутом јавном раднику, добротвору и члану Матице српске, он је убрзо написао једну студију која је објављена у Београду 1912. године. Батут се Остојићу обратио и у септембру 1913. године када му је писао о пројекту за оснивање Медицинског факултета у Београду и другим културним збивањима.⁴⁶

Почетком Првог светског рата на Матицу српску, као и на друге српске културне организације, аустроугарске власти гледале су с подозрењем због

⁴¹ РОМС, ЗП, Милан Јовановић Батут – Васи Стајићу, 11. IV 1921. (инв. бр. 8.211).

⁴² Око штампања ове књиге било је доста натезања. Штампарија *Заставе* одштампала је почетком 1922. године прва два табака, али је уследио застој због недостатка хартије. Ово је веома узнемирило Батута који у току године пише Стајићу: „Доста је. Година дана штампа се књига... да сам знао да ћете тако оклевати, не бих је дао Матици”. Тек после бројних интервенција штампање је настављено наредне године, али је тражена виша цена. После мучних преговарања марта 1923. управа Матице српске коначно је пристала на нове услове. Књига је почетком маја изашла из штампе у чак 15.000 примерака и разаслата претплатницима и члановима Матице, која је аутору благовремено исплатила договорени хонорар. РОМС, ЗП, Милан Јовановић Батут – Васи Стајићу, 24. VIII 1921. (инв. бр. 11.542), 13. XII 1922. (инв. бр. 8.218), 19. VII 1923. (инв. бр. 8.217); Д. Попов, *Историја Мајнице српске*, IV део, 1918–1941, Матица српска, Нови Сад 2001, 244–245.

⁴³ М. Јовановић Батут, „Јектика и брак”, у: *Календар Мајнице српске за годину 1904*, Матица српска, Нови Сад 1904, 66–77; П. Јовић, н. д., 10.

⁴⁴ РОМС, ЗП, Милан Јовановић Батут – Тихомиру Остојићу, 21. XI 1911. (инв. бр. 158).

⁴⁵ Исто, 27. XI 1911. (инв. бр. 159).

⁴⁶ Исто, 24. IX 1913. (инв. бр. 5.475).

њиховог националног предзнака. Матичини послови су обустављени, тј. сведени претежно на преписку са новосадским великим жупаном Белом Матковићем (који је постављен за владиног комесара у Матици), са градском и пограничном полицијом и државним тужиоцем. Испитиван је целокупан Матичин рад, пре свега задужбине и веза са сарајевском Просвјетом, а секретар Остојић је интерниран и убрзо је морао да поднесе оставку. Комесар је у августу 1915. године наредио да се из чланства брише неколико угледних матичара: Гига Гершић, Лаза Станојевић, Ђорђе Радић, Јован Радонић, Станоје Станојевић, Лазар Томановић, Јован Туроман, као и Милан Јовановић Батут. Ово је образложио тиме да они као страни држављани не могу бити чланови Матице српске. Тражио је и записнике с главних скупштина на којима су поменути појединци бирани, као и податке да ли су позивани на седнице и скупштине, те да ли су на њих долазили. Матица је на ове захтеве одговорила крајем септембра исте године сачинивши дуг и опширан извештај с 25 прилога (записника и других докумената). На тај извештај није никада добила никакав одговор.⁴⁷

После првог светског рата Матица српска је тражила своје место у новим политичким, друштвеним и културним околностима насталим после стварања Краљевине СХС. Током 1921. године у Матици су се водиле расправе о њеној евентуалној реформи и увођењу Научног одсека, што је нарочито заговарао секретар Васа Стајић. Међу потенцијалним члановима овог одсека требало је да се нађу Јован Цвијић, Владимир Ђоровић, Тихомир Ђорђевић, Богдан и Павле Поповић, Јован Радонић, Слободан Јовановић, Станоје Станојевић, као и Милан Јовановић Батут. Међутим, ова идеја остала је неостварена.⁴⁸

Приликом припреме споменице о стогодишњици оснивања Матице српске она се обратила неколицини својих истакнутих чланова како би написали пригодне чланке за ову свечану публикацију. Батут се одазвао позиву и за споменицу приложио рад „Матица српска и здравствено унапређење нашег народа”.⁴⁹ У њему указује на поједине Матичине публикације, као и на прилоге објављене у *Лейпцигу* током читавог периода његовог постојања, тј. од 1824. године. На овом месту Батут, поред својих радова, помиње и многе друге ауторе који су за предмет свог интересовања имали бројно стање и напредовање српског народа, природно и социјално одабирање при склапању брака, материјални живот народа, заразне болести, борбу против

⁴⁷ Ж. Милисавац, *Историја Матице српске*, III, 517–518.

⁴⁸ Д. Попов, н. д., 179.

⁴⁹ Матица се Батуту с молбом за сарадњу на споменици обратила средином јануара 1925. године, на шта је он крајем месеца потврдно одговорио. У септембру исте године замољен је да рад достави до средине новембра, а Батут је убрзо одговорио да ће бити у могућности да поштује постављени рок. Због разних околности прослава стогодишњице и објављивање споменице морали су бити одгођени за 1927. годину, а у августу 1926. Батутов рад још није био стигао. Тада му је упућено још једно писмо са захтевом да коначно заврши чланак, јер није било могућности за даље одлагање, а скоро сви рукописи били су пристигли. У име Матице преписку је водио секретар Марко Малетин. РОМС, ЗП, Марко Малетин – Милану Јовановићу Батуту, 7. II 1925. (инв. бр. 14.753), 12. IX 1925. (инв. бр. 14.754), 10. VIII 1926. (инв. бр. 14.750); Милан Јовановић Батут – Матици српској, 29. I 1925. (инв. бр. 14.751), 19. IX 1925. (инв. бр. 14.752).

алкоголизма и тровања дуваном, лечење оболелих, старање о сиромашнима, мењање застарелих погледа на живот и здравље.⁵⁰

За свој целокупан рад на научном, просветном, друштвеном и општекултурном пољу Милан Јовановић Батут је још за живота добио велики број значајних признања, како у земљи, тако и у иностранству. Високо ценећи његове заслуге на пољу здравственог просвећивања народа, Матица српска га је поводом своје стогодишњице 1927. године изабрала за почасног члана као знак нарочитог поштовања. Овом приликом за почасне чланове изабрано је више од 50 истакнутих појединаца, међу којима су били: научници светског гласа Никола Тесла, Михајло Пупин и Милутин Миланковић; историчари Станоје Станојевић, Никола Радојчић, Јован Радонић, Димитрије Руварац и Владимир Ђоровић; књижевници и историчари књижевности Богдан и Павле Поповић, Владимир Назор, Светислав Стефановић, Милета Јакшић, Вељко Петровић и Исидора Секулић; етнологи Јован Ердељановић и Тихомир Ђорђевић; ликовни уметници Иван Мештровић, Урош Предић и Паја Јовановић, као и слависта Александар Белић.⁵¹

У част осамдесетогодишњице, сада већ почасног Матичиног члана Милана Јовановића Батута, која је обележена 1927. године, Матицу је на свечаној академији приређеној на Народном универзитету представљала делегација у саставу: Радивој Врховац, педагог, класични филолог, књижевни историчар и председник Матице српске, Лазар Марковић, лекар, писац и члан Матичиног Управног одбора и Дора Киселички чланица Управног одбора Матице напредних жена. Они су у присуству слављеника изrekli и пригодне беседе.⁵²

После увођења Шестојануарске диктатуре у држави 1929. године, међу Матичиним члановима избили су сукоби засновани пре свега на политичкој основи око руковођења њеним пословима. Главни заступник режимске политике био је социолог, политичар и професор Правног факултета у Суботици Мирко Косић, којег су припадници ове струје истурили као противкандидата за председника Радивоју Врховцу. У борбу око Матице укључили су се и њени чланови из Београда. Милан Јовановић Батут, као један од најугледнијих матичара, предводио је групацију која је тражила начин да се превазиђу сукоби и неспоразуми. Он је председавао састанком одржаним у августу 1929. године у Београду где су се чланови саветовали како да се помогне најстаријој српској културној установи ради одржавања њеног угледа који је уживала у читавој земљи. Батут је истакао да је дужност београдских чланова да „својим помирљивим држањем и сарадњом” допринесу да се унесе нови дух у Матицу, на линији мирења разних струја.⁵³ Батутова група се убрзо поново састала и одлучила да пошаље делегацију у Нови Сад како би се сагледало право стање ствари и покушало приближавање супротстављених ставова. На још једном састанку саслушан је извештај изасланика, а присутни чланови нагињали су више ка подршци старом председнику Врховцу

⁵⁰ М. Јовановић Батут, „Матица српска...”, 449–455.

⁵¹ Д. Попов, н. д., 341.

⁵² Исто, 360.

⁵³ Исто, 374.

у убеђењу да овај „национални борац и супериорни интелектуалац” може Матици да служи „на част и понос”.⁵⁴ Сам Батут био је све време најистакнутији заговорник измирења завађених страна и упорно се залагао да се још једном покуша доћи до помирења, а ако се не успе, онда нека чланови гласају по свом личном уверењу за кога хоће. Како је публициста Велимир Никашиновић писао архивисти, књижевнику и Матичином функционеру Трифуну Триви Милитару, Батутова уводна реч на једном од састанака била је „неодређеног правца, он је био за смиривање и помирење, а узгредно је одао и признање Врховцу, не противећи се ни другом кандидату”.⁵⁵ Напослетку је на скупштини одржаној у октобру 1929. већинску подршку чланства добио стари председник Радивој Врховац.

Свој последњи ауторски рад који је објавио у Матици српској Батут је насловио „Биотичка вредност људског материјала у племену, народу и држави”. Овај текст појавио се у *Лейојису Матице српске* 1930. године уз ознаку да је један из низа чланака различитих аутора у оквиру рубрике *Проучавање народа*. У њему Батут разрађује тезу да је „разлика између посебних и колективних органских индивидуа у томе што прве већ по својој физиолошкој организацији морају у одређеном – кад мањем кад већем – размаку времена отпасти и пропасти, а друге не”.⁵⁶ Према Батуту, овај основни закон органске природе влада и животом људских заједница и целог људског рода. На крају чланка он закључује: „само по вредности и биотичком дигнитету наслеђених, урођених, васпитањем и школовањем стечених и приновљених или усавршених телесних и душевних особина људског материјала цени се вредност народа и држава”.⁵⁷

У знак дубоког поштовања и пијетета према Милану Јовановићу Батуту Матица српска је преко своје делегације била присутна и на његовој сахрани.⁵⁸

* * *

Блиске везе Милана Јовановића Батута и Матице српске датирају још од 1868. године када је он као студент медицине у Бечу постао текелијанац, тј. Матичин стипендиста. Матица је девет година касније наградила и штампала Батутово прво дело, које је за тему имало здравље и развој деце. Убрзо је постао њен члан (1880) и члан Књижевног одељења (1883), а у том периоду врло брижљиво је читао и рецензирао неколико радова других Матичиних аутора. У *Лейојису* је објавио вредне чланке из медицинске терминологије, а круна сарадње Матице и Батута су његова поучна дела из области здравственог просвећивања штампана под Матичиним окриљем у едицији „Књиге за народ”. Написао је и запажен чланак у споменици о стогодишњици оснивања Матице, која га је 1927. године изабрала за свог почасног члана. Последње

⁵⁴ Исто, 376.

⁵⁵ РОМС, ЗП, Велимир Никашиновић – Триви Милитару, 6. XI 1929. (инв. бр. 44.801).

⁵⁶ М. Јовановић Батут, „Биотичка вредност људског материјала у племену, народу и држави”, *Лейојис МС*, књ. 326, св. 1–2 (1930), 56.

⁵⁷ исто, 70 – 71.

⁵⁸ Ј. Поповић, „Д-р Милан Јовановић-Батут, почасни члан Матице српске”, у: *Годишњак Матице српске, календар за њосију 1941. годину*, Матица српска, Нови Сад 1940, 234.

забележено ангажовање Батута у деловању Матице српске збило се 1929. године када је деловао као помириатељ супротстављених ставова међу Матичиним члановима.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DRAGAN TUBIĆ, Ма
Matica Srpska
Matice Srpske 1, Novi Sad, Serbia
E-mail: dtubic@maticasrpska.org.rs

MILAN JOVANOVIĆ BATUT AND MATICA SRPSKA

SUMMARY: The paper discusses the engagement of Dr. Milan Jovanović Batut within the activities of Matica Srpska. He had been Matica's scholarship holder from the Sava Tekelija fund since 1868, and his first work, *Zdravlje i napredak naše dece*⁵⁹, was awarded by Matica in 1877. He became a regular member in 1880 and a member of the Literary Department in 1883. For Matica, he evaluated the manuscripts of its editions and published important articles in medical terminology in the *Letopis Matice Srpske*⁶⁰. Matica published Batut's works in preventive medicine and hygiene in the edition "Books for the people". In the book *Spomenica 1826–1926*⁶¹, Batut wrote an article about Matica's work on the health improvement of our people. In 1927, this institution elected him her honorary member. When misunderstandings arose among the membership in the Matica in 1929, he stood out as a conciliator of opposing views.

KEYWORDS: Milan Jovanović Batut, Matica Srpska, "Books for the people", *Letopis Matice Srpske*, health enlightenment

---

⁵⁹ Health and progress of our children

⁶⁰ Matica Srpska Annual

⁶¹ Memorial book

Проф. др ВЛАДИМИР КРИВОШЕЈЕВ
научни сарадник, музејски саветник
Народни музеј Ваљево
Трг војводе Мишића 3, Ваљево, Србија
Е-адреса: vladimir.krivosejev@gmail.com

„ЗАГОНЕТНЕ” ЛОКАЛНЕ ЕПИДЕМИЈЕ ДИЗЕНТЕРИЈЕ У СРБИЈИ КРАЈЕМ ЛЕТА И ТОКОМ ЈЕСЕНИ 1918. ГОДИНЕ

САЖЕТАК: Процењено је да је током ратних година 1912–1918. од различитих епидемијских болести у Србији умрло око 360.000 становника. Велика епидемија тифуса из 1915. усмртила је око 135.000, пандемија шпанске грознице из 1918. око 115.000 људи. Преосталих око 110.000 становника Србије били су жртве различитих, већих и мањих епидемија које су се током свих ратних година јављале на фронту и у позадини. Многе од њих биле су локалног карактера, захватајући пре свега руралне области, тако да се информације о њима не могу наћи у другим историјским изворима, осим у матичним црквеним књигама умрлих. Једна од њих била је епидемија срдоболе (дизентерије) која се крајем лета и током дела јесени 1918, пре налета шпанске грознице, појавила истовремено у различитим, међусобно неповезаним и удаљеним крајевима Србије. Многа насеља је мимоишла, а тамо где је регистрована смртност је била различита. Негде је за пар месеци умрло знатно мање од 1% становника, у појединим насељима више од 3%, а у селу Гараши код Аранђеловца 5,22%.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, 1918. година, епидемија, болест, дизентерија, срдобоља

У претежно руралној Србији, у којој је апсолутна већина становништва живела у селима, неретко забаченим, теже приступачним, са ниским нивоом образовања, животног стандарда, а тиме и здравствене културе, појава различитих болести, које су могле да експлодирају у епидемије и однесу већи број живота, била је стална реалност. То су углавном биле мање, локалне епидемије, ограничене на једно село, једну црквену парохију, ређе на више нурија. Неке од епидемија нису биле изразито морталне, али било је и оних са веома тешким последицама. Туберкулоза и запаљење плућа били су чести узроци смрти, али то су болести које немају епидемијски карактер. Најчешћи

узроци масовног умирања били су шарлах и дифтерија (гушобоља), потом велики кашаљ, сретала се и дизентерија (срдобоље), повремено су се појављивале и богиње (красте), док су појаве смртних исхода због различитих тифуса, који су Србијом харали 1915, али су уочени и у другим ратним годинама, биле релативно ређе.

У брдско-планинској парохији манастира Ћелије код Ваљева,¹ у којој је претходних година просечно умирало око 60 људи, 1908. је умрло 98, а 1909. године 154 сељана. Узрок повећане смртности 1908. био је велики кашаљ, а наредне непозната болест, коју је свештеник – монах у књизи умрлих именовао као „слабост” (?). С друге стране у суседној, али приградској парохији цркве из села Драчић 1908. године није уочена прекомерна смртност, али је 1909. умрло 146 парохијана, и то 43 од срдобоље, 21 од шарлаха и 11 од великог кашља.² Наредне 1910, у Ћелијској парохији је смртност и даље повећана (107 преминулих), док је у Драчићкој била испод годишњег просека (39 умрлих). У ужичком крају, на територији парохије цркве у Косјерићу,³ 1913. године регистровано је 120 преминулих, што је три пута више него у претходној години. Њих 86 је умрло током прве половине године, а већина од њих од „красти” – богиња.

Епидемиолошка ситуација у ратним годинама, током Првог и Другог балканског (1912–1913), а нарочито Првог светског рата (1914–1918) постала је још тежа. Ратни услови живота подразумевали су концентрацију великог броја људи на једном месту, масовна кретања становништва, живот у нехигијенским условима, општу немаштину и гладне године, што је погодовало развоју заразних болести и њиховом преласку из ендемије у епидемију.

РАТНЕ ЕПИДЕМИЈЕ У СРБИЈИ

Према паушалним проценама начињеним после рата, од последица различитих епидемија, током свих ратних година, страдало је око 360.000 људи.⁴ До сада је највећа пажња посвећивана великој тифусној епидемији из прве половине 1915. године. Процене о укупном броју жртава тог „епидемијског микса”⁵ су различите. Убрзо после рата др Владимир Станојевић и др Мориц Були наговештавају могућих око 100.000 жртава.⁶ Поред тога,

¹ Књига цркве ћелијске (Ћелић), храма Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1903–1921. годину. (дигитализовано – Историјски архив Ваљева).

² Књига цркве драчићке, храма Светих Ајосиола за уписивање умрлих, за 1907–1925. годину (дигитализовано – Историјски архив Ваљева).

³ Књига цркве косјерићке, храма Рожденства Свете Богородице, за уписивање умрлих, за период 1909–1931. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

⁴ Д. Микић, А. Недок и Б. Поповић, „Заразне болести у српској војсци и народу 1914. и 1915. године”, *Српски војни санијетисти 1914–1915. године*, Београд 2010, 181–204; Д. Микић, Б. Поповић, Р. Чеканац и др., „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године”, *Војносанијетистички преглед*, 65 супл. (2008), 59–69.

⁵ Поред пегавог, као најморталнијег, свој данак су узимали и повратни тифус (рекурентен) и трбушни тифус, као и различити облици паратифуса.

⁶ В. Станојевић, „Колера у балканским ратовима 1912–1913”, *Историја српској војној санијетији – наше райно санијетистичко искуство*, Београд 1925 (1992), 309–313; М. Були, „Моја

јављају се и претпоставке које наводе 200.000 па и више страдалих, а најчешће је заступљена процена према којој је епидемија однела 170.000 живота: 135.000 житеља Србије (око 100.000 грађана и 35.000 војника) и око 35.000 заробљеника.⁷

Наредни велики епидемијски удар, који је са страховитим последицама захватио Србију био је налет другог таласа светске пандемије шпанске грознице, током последња три месеца 1918. године. Овој болести, која је наишла на самом крају рата, у време опште еуфорије због окончања страдања, наступања мира, промене геополитичке мапе света и драстичних измена стања на Балкану, до скоро није посвећивана већа пажња, али најновија истраживања указују да њене последице нису знатно мање од оних из 1915. Процењује се да је у посткумановској Србији шпањолка однела 115–120 хиљада живота, преко 100 хиљада цивила и 15–20 хиљада војника и интернираца.⁸

Табела 1. Преглед броја умрлих, по годинама, у по два села ужичког и ваљевског краја

	1911.	1912.	1913.	1914.	1915.	1916.	1917.	1918.	1919.
Драчић	34	81	96	104	300 (261 током првих 6 месеци) ¹⁰	33	38	113 (73 од шпанске грознице)	39
Пустиања	87	94	159	231	466 (400 током првих 6 месеци)	59	47	189 (146 од шпанске грознице)	96
Косјерић	44	43	120	46	300 (216 током првих 6 месеци)	66	103	88 (62 од шпанске грознице)	36
Рајана	48	42	56	36	106 (79 током првих 6 месеци)	63	74	146 (112 од шпанске грознице)	–

Преосталих, процењених више од 100 хиљада жртава страдало је у бројним мањим епидемије различитих болести које су се јављале током свих шест ратних година, како међу војском, прво у Србији, потом 1916. на албанском и грчком приморју и на Солунском фронту, тако и међу цивилним становништвом. Индикативно је да је у периоду између завршетка морталног удара тифусне епидемије из 1915. и налета шпанске грознице, број умрлих међу цивилним становништвом био релативно мали. У појединим парохи-

бактериолошка искуства у ратовима 1912–1918”, *Историја српској војној санијетиа – наше рајно санијетиско искуство*, Београд 1925 (1992), 514–523.

⁷ А. Недок, *Ваљево – српски рајни хируршки центар и траг-болница у епидемију велике епидемије 1914–1915*, Ваљево 2017, 43, 75; Видети и: Р. Чеканац, П. Ђурчић, Ј. Зельковић и др., „Заразне болести и рад српског војног санитета на њиховој превенцији и лечењу на Солунском фронту 1917–1918. године”, *Српски војни санијетиа 1914–1915. године*, Београд 2010, 205–250.

⁸ В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*, Нови Сад – Београд 2020.

⁹ Време трајања тифусне епидемије из 1915. године.

јама, попут Драчићке и Пустињске из Ваљевског округа,¹⁰ број умрлих током тог интеррегнума био је мањи од просечног броја упокојених пре рата. На то је сигурно утицао додатно смањен број становника, услед ратних дејстава, претходних епидемија, повлачење преко Албаније и одвођења у интернацију, али и чињеница да су морбидитети из ранијих година довели до селекције становништва, усмртивши најнеотпорније. По свему судећи ни локалне епидемије нису биле изражене, бар не са већом смртношћу.

С друге стране, у појединим парохијама Ужичког округа, попут Косјерићке и Ражанске,¹¹ смртност је током поменутог интеррегнума била већа него пре рата, нарочито у Косјерићкој, где је 1917. умрло више парохијана него током наредне пандемијске 1918. године. Повећана је смртности од запаљења плућа и туберкулозе, али и кашља, односно великог кашља, који односи 25 живота. У Косјерићкој парохији нису регистровани смртни случајеви услед појаве срдоболе, али је она у Ражанској парохији током лета 1917. године однела осам живота.

СРДОБОЉА

Срдобоља, односно дизентерија је заразно обољење дигестивног тракта. Болест се преноси путем заражене хране и воде, али и прљавих руку. Напада слузокожу црева и изазива обилну, крваву и слузаву дијареју. Појава дизентерије је директно повезана са степеном здравствене културе, хигијенским навикама и тренутним условима живота. Лако се из ендемије развија у епидемију у ратним условима и при природним катастрофама, у случајевима пренасељености, али и недостатка чисте воде. При епидемијском ширењу степен морбидитета (обољевања) је веома велик, а степен морталитета (смртности) релативно мали, мада зависи од низа фактора, међу којима је и конкретни изазивач. Фактички, није реч о једној болести, већ о ширем спектру обољења, изазваних различитим узрочницима. Мада и неке друге болести, попут колере и трбушног тифуса, имају дизентеричне симптоме, сама дизентерија може бити амевна и бациларна. Амевну дизентерију (амебиаза) изазива амеба – протозоа *Entamoeba histolytica*, и релативно је бенигнија. Опасније су бациларне дизентерије (шигелоза), које се углавном уочавају у периоду од августа до октобра, а изазивачи су различити типови *Shigella* бактерија – бацила. Најтежу клиничку слику, са највећом смртношћу има *S. dysenteriae* коју узрокује *Shiga bacillus*.¹²

¹⁰ Књига цркве драчићке, храма Свeтeих Аџосџола за уџисивање умрлих, за 1907–1925. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево); Књига цркве џустинџске (Пођуџа), храма Свeтeиџ Ваведенија, за уџисивање умрлих, за 1911–1924. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

¹¹ Књига цркве косјерићке, храма Рођденсџива Свeтeиџ Бoџородице, за уџисивање умрлих, за џериод 1909–1931. (дигитализовано – Историјски архив Ужице); Књига цркве ражанске, храма Уџокојенија Свeтeиџ Бoџородице, за уџисивање умрлих, за џериод 1903–1929. (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

¹² Према: *Bacilarna dizenterija (šigeloza)*, Institut za javno zdravlje Crne Gore. Доступно на: www.ijzcg.me/me/bacilarna-dizenterija-sigeloza. Приступљено: 29. 1. 2022; „Dizenterija”, Stetoskop. Доступно на: www.stetoskop.info/zarazne-bolesti-infektologija/dizenterija. Присту-

„ЗАГОНЕТНА” ЕПИДЕМИЈА ИЗ 1918.

Са ове временске дистанце немогуће је тврдити који су се видови дизентерија појављивали у различитим периодима и на различитим местима у Србији, али бисмо могли да претпоставимо да је *S. dysenteriae* била узрок једног „загонетног” епидемијског удара, који се са веома високом стопом смртности појавио крајем лета и током јесени 1918. године у виду низа локалних епидемија.

Условни појам „загонетна”, овде је употребљен због чињенице да је епидемијски налет регистрован истовремено на различитим, већим или мањим територијама у различитим, међусобно неповезаним деловима Србије, а да у ширем окружењу око угрожене територије смртни случајеви од срдоболе нису регистровани, а уз то није уочена ни прекомерна смртност, са било којим другим узроком.

На појединим територијама где се срдобоља појавила смртност је била релативно нижа, а на другим виша, па и драстично повећана. Умирање од последица дизентерије почиње током августа, евентуално од септембра, да би се у већини места завршило крајем октобра, са наглим пресеком управо у време почетка нове епидемије, који не делује реално, с тим што је понегде настављено и у наредном месецу. Тако је ова епидемија претходила пандемијском налету шпанске грознице (од октобра) и делимично се преплитала са њим, што отежава раздвојену квантификацију жртава различитих болести. У време масовног умирања свештеници су матичне књиге попуњавали са закашњењем, ретроактивно, на основу пријаве родбине, а за многе од њих свака болест је била само „чума”.¹³ Зато остаје отворено питање да ли би неке раније смрти од нове болести могле бити приписане срдобољи која већ увелико влада, а касније, када су се са мањим закашњењем прошириле информације о појави раније непознате болести која масовно односи животе, да ли су шпанској грозници приписана и нека упокојења од срдоболе?¹⁴

Условну „загонетност” ове епидемије оправдавају и чињенице да се издвојене информације о њој не могу пронаћи у аутору познатој литератури и да нема пуно познатих историјских извора који је документују. Смртне последице ове епидемије, тачније неповезаног низа локалних епидемија, уочавају се превасходно у забитим руралним окружењима, у селима удаљеним од болница и лекарске бриге, у којима су се мештани сами лечили, или нису лечили, и умирали без лекарског надзора. У таквим околностима није

пљено: 29. 1. 2022; „Dizenteria – dysenteria”, Lekar.info. Доступно на: www.lekarinfo.com/infektologija/dizenterija-dysenteria. Приступљено: 29. 1. 2022. и „Dizenterija (Shigella – Sigela)”, Simptomi. Доступно на: <https://simptomi.rs/bolesti/22-infektivne-bolesti/1543-dizenterija-shigella-sigela>. Приступљено: 29. 1. 2022.

¹³ В. Коларевих, *Бављи ујам, белешке из народној живојиш (1976–1983)*, Аранђеловац 2020, 310–313.

¹⁴ Анализа уписа у књигу умрлих из аранђеловачког села Брезовац показала је да је у фамилији Коларевих током јесени умрло седам чланова. За шест, који су се упокојили у периоду између 2/15. и 9/22. октобра 1918, као узрок смрти је уписана „срдобоља”, а за седму, умрлу 2/15. новембра уписан је један од синонима за нову болест: „наступна грозница” (*Књига цркве брезовачке, храма Свештој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих за период 1907–1932; Матична служба СО Аранђеловац*).

необично што о њеној појави углавном нема уобичајених историјских извора, или их има мало,¹⁵ али је њено мортално присуство регистровано у црквеним матичним књигама умрлих.¹⁶ Оне нам и иначе попуњавају бројне празнине у сазнањима узроковане недостатком других извора,¹⁷ а могу и додатно да прецизирају чињенице изнете у њима.¹⁸

При анализи црквених књига умрлих као извора за проучавање последица епидемија, мора да се има на уму да уписи у њима региструју искључиво епидемијске појаве са већим, уочљивим морталним последицама. Поједине, и шире и локалне епидемије не морају да имају повећан морталитет, тако да њихова појава остаје потпуно нерегистрована, или пак уписи у црквене књиге могу да погрешно укажу на ендемичну појаву болести. Тако је и са овом „загонетном” епидемијом дизентерије.

ПОЧЕТНИ ПРИМЕРИ: ЉУБОВИЈА, МИОНИЦА, ОСЕЧИНА

Претходна истраживања другог аутора, уз додатне анализе њихових резултата, везана за територије општине Љубовија, на узорку условљеном постојањем и доступношћу књига умрлих, не указују да су током ратних година мештани Азбуковице умирали од дизентерије, изузев неколицине преминулих у заробљеничким и интернирским логорима ван Србије.¹⁹ Донекле је слично и у Мионици. Сељани различитих насеља ове општине умирали су од дизентерије у логорима, пар жртава срдоболе је регистровано и у време тифусне епидемије из 1915, а само је у селу Дучић, током јесени 1917. године регистровано пет смртних случајева изазваних овом болешћу, а наредне, таргетиране 1918. она није регистрована.²⁰

Насупрот наведених примера, спорадична смртност од последица дизентерије се у 1917. године уочава у нешто више села у осечинском крају: по једна особа је умрла у Осечини, Лопатњу и Остружњу, а две у Плушцима, али зато, током јесени, од септембра до новембра 1918. године у Осечини дизентерија је однела 14 живота, у Остружњу четири, по два у Плушцима и

¹⁵ Попут извештаја о стању у војној болници у Смедеревској Паланци од 6/19. новембра 1918. године у коме је забележено да поред шпанске грознице („грип са запаљењем плућа”) међу цивилним становништвом влада и срдобоља, али без информација о смртности; В. Станојевић, „Рад санитета за време пробоја Солунског фронта”, *Рајник: месечни војни лист* 54/9 (1938), 160–187.

¹⁶ О црквеним матичним књигама видети у: М Арсић, „Црквене матичне књиге у законским прописима Кнежевине Србије”, *Архивски преглед* 1–4, 1996/97 (2000), 52–59.

¹⁷ Примере везане за утврђивање жртава шпанске грознице на основу књига умрлих видети у: В. Кривошејев, *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*.

¹⁸ Записујући сећања својих сродника из аранђеловачког села Брезовац В. Коларевић помиње и некакву „чуму” која је пред крај Великог рата у његовој фамилији однела шест живота (В. Коларевић, *наведено дело*, 310–313). Претходно поменута анализа записа из тамошње књиге умрлих указала је да је из те фамилије током октобра и новембра страдало седам особа, и то шест од последица срдоболе, а једна од шпанске грознице (видети раније напомене).

¹⁹ М. Младеновић, *Азбуковица у њаклу раја 1914–1918, цивилне жртве*, Љубовија 2015.

²⁰ М. Радојчић, *Мионица у рајовима 1912–1918: поменик рајним жртвама*, Мионица–Београд 2020.

Сирдији, а један у Лопатњу.²¹ Четрнаест жртава дизентерије из Осечине представљало је 0,94% од 1.488 становника регистрованих у овом селу приликом аустроугарског пописа с почетка 1916. године.²²

ПОСЛЕДИЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ СРДОБОЉЕ 1918. ГОДИНЕ У УЖИЧКОМ КРАЈУ

Наведени примери указују на мању и местимичну заступљеност морталних последица епидемије дизентерије. Потврду местимичног јављања, као и пример велике смртности само у пар села даје нам анализа књига умрлих из ужичког краја.

Анализирајући последице ратних епидемија на територији дванаест села Златиборског среза М. Ђенић сву пажњу посвећује епидемијама тифуса и шпанске грознице, док дизентерију, заједно са шарлахом и дифтеријом, помиње само успутно, као болести које су се појављивале између налета две велике епидемије, не указујући на знатније последице.²³ Донекле слично стање је било и у другим срезевима Ужичког округа. Додатно је анализирано осам књига умрлих са подацима из седам парохија са 49 села Ужичког, Косјерићког и Субјелског среза.²⁴ Анализа указује да се током претходних ратних година срдобоља у већини села појављује као узрок смрти спорадично; у појединим годинама, у неким селима није забележен ни један смртни случај. Године 1916. смрт од срдобоље није регистрована ни у једном насељу, а у јесен 1917. године, када је општа ситуацији била веома тешка, тако да сељани у многим селима умиру и од глади (троје само у Дрежнику), срдобоља се појављује само у Ражанској парохији и односи осам живота: четири у Стојићима и по један у Дреновцу, Мрчићу, Радановцима и Росићима.

Наредне 1918. године, од краја лета, мортални удар срдобоље уочава се у више парохија. Поново је присутна у Ражанској парохији, али са мањим последицама; по једна особа умире у Радановцима и Стојићима. У Стапарској

²¹ М. Радојичић, *Осечински крај у рајтовима 1912–1918: ѿоменик рајћним жрѿивама*, Осечина–Београд 2018.

²² Љ. Поповић, „Попис становништва Ваљевског округа у I светском рату”, *Гласник Историјског архива Ваљево* 34 (2000), 159–170.

²³ М. Ђенић, „Епидемије тифуса и шпанске грознице на Златибору у време Првог светског рата”, *Ужички зборник* 14 (1985), 151–164.

²⁴ *Књига цркве ужичке храма Свејој Великомученика Георгија, за ујисивање умрлих, 1915–1918. годину.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве сечоречке, храма Свејој Великомученика Георгија, за ујисивање умрлих, за ѿериод 1915–1919.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве косјерићке, храма Рожденсѿва Свејше Бојородице, за ујисивање умрлих, за ѿериод 1909–1931.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве ражанске, храма Ујокојенија Свејше Бојородице, за ујисивање умрлих, за ѿериод 1903–1929.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве севојничке, храма Свејој Арханѿела Гаврила, за ујисивање умрлих, за ѿериод 1907–1918.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве севојничке, храма Свејој Арханѿела Гаврила, за ујисивање умрлих, за ѿериод 1902–1893. и 1918–1923.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве сѿайарске, храма Свејој Архисѿрајѿија Михаила, за ујисивање умрлих, за ѿериод 1913–1932.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице); *Књига цркве субјелске, храма Свејој Ајосѿола и еванѿелисте Луке, за ујисивање умрлих, за ѿериод 1915–1919.* (дигитализовано – Историјски архив Ужице).

The image shows two pages of a church death register. The left page is titled "Књига цркве Сечој Реци" and the right page is titled "М. уписане умрлих у 1918. години". Both pages contain columns for name, date of death, cause of death, and parish.

Име и презиме	Место где је умро	Датум смрти	Узраст	Парохија	Примабја
Милош Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	15/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Василије Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	16/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Борислав Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	17/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Петар Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	18/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Милош Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	19/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Василије Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	20/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Борислав Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	21/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Петар Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	22/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Милош Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	23/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Василије Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	24/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Борислав Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	25/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Петар Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	26/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Милош Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	27/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Василије Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	28/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Борислав Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	29/10 1918	18 год	Сечој Реци	
Петар Милошевић, из Сечој Реци, умро од шпанске грознице	Сечој Реци	30/10 1918	18 год	Сечој Реци	

Прилој 1. Дволист Књиге умрлих парохије цркве у Сечој Реци: 15/28. октобар 1918. године је био дан када са првим уписом *зайаљење йлућа*, као фаталне последице шпанске грознице престаје регистровање масовног умирања од последица *срдобоље*.
Извор: Историјски архив Ужице.

и Косјерићкој парохији срдобоља није регистрована као узрок смрти. У Субјелској је од ње умрла само једна особа. Зато је у ширем залеђу Ужица дизентерија однела 11 живота: пет у Гајевима, четири у самом Ужицу, и по један у Крчагову и Рујевцу. Нешто већа смртност је регистрована у суседној Севојничкој парохији. За два месеца, од 8/21. августа, до 8/21. октобра, када почиње масовно умирање од последица шпанске грознице, овде је од срдобоље умрло 19 особа; највише, осам, у Поточању, седам у Потпећи, три у самом Севојну, а једна у Злакуси. Овакав расплет епидемијског догађања не би указивао на изразито морталан епидемијски удар, да знатно већа смртност није забележена на територији парохије цркве у Сечој Реци. Први смртни случајеви су регистровани крајем августа – почетком септембра, а до 15/28. октобра,²⁵ срдобоља је као узрок смрти уписана за 83 парохијана. Највише, 38 њих, умрло је у Маковишту, што је представљало 2,92% од 1.300 становника пописаних 1916. године.²⁶ У Годечеву је умрло 16 мештана (3,12% од пописаних 512), у самој Сечој Реци 14 (1,35% од 1.038), осам у малољудној

²⁵ Истога дана је регистрован први смртни случај од шпанске грознице, која је до краја године однела 342 живота.

²⁶ Љ. Поповић, „Прилози за историју ужичког краја у светском рату: губици у становништву од 1912–1918. године”, *Ужички зборник* 14 (1985), 137–158.

Рудној Букви, што је процентуално највише (5% од 160 становника), пет у Полошници (1,45% од 345) и два у Парамуну (0,91% од 220). Сечоречкој парохији су припадала и села Цикоте и Таор, али у којима није било забележено смртних случајева изазваних дизентеријом.

ПОСЛЕДИЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ СРДОБОЉЕ 1918. ГОДИНЕ У АРАНЂЕЛОВЦУ И ОКОЛИНИ

За разлику од ужичког краја, где се смртне последице епидемије дизентерије уочавају само у појединим насељима, њоме је у великој мери била угрожена цела територија данашње општине Аранђеловац. У две парохије, Аранђеловачкој и Буковичкој, привремено обједињене под окриљем буковичке цркве, срдобоља није заобишла ни једно од четири парохијска села.²⁷ Од краја лета до средине јесени, преплићући се са шпанском грозницом, однела је 34 живота, највише у Буковику, 16, што је представљало 1,33% од 1.206 становника пописаних 1916. године.²⁸ У Врбици је умрло 13 парохијана, односно 0,78% од 1.671 пописаних житеља. Три умрла у Мисачу представљала су 0,54% од 553 житеља. У Аранђеловцу, као парохијском и општинском центру, али и бањском месту, умрле су две особе, односно само 0,13% од 1.567 варошана.

Западно и југозападно од варошко – приварошке парохије буковичке цркве налазе се планинска забукуљска села: Гараша, Јеловик и Вукосавци, која су припадала Јеловичкој парохији.²⁹ Ту је смртност од последица дизентерије била знатно већа. У Гарашима је она однела више живота него светска пандемија шпанске грознице. Пандемијска болест је усрртила 29, а дизентерија 42 сељана, односно 5,22% од 805 житеља.³⁰ У Вукосавцима је од дизентерије умрло 29 од 895 (3,24%), а у Јеловику 3,93% сељана (27 од 687), с тим што је овде шпанска грозница била смртоноснија (30 жртва).

Као и у претходно наведеној, и у Брезовачкој парохији умирање од последица срдобоље почиње током августа (од 5/18. августа), прво спорадично, а потом, од септембра све масовније.³¹ До средине јесени дизентерија је усрртила 56 сељана, за 10 више него шпанска грозница, 16 из Брезовца (1,54%) и 40 из Горње Трешњевице (3,81%).

Села Венчани, Раниловић и Тулеж припадају парохији Цркве Св. Георгија у Венчанима.³² У Венчанима је од последица срдобоље умрло 17 сељана (1,18%), у Тулежу четири (0,60%), а у Раниловићу три (0,23%). А парохију

²⁷ *Књига цркве буковике, храма Светиој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих за њериод 1880–1924.* (Матична служба СО Аранђеловац).

²⁸ *Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppenbesetzte Gebiet Serbiens*, Belgrade 1917.

²⁹ *Књига цркве јеловичке, храма Светиој Ајосиола Томе, за уписивање умрлих за њериод 1917–1920.* (Матична служба СО Аранђеловац).

³⁰ Обе болести су за само неколико месеци скоро десетковале ово село, односећи животе 8,82% мештана.

³¹ *Књига цркве брезовачке, храма Светиој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих за њериод 1907–1932.* (Матична служба СО Аранђеловац).

³² *Књига цркве венчанске, храма Св. Георгија, за уписивање умрлих за њериод 1914–1927.* (Матична служба СО Аранђеловац).

цркве у Бањи чинило је само то једно село.³³ У њему је умрло 11 парохијана, односно 0,73% становништва.

Североисточно од Аранђеловца смештена су села Орашац и Копљаре која су припадала парохији орашачке цркве.³⁴ У Орашцу је од срдоболе умрло 22 парохијана (1,48%), а у Копљарима није било регистрованих упокојеника од дизентерије, као ни у селу Стојник.³⁵

Наведеним анализама обрађен је узорак од 87% становништва територије данашње општине Аранђеловац, у односу на број житеља пописаних 1916. године. Морталне последице епидемије срдоболе уочавамо на целокупној анализираној територији, искључујући два села. Однела је 245 живота, односно 1,35% становништва, док је пандемија шпанске грознице која се на њу надовезала усмртила 371 мештанина (2,04%).³⁶ Донекле слична ситуација уочава се и на територији данашње општине Љиг из Ваљевског округа.

ПОСЛЕДИЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ СРДОБОЛЕ 1918. ГОДИНЕ У ОКОЛИНИ ЉИГА

Приликом квантификације жртава шпанске грознице на скоро стопостотном узорку Ваљевског, централног среза истоименог округа нису запажене последице које би могле да укажу на мортални налет локалне епидемије срдоболе из друге половине 1918. године,³⁷ са изузетком брдско-планинске парохије манастира Пустиња, где је почетком јесени, пред налет смртоносног таласа шпанске грознице од срдоболе умрла само једна особа. Иначе, у овој парохији се срдобоља, такође спорадично, са малим бројем умрлих, уочавала и раније.³⁸

Сличне анализе, са истим закључком, су рађене и за територију Каменичког (Подгорског) среза Ваљевског округа, с тим што је третиран узорак (везан за доступност књига умрлих) од око 50% среске територије, и то њеног источног дела који гравитира ка Ваљеву.³⁹ Западни део није обрађиван, а ту се налази и територија Осечине, са околним селима, где је налет локалне епидемије дизентерије из 1918. године, регистрован, али са мањим морталним

³³ Књига цркве бањанске, храма Св. Пророка Илије, за уписивање умрлих за период 1909–1935. (Матична служба СО Аранђеловац).

³⁴ Књига цркве орашачке, храма Вознесења Господњеј, за уписивање умрлих за период 1915–1923. (Матична служба СО Аранђеловац).

³⁵ Књига цркве стојничке, храма Св. Пророка Илије, за уписивање умрлих за период 1914–1935. (Матична служба СО Младеновац).

³⁶ Видети конкретније: В. Кривошејев и З. Петровић, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године на територији општине Аранђеловац”, *Шумадијски анали Историјској архива Шумадије* 12 (2022) /у штампи/.

³⁷ В. Кривошејев, „Posledice pandemije španske groznice u Valjevskom srezu”, *Istorija* 20. veka 39/1 (2021), 35–52.

³⁸ Књига цркве пустињске (Поћуја), храма Свјетіої Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924. (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

³⁹ В. Кривошејев, Ј. Кривошејев и А. Радосављевић, „Смртне последице епидемије шпанске грознице 1918. године у Каменичком срезу Ваљевског округа”, *Војно-историјски гласник* 2 (2020), 56–86.

последикама, и са мањом територијалном заступљеношћу него у околини Аранђеловца.⁴⁰

Нове анализе шест доступних парохијских књига умрлих за територију 28 насеља Убског (Тамнавског) среза, оквирно 55% среске територије, указале су да морталног удара локалне епидемије дизентерије из друге половине 1918. године ни овде није било.⁴¹ Видели смо да та епидемија није регистрована ни на територији мионичке општине, која је представљала централни део Мионичког (Колубарског) среза Ваљевског округа, али је зато на његовом источном делу, на територији данашње општине Љиг, стање било потпуно другачије, слично стању са територије општине Аранђеловац.

У времену појаве наведене епидемије, насеље Љиг, а тиме и данашња Љишка општина, нису постојали. Љиг настаје тек 1920. године административним издвајањем ушореног дела села Гукоши у посебно насеље које ће потом бити проглашено за варошицу. Данашња територија општине Љиг је пре и током Првог светског рата једним делом припадала Ваљевском округу – Мионичком срезу, док је други део био у оквирима Рудничког округа. Тренутно су истраживачки доступне матичне књиге умрлих вођене у црквама из Славковице, Цветановаца и Мораваца, као и Врачевића, чија је парохија већински покривала насеља данашње општине Лајковац.

У књигу умрлих цркве у Славковици,⁴² уписивани су упокојени из три насеља Ваљевског округа: Славковица, Кадина Лука и Палежница, и села Ба из Рудничког округа. Анализом уписа уочава се да је током већег дела лета смртност била мала. Стање се мења од 21. августа (3. септембра), од када се уочава повећање смртности од срдоболје. Ова болест је у наредна два месеца, до 28. октобра, однела 35 жртава. У самој Славковици регистроване су 22 жртве (2,30% становника од 958 пописаних 1916⁴³), девет у Кадиној Луци (1,55%) и четири у селу Ба (0,67%⁴⁴); Палежница је била поштеђена. Потом почиње умирање од последица светске пандемије која је однела 64 живота, највише у малољудној Палежници (12, односно 4,84%).

Донекле слична ситуација је била и на парохијској територији цркве у Цветановцима.⁴⁵ Њој су припадала села: Цветановци, Бошњановић, Јајчић, Велишевац и Бабајић. И овде је регистровано масовно умирање од срдоболје.

⁴⁰ Видети раније.

⁴¹ *Књига цркве убске, храма Вазнесења Госјодњеј, за ујисивање умрлих, за њериод 1916–1935.* (Матичарска служба Општине Уб); *Књига цркве вукошке, храма Усијења Пресвете Бојородице, за ујисивање умрлих, за њериод 1914–1931.* (Матичарска служба Општине Уб); *Књига цркве новачке, храма Рождества Пресвете Бојородице, за ујисивање умрлих, за њериод 1915–1936.* (Матичарска служба Општине Уб); *Књига цркве радјевске, храма Покрова Бојородице, за ујисивање умрлих, за њериод 1917–1919.* (Матичарска служба Општине Уб); *Књига цркве њамбуковачке, храма Вознесења, за ујисивање умрлих, за њериод 1916–1935.* (Месна канцеларија Памбуковица); *Књига цркве докмирске, храма Вавегења, за ујисивање умрлих за њериод 1916–1935.* (Месна канцеларија Памбуковица).

⁴² *Књига цркве Славковачке, храма Свејој Преображења, за ујисивање умрлих, за њериод 1915–1935.* (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

⁴³ Ј. Поповић, *Попис сјановнишћива Ваљевској округу у I свејском рајћу*, 159–170.

⁴⁴ Резултати пописа из 1916. према: *Ortsverzeichnis für das von den k.u.k. Truppenbesetzte Gebiet Serbiens*, Belgrade 1917.

⁴⁵ *Књига цркве Цветановачке, храма Сабора Свејој Арханјела Гаврила, за ујисивање умрлих, за њериод 1914–1930.* (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

Током септембра умире 5, а до 28. октобра још 11 особа. Смртност је била мања него на територији Славковачке парохије и 16 особа представља 0,73% парохијана. Потом следи налет шпанске грознице, која је експлицитно, као узрок смрти први пут наведена 25. октобра. Од тога датума до краја године пандемијска болест је усмртила 72 особе.⁴⁶

Истраживачки је доступна и књига умрлих из парохије цркве у Врачевићу,⁴⁷ са шест села, од којих је данас само Латковић део територије Љишке општине, а остала Мионичке и Лајковачке. У овој парохији нису регистровани смртни случајеви од срдобоље, али је зато ситуација у парохији цркве из Мораваца другачија.⁴⁸ Њој је припадало осам данашњих љишких села са тадашње територије Рудничког округа.⁴⁹ Ту се срдобоља као узрок смрти спорадично појављује већ крајем августа, а масовно умирање почиње средином септембра, али овде, за разлику од претходно наведених парохија, није било прекида уписа смрти од ње крајем октобра, тако да су њене смртоносне последице, паралелно са шпанском грозницом, присутне до децембра. Срдобоља је однела 59 живота, односно 1,17% парохијског становништва пописаног 1916.⁵⁰ Највише су страдали житељи Пољанице (20 – 3,24%), Ивановаца (13 – 2,41%) и Козеља (10 – 2,02%), а потом Липља (7 – 1,52%). У Моравцима је умрло петоро (0,86%), троје (0,58%) у Гукоши, у Бранчићу само једно (0,22%), док у Дићима није било жртава. А истовремено, шпанска грозница је у овој парохији однела 148 живота (3,81% становништва).

Како је до сада презентовано, на територији Ваљевског округа, сем у ужој околини Осечине и ширем окружењу Љига, епидемијски удар срдобоље са смртним последицама није регистрован 1918. године, али се зато крајем лета и током јесени наредне 1919. учачава већи број умрлих од ове болести у две блиске планинске парохије, цркве манастира Пустиња и њој суседне парохије цркве Грачаница, али и у удаљенијој парохији цркве у Бранковини. На нурији манастира Пустиња, од 96 смрти регистрованих током 1919. године, срдобоља је однела 59 живота, а од 93 умрла у Грачаничкој парохији та болест је била узрок смрти 44 особе. У осам села развијене приварошке парохије цркве у Бранковини, 1919. године је умрло 74 парохијана, од којих 10 од срдобоље.⁵¹

⁴⁶ Индикативно је да су и у Славковици и у Цветановцима, исто као и удаљенијој ужичкој Сечој Реци, последњи дани октобра били тренутак почетка навођења смртних случајева услед светске пандемије, од када престаје упис срдобоље као узрока смрти (?!).

⁴⁷ *Књига цркве врачевичке, храма Великомученика Георгија (са уписима за 1918 и 19)* (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

⁴⁸ *Књига цркве Моравичке, храма Светиој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих, за њериод 1916–1918 – њариохија С. Појовића; Књига цркве Моравичке, храма Светиој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих, за њериод 1918–1935 – њариохија С. Појовића и Књига цркве Моравичке, храма Светиој Арханђела Гаврила, за уписивање умрлих, за њериод 1918–1935 – њариохија М. Радуловића* (дигитализовано – Удружење Челник, Љиг).

⁴⁹ И девето село Брајковац који се данас налази у оквиру београдске приградске општине Лазаревац.

⁵⁰ Резултати пописа из 1916. према: Ortsverzeichnis, 1917.

⁵¹ *Књига цркве њушињске (Поћуића), храма Светиој Ваведенија, за уписивање умрлих, за 1911–1924.* (дигитализовано – Историјски архив Ваљево); *Књига цркве грачаничке (Поћуића), храма Светиој Арханђела Михаила, за уписивање умрлих, за 1911–1928.* (дигитализовано – Историјски архив Ваљево); *Књига цркве бранковинске храма Светиих Арханђела, за уписивање умрлих, за 1917–1921.* (дигитализовано – Историјски архив Ваљево).

ПОСЛЕДИЦЕ ЕПИДЕМИЈЕ СРДОБОЉЕ 1918. ГОДИНЕ У ОКОЛИНИ СМЕДЕРЕВА

У досадашњем делу рада презентоване су местимичне појаве локалних епидемија срдобоље у другој половини 1918. године на различитим територијама западне и централне Србије. Достигнути ниво истраживања омогућава и парцијални приказ стања на одабраним северним територијама Краљевине Србије. Анализа приступачних матичних књига умрлих четири сеоске парохије из околине Пожареваца,⁵² не указују на појаву срдобоље са морталним последицама,⁵³ али се она уочава на мањем делу територије данашње општине Смедеревска Паланка.

Како је већ наглашено, у Паланци је по ослобођењу била оформљена војна болница, а у извештају о њеном стању, упућеном 6/19. новембра 1918. године, између осталог пише и да уз грип са запаљењем плућа међу грађанима влада и срдобоља.⁵⁴ Анализа књиге умрлих из цркве у Паланци не указује да је на територији њене парохије срдобоља оставила смртоносне последице.⁵⁵ Смртне последице од срдобоље се не уочавају ни у парохији цркве у Глибовцу, селу чији се атар ослања на Паланку,⁵⁶ као ни у Церовцу, Селевцу, Баничини, Великој Плани, Милошевцу, Крњеву, Лозовику и Новом Селу (Ацбеговац),⁵⁷ али су регистроване у два суседна села између Плане и Младеновца, Ратарима и Кусатку,⁵⁸ у једном су велике, а у другом знатно мање.

⁵² Књига цркве десинске, храма *Свeйix чeйрдeсeй мученика*, за уписивање умрлих за период 1902–1918. (Историјски архив Пожаревац); Књига цркве *чeйрeшкe*, храма *Рoждeсiвa Прeсвeтe Бoјoрoдицe*, за уписивање умрлих за период 1905–1930. (Историјски архив Пожаревац); Књига цркве *чeйрeшкe*, храма *Рoждeсiвa Прeсвeтe Бoјoрoдицe*, за уписивање умрлих за период 1906–1932. (Историјски архив Пожаревац); Књига цркве *цeйшoњскe*, храма *Свeйix Архисiрaйиiнa*, за уписивање умрлих за период 1902–1920. (Историјски архив Пожаревац).

⁵³ Неопходно да се нагласи да се Пожаревац налазио у оквиру бугарске окупационе зоне, где су током рата матичне књиге водили свештеници Бугарске патријаршије, а да су српски свештеници наставили са вођењем својих старих књига тек по ослобођењу (29. октобар 1918), без ретроактивног уноса, тако да и нису могли да региструју претходне смртне случајеве.

⁵⁴ В. Станојевић, *Рад санишeйa за време њрoбoјa Солунскoј фрoнiи*, 160–187.

⁵⁵ Књига цркве *пaлaнaчкe*, храма *Свeйшoј Прeбoрaжeњa Гoспoдњeј*, за уписивање умрлих за период 1915–1924. (Историјски архив Смедеревске Паланке).

⁵⁶ Књига цркве *глибoвaчкe*, храма *Рoђeњa Прeсвeтe Бoјoрoдицe*, за уписивање умрлих за период 1910–1935. (Историјски архив Смедеревске Паланке).

⁵⁷ Књига цркве *цeрoвaчкe*, храма *Сoш. Свeйшoј Духa*, за уписивање умрлих за период 1913–1932; Књига цркве *сeлeвaчкe*, храма *Силaскa Свeйшoј Духa*, за уписивање умрлих за период 1917–19??; Књига цркве *бaничинскe*, храма *Свeйшoј Архaнђeлa Гaврилa*, за уписивање умрлих за период 1914–1921; Књига цркве *вeликoплaнскe*, храма *Свeйшoј Oцa Никoлe (Пoкajницa)*, за уписивање умрлих бр. 1; и Књига цркве *вeликoплaнскe*, храма *Свeйшoј Oцa Никoлe (Пoкajницa)*, за уписивање умрлих бр. 2; Књига цркве *милoшeвaчкe*, храма *Рoђeњa Прeсвeтe Бoјoрoдицe*, за уписивање умрлих (?); Књига цркве *крњeвскe*, храма *Свeйшoј вeликoмучeникa Гeорђијa*, за уписивање умрлих (?); Књига цркве *лoзoвичкe*, храма *Свeйix Aпoстoлa Пeйшрa и Пaвлa*, за уписивање умрлих (?); Књига цркве *нoвoсeлскe*, храма *Свeйшoј Гeорђијa*, за уписивање умрлих (?) (Историјски архив Смедеревске Паланке).

⁵⁸ Књига цркве *цeрoвaчкe*, храма *Сoш. Свeйшoј Духa*, за уписивање умрлих за период 1913–1932; Књига цркве *кусaткe*, храма *Свeйшoј Архaнђeлa Гaврилa*, за уписивање умрлих за период 1915–1927. (Историјски архив Смедеревске Паланке).

У Ратарима је срдобоља почела да хара средином августа (по јулијанском календару) и до пред крај октобра однела је 53 живота, више него шпанска грозница, која се са смртним последицама уочава од 7/20. октобра. У суседном селу Кусадак смртни случајеви од срдобоље су регистровани тек од друге половине септембра, а број жртава је знатно мањи, девет. Будући да су оба наведена села била многољудна, 53 упокојена у Ратарима, који су 1916. године имали 2.698 житеља представља 1,96% становништва, док у Кусатку девет упокојених представља 0,16% од 5.631 становника.⁵⁹

ЗАКЉУЧНО РАЗМАТРАЊЕ

Процењено је да је током ратних година 1912–1918. од различитих епидемијских болести у Србији умрло око 360.000 становника. Велика епидемија тифуса из 1915. усмртила је око 135.000, пандемија шпанске грознице из 1918. око 115.000 житеља тадашње Србије. Преосталих око 110.000 били су жртве различитих, већих и мањих епидемија разних болести које су се током свих ратних година јављале и међу војском и међу цивилним становништвом. У многим случајевима реч је о локалним, изолованим епидемијама, које су се распламсавале у руралним окружењима, на ограниченом простору, захватајући једно село или парохију, ређе ширу територију. За већину од њих нема расположивих извора који би указали на њихове појаве и токове. Изузетак представљају матичне црквене књиге умрлих, али оне могу да укажу само на епидемијске ударе са већим морталним последицама. Неморталне епидемије у њима се не уочавају, док појава епидемија са мањим смртним последицама може да наведе на погрешне закључке о спорадичној, ендемској појави болести.

Анализа књига умрлих указује да поред свуда присутне ендемске појаве туберкулозе и честих смртних случајева од запаљења плућа, које може да буде изазвано различитим узроцима, најчешћи разлози масовног помора становништва били су шарлах и дифтерија (гушобоља), потом велики кашаљ, а нешто ређе богиње, тифус (не рачунајући епидемију из 1915) и дизентерија.

Иако се често јављала током нерегуларних ратних година, поготову у нехигијенским условима колективног смештаја, дизентерија, односно срдобоља, која може да има различите изазиваче, а сходно томе и различите нивое морбидитета и морталитета, током ратних година се у црквеним књигама умрлих релативно ређе сусреће као узрок масовног умирања. Изузетак је један „загонетни” епидемијски налет из друге половине 1918. године. Почетак масовнијег умирања од срдобоље уочава се, негде од краја августа, негде од септембра; током октобра достиже врхунац и напрасно престаје пред крај тога месеца, са налетом морталног удара светске пандемије шпанске грознице, с тим што се у поједним парохијама, попут Моравачке код Љига, наставља и током наредног месеца, преплићући се са светском пандемијом.

⁵⁹ Видети и: В. Кривошејев, „Последице пандемије шпанске грознице 1918–1919. године у делу смедеревског округа – у паланачком и великоорашком срезу”, *Смедеревски зборник* 7 (2021), 77–104.

Нагли пресек, са скоро истовременим престанком уписа једног и почетка уписа другог узрока смрти, могао би да укаже на својеврсну договорну одлуку која је уследила по добијању информација о ширењу нове, велике епидемије раније непознате болести.⁶⁰

Мортални епидемијски удар се уочава истовремено у различитим, углавном руралним, деловима Србије, али искључиво на релативно мањим територијама, тако да у ширем окружењу ван села или групе села где је срдобоља харала, нису забележени смртни случајеви. Чак, током њеног почетног удара, у августу, септембру, делом у октобру (до појаве шпанске грознице), у насељима, које је дизентеријски удар заобишао, није уочена прекомерна смртност од било ког узрока.

Степен морталитета ове епидемије је релативно висок, мада се разликује од насеља до насеља, па и када је реч о суседним селима. Ваљевски и Ужички округ чинили су већи део територије западне Србије. У Ваљевском округу мортална појава дизентерије је регистрована у Осечини, где је умрло 14 мештана, односно 0,98% становништва, док је у пар околних села умрла по једна особа; у суседној области Азбуковице нису регистровани смртни случајеви са овим узроком. Осечина се налази на крајњем западу Ваљевског округа, а мортални удар дизентерије је регистрован још само у његовом крајње источном делу, на територији данашње општине Љиг, мада у већем броју насеља, док у суседној општини Мионица смртне последице изазване срдобољом нису регистроване, као ни у обрађеним деловима територије општине Лајковац и Уб.

У љишком селу Пољанице је за пар месеци од срдобоље умрло 3,24% сељана (20), у Ивановцима 2,41% (13), у Славковици 2,30% становништва (22 жртве)... У пет села Цветановачке парохије умрло је 0,73% парохијана (16 жртава). Друга љишка села су била мање погођена, а сва села Врачевићке парохије, као и Дићи и Палезница била су потпуно поштеђена.

У Ужичком округу анализирани су књиге умрлих из његовог централног и северног дела. Снажан мортални удар срдобоље регистрован је само у једној од осам анализираних парохија, Сечоречкој, где су умрле 83 особе, највише у селу Маковиште 38 (2,92% становништва) и Годечево 16 (3,12%). Умирање од срдобоље је забележено и у појединим местима других парохија, али знатно мањег интензитета, сем у Потпећи где је умрло седам особа, тако да би та појава, да није било примера из Сече Реке, могла да буде протумачена као спорадично, ендемично оболевање. У многим селима, попут свих из Стапарске и Косјерићке парохије, смртних случајева изазваних дизентеријом није било.

Смртност од последица дизентерије је регистрована и у централној Србији, и то у скоро свим насељеним местима данашње општине Аранђе-

⁶⁰ Мада о некој званичној координираности не би могло да буде речи, будући да различити свештеници нову болест различито именују: шпанска грозница, шпанска инфлуенца, па и шпанска маларија и шпанска болест, али и заразна инфлуенца, наступна грозница, па и погрешно, као тифус и маларију. У сваком случају чињеница о наглom престанку уписа једног и почетка другог узрока смрти донекле отежава квантификацију реалног стања. Могуће је да су неке жртве шпанске грознице пре датума пресека регистроване као умрле од срдобоље, а жртве срдобоље после тога датума, као умрли од шпанске грознице.

ловац, изузев Копљара и Стојника, различитим степеном смртности. У Гарашима је дизентерија направила прави помор, умрло је 42 сељана (5,22%), у Јеловику 27 (3,93%), а у Вукосавцима 29 (3,24%) итд. У већини осталих места мање, па и знатно мање од једног процента.

У северном делу Србије, у селима око Пожаревца мортални налет срдобље није регистрован, као и у апсолутној већини села из општине Смедеревска Паланка, изузев у два суседна велика села, Ратари, где је умрло 53 парохијана (1,96%) и Кусадак, где је девет упокојених представљало 0,16% тадашњег становништва.

Неопходно је да се нагласи да је у појединим селима ваљевског краја које је мортални епидемијски удар из 1918. мимоишао, током јесени наредне 1919. регистрован већи број умрлих од срдобље. У брдскопланинским селима Пустињске и Грачаничке парохије срдобља је однела 103 живота, а у приварошкој, развијенијој парохији цркве у Бранковини десет.

Резултати презентованих анализа указују на неопходност наставка истраживања настанка, развоја и последица не само срдобљне епидемије из 1918, већ и свих других изразито локалних епидемија, што неминовно захтева организовану активност већег броја истраживача.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Prof. VLADIMIR KRIVOŠEJEV, PhD
research associate, museum adviser
National museum of Valjevo
Trg vojvode Mišića 3, Valjevo, Serbia
E-mail: vladimir.krivosejev@gmail.com

“MYSTERIOUS” LOCAL EPIDEMICS OF DYSENTERY IN SERBIA DURING LATE SUMMER AND AUTUMN OF 1918

SUMMARY: It is estimated that during the war years, 1912 to 1918, 360,000 residents of Serbia passed away from numerous infectious diseases. The big typhoid epidemic in 1915 and the Spanish flu pandemic in 1918 killed around 135,000 and 115,000, respectively. The remaining 110,000 were the victims of different, small and large, local and regional epidemics that appeared throughout the war years, both among the military and the civilian population. A detailed analysis of the church death registries has shown that, during late summer and a part of autumn of 1918, an epidemic of dysentery has haunted the country, resulting in a high mortality rate. This had perspired before a wave of Spanish flu hit. The epidemic of dysentery was observed in different parts of Serbia, parts that were otherwise disconnected. Within the Valjevo region, it appeared only in Osečina and around Ljig. It was also detected in several villages of the Užice region, particularly in the parish of Seča Reka church. It was further registered in the surroundings of Arandelovac, as well as only two villages near Smederevska Palanka. Most communities in Serbia were completely spared the deadly attack of this illness, some places endured a weaker hit, while some villages suffered significantly, and lost over 3% of their population within a few months, with the highest mortality rate, 5.22%, occurring in the village of Garaša near Arandelovac.

KEYWORDS: Serbia, 1918, The first World War, epidemic, disease, dysentery

ГРАЂА
MATERIALS

UDC 271.222(=163.41)(436-89)-732.2:929 Jovanović V.
https://doi.org/10.18485/ms_zmsi.2022.105.5
ГРАЂА

Др НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ, научни сарадник
Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
Е-адреса: nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

СВЕДОЧЕЊА О НЕПРИЛИКАМА ЈЕНОПОЉСКОГ
ЕПИСКОПА ВИЋЕНТИЈА ЈОВАНОВИЋА
1728. ГОДИНЕ¹

САЖЕТАК: Приказан је садржај неколико писаних исказа о верски мотиваном насиљу којем је био изложен јенопољски (арадски) епископ Вићентије Јовановић приликом обиласка православних храмова у Халмађком дистрикту и Бихарској жупанији 1728. године. Искази су, по свој прилици, сакупљени ради подношења жалбе двору. Сведоче о верској нетрпељивости коју је део угарског племства исказивао према српској православној јерархији, али и о неким огрешењима српских архијереја о права угарских земљопоседника. Грађа је важна за разумевање сложених друштвено-економских односа у хабзбуршкој Краљевини Угарској и њиховог ограничавајућег утицаја на право православног становништва да јавно исповеда своју веру.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српске привилегије, верска толеранција, Вићентије Јовановић, Јенопољска (Арадска) епархија, Халмађки дистрикт, Бихарска жупанија

У Патријаршијско-митрополијском архиву у Сремским Карловцима налази се фасцикла на чијој је полеђини записан текст: *Процеси бившии ва Великоварадској еѵархији чѵио Сѵѵанивук ѿреѵисивал у арѵѵѵи зѵмус ѿода 1732.*² У овом тренутку не може се поуздано рећи ко је био Станивук нити

---

¹ Текст је резултат рада у Балканолошком институту САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години, бр. 451-03-68/2022-14 од 17. 1. 2022.

² Архив САНУ у Сремским Карловцима, Патријаршијско-митрополијски архив, фонд А, бр. 4/212. У документима то није напоменуто, али су сви датуми вероватно наведени по јулијанском календару.

у којим су околностима документи начињени и преписани. Недоумице, међутим, не умањују њихову сазнајну вредност, јер је очигледно у питању материјал који је београдски и карловачки митрополит Вићентије Јовановић (1730–1737) припремао за подношење жалбе бечком двору. Чињеница да су догађаји приказани једнострано омогућава да се боље схвати дискурс српске црквене јерархије и њихово разумевање Леополдових привилегија и друштвено-економских односа у Краљевини Угарској.

Фасцикла садржи 12 исказа, који су сабрани у две целине. Прва целина носи наслов *Ноїѣације чїо иїрїил їосїодин Викенїиї Жоановић јейїскої јеноїолиїански їроїїивсїїва во Халмаїском дицїїїрикїїе*. Састоји се од трију исказа у којима су очевици описали напад на епископа Јовановића и његову пратњу код села Решке (рум. Rîșca) у Халмађком протопопијату Јенопољске (Арадске, Великоварадске) епархије крајем 1728. године (вид. мапе 1 и 2). У питању су:

- I/1. Први исказ неименованих сведока сачињен 9. децембра 1728. године.
- I/2. Исказ кнеза Фаур Петра из села Решкулице (рум. Rîșculița), сачињен 12. децембра 1728. године.
- I/3. Други исказ неименованих сведока који није датиран.

Друга целина носи наслов *Аноїѣације чїо иїрїил їроїїивсїїва їосїодин Викенїиї Жоанович, јейїскої јеноїолиїански и великоварадски, в славної вармеїи бихарскої*. Ова целина садржи:

- II/1. Превод писма којим је Кебел Михаил, генерални викар Великоварадинског каптола, протествовао код старешине градског гарнизона, грофа Фердинанда Цинцендорфа, због тога што је епископ Јовановић обављао свештене радње у Великом Варадину. Писмо није датирано, а превод је на појединим местима тешко разумљив.
- II/2. Исказ о инциденту који је у епископском двору у Великом Варадину изазвао оберкапетан Ефлингер. Исказ није датиран.
- II/3. Исказ о ометању епископа Јовановића да 13–14. марта 1728. године обавља свештене радње у селима Винтиру, Салдабачу, Капелни и Сиплику (рум. Vintere, Săldăbagiu Mic, Cărpâna, Suplacu de Tîncu), која су припадала властелинству Великоварадинске бискупије. Жалба се односи на поступке Иштвана Селешија, службеника кардинала Имреа Чакија.
- II/4–5. Исказе о ометању епископа Јовановића да 19–20. марта 1728. године обавља свештене радње у селима Краиви и Белу (рум. Країва, Beliu) у Белском дистрикту. Жалба се односи на поступке кардиналовог службеника Иштвана Хердељија.
- II/6–8. Исказе о ометању епископа Јовановића да 23–24. марта 1728. године обавља свештене радње у селима Синтелеку, Њарситу и Бикачу (рум. Sîtlelec, Miersig, Bicăcel). Жалба се односи на поступке службеника Великоварадинског каптола.
- II/9. Исказе о ометању епископа Јовановића да 10. маја 1728. године обавља свештене радње у селима Беленошког дистрикта. Жалба се односила на поступке поменутих службеника кардинала Чакија, Иштвана Селешија и Иштвана Хердељија.

У даљем тексту изнећемо неколико напомена о значају докумената и ширем контексту догађаја који су у њима описани.

У јуну 1690. године учесници Велике сеобе – српски патријарх Арсеније Црнојевић, неколико архијереја и официра Народне милиције — обратили су се римско-немачком цару и угарском краљу Леополду I (1657–1705) с молбом да им се призна право да јавно исповедају православну веру на територији Краљевине Угарске. Леополд се одазвао њиховој молби и патентом из 1690. године доделио им је привилегије. Лаицима је дозволио да на територији Краљевине Угарске слободно исповедају православну веру, клиру даровао црквене имунитете које је уживало свештенство Римокатоличке цркве, а епископима и патријарху Арсенију признао право да управљају Српском црквом као што су то и раније чинили. Патентом из 1695. године Леополд је српским архијерејима даровао привилегију да убирају од својих верника црквену десетину и потврдио је у звању седморицу епископа, које је у међувремену поставио патријарх Арсеније.³ Од самога почетка, међутим, није било сасвим јасно да ли су привилегије уживали сви Срби у Угарској или само онај део етнице који се с патријархом Арсенијем обратио цару 1690. године. Српски клир је следио прво, док је двор испрва био ближи другом тумачењу, због чега је истицао разлику између старих и нових поданика. Ова разлика била је важна и због тога што се сматрало да је већина старих поданика живела у унији с Римокатоличком црквом. Срби у Славонској и Хрватској војној крајини, на пример, формално су од 1611. године преко свога епископа у Марчи били подложни црквеној власти загребачког бискупа. Српски клир из Барање и Славоније прихватио је унију у јануару 1690. године и ставио се под власт печујског бискупа. Долазак патријарха Арсенија у ове крајеве углавном је поништио резултате унијаћења, али су стечена права унијатске цркве остала један од чинилаца који је ометао слободу исповедања православља. Међутим, много већа сметња била су права угарских земљопоседника.

После изгона Османлија из Краљевине Угарске бечки двор је истовремено започео процесе обнове жупанија и рекатолизације земље. Обновљена су, између осталог, бискупска седишта у Печују и Великом Варадину, а њихови епископи су добили велика властелинства. Како је у Угарској властелин имао право патроната над парохијским црквама, старешине обновљених епископија добиле су могућност да успоставе скоро неограничену духовну власт на својим земљишним поседима. На пример, чињеницу да су православни Срби користили једну турску цамију за своје верске потребе без његове дозволе, печујски бискуп Матија Радановић представио је суду Барањске жупаније као повреду својих права. Суд је у јесен 1693. године донео пресуду у његову корист, а ускоро је варошки магистрат наложио српским свештеницима да напусте Печуј. Када је владар стао иза права властелина, православна епископска катедра у Печују престала је да постоји, иако су српске привилегије и даље биле на снази.⁴

³ М. Костић и Ј. Радонић, *Српске привилегије од 1690 до 1792*, Београд: САН, 91–95.

⁴ Р. Веселиновић, „Борба за аутономна права и духовну самосталност 1690–1699.”, у: Р. Самарџић (ур.), *Историја српског народа 3/1*, Београд: Српска књижевна задруга 1993, 559–560.

Устанак Ференца Ракоција (1703–1711) створио је нову ситуацију у којој је бечки двор препознао Српску цркву као корисно средство за сузбијање сепаратизма и јачање краљевске власти у Угарској. Царска администрација усвојила је став да није могуће разликовати старе поданике од нових и прихватила српско тумачење привилегија, по којем су слободу вероисповести у Краљевини Угарској уживали сви Срби православне вере. Ускоро су ова права проширена и на Влахе, који су чинили већину православног становништва у Јенопољској (Арадској) епархији.

Ново тумачење привилегија није стварало проблеме на подручју војних крајина и у дистриктима где је носилац малих регалних права била Дворска комора. Право црквеног патроната у овим подручјима припадало је краљу, па није било правних сметњи да Срби уживају верске слободе. Проблеми су, међутим, настајали на приватним властелинствима, где носилац права патроната није био владар већ властелин. Штавише, властелин је био власник својих села, па је могао да забрани другим лицима улазак на своје имање. Ова околност створила је простор за сукобе, јер је део угарског племства био одлучан да спречи српске владике да посећују цркве и вернике на њиховим имањима. Неки од њих били су спремни и да се лате оружја. Грађа коју прилажемо говори управо о таквим инцидентима из 1728. године, када је јенопољски епископ Виђентије Јовановић био насилно спречен да посети храмове и вернике на појединим приватним властелинствима.

Највеће сметње епископу Јовановићу пружио је администратор бискупије Великог Варадина, кардинал Имре Чаки (1703–1732). Његов пример следио је генерал Ференц Ђулаји, иначе калвиниста.⁵ Један од главних протагониста инцидента који се догодио код села Решке био је управо чиновник с Ђулајијевог властелинства по имену Деада. Инцидент је опширно описан у првим трима документима, а оно што привлачи посебну пажњу јесте спремност жупанијског племства да прибегне екстремним облицима насиља. У решености да по сваку цену заштите права племића, службеници властелинства и жупаније били су спремни да уђу у оружани сукоб не само с особљем српског владике, већ и с царским војницима који су се налазили у његовој пратњи. С друге стране ни српски епископ није желео да укаже поштовање властелину и жупанији. Када му је сугерисано да затражи допуштење од генерала Ђулајија да посети његова села, епископ је одговорио да му такво допуштење није потребно, јер он има царску дозволу. „Већи је господин цесар него Ђулаја!”, одговорио је владика (вид. исказ I/3.). Деада, с друге стране, током сукоба код Решке узвикује: „Тко си ти да ти мене не почитујеш и решпект не дајеш”. Овај дијалог једно је од главних места у документима, јер илуструје два различита тумачења правног система и друштвено-економских односа у Краљевини Угарској. Док српски епископ препознаје царску заповест као највиши земаљски закон, жупанија сматра да цар не заповеда тамо „где су доминијуми, но у сели фишкалошки”. Жупанија не спори важење српских привилегија у насељима којима је управљала

⁵ I. Nagy, *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, IV, Pest 1858, 486–491. (Gyulay család).

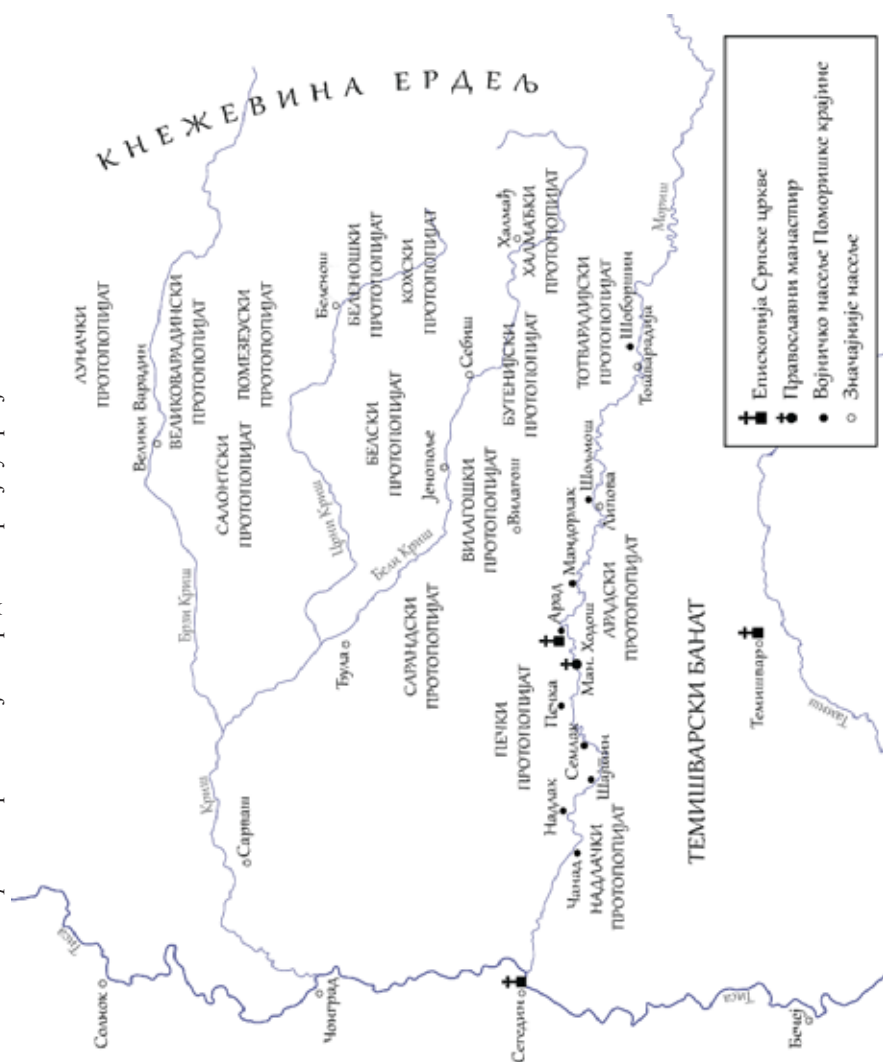
Дворска комора, јер је тамо право патроната припадало владару. На приватним властелинствима, пак, владар није имао ни својинско право ни право патроната, па самим тим није могао да одобрава улазак епископа на приватни посед нити да одређује намену верских објеката на приватном властелинству. Овај став, службеници властелинства и жупаније више пута су истакли у документима. Деада је, на пример, презриво погледао дозволе које су епископу издали Дворски ратни савет, Дворска комора, главни коморски провизор Арадске жупаније гроф Пал Консбурх, арадски генерал који је епископу доделио војну пратњу. Све је те акте равнодушно бацио на сто. „Что је мени за те конфирмације твоје”, рекао је, „ја имам писмо и заповест от мојево господина перг мајстера и по заповести хоћу творити” (вид. исказ I/1). Готово идентичан одговор дао је Иштван Селеши. „Что је нама за тај декрет и за генерала, ми тоје ни за што не слушаем, но по заповести њихове еминенције кардиналске дужни смо творити” (вид. исказ II/9). Граница властелинства била је граница толеранције православља, јер је то била и граница краљеве власти.

*

Текст који објављујемо писан је на српском народном језику, ћириличним брзописом. У језику је присутан већи број немачких речи, које су често латинског и француског порекла. Такви су, на пример, глаголи *аттестировајџи* (нем. attestieren – потврдити, оверити), *екскузирајџи* (нем. exkusieren – извињавати се), *ипројонирајџи* (нем. proponieren — предложити), *ипрактирајџи* (нем. traktieren – опходити се према коме; угостити кога), као и именице *азисџенџија*, *визџијаџија*, *јруниј* (сеоски атар), *инџијаџија* (надлежна служба), *јурисџијаџија*, *конфирмаџија* (дозвола, потврда), *конфуџија* (немир, неред), *раубер* (разбојник), *ребелианиј* (бунтовник), *решџекџи* (поштовање), *форајџер* (коњаник који предводи групу путника), *џиџроф* (казна). У исквареном облику појављују се и називи установа, као што су *офкријексрој* (Дворски ратни савет, нем. Hofkriegsrat), *камара* (Дворска комора, нем. Hofkammern), *мађарска канцеларија* (Угарска дворска канцеларија, нем. Ungarische Hofkanzlei), *ипровизурајџи* (филијала Дворске коморе у провинцији), *иперџ-мајџџер* и *рихџи-мајџџер* (старешине локалне аутономије у рударском насељу). Из мађарског језика преузети су изрази *солџабиров* (мађ. *szolgabíró* – жупанијски судија), *џисџџарџов* (мађ. *tisztartó* – управитељ), *угварџиров* (мађ. *udvarbíró* – управник властелинског имања). Текст докумената објављујемо транслитерирано и транскрибовано.⁶ Скраћенице су разрешене. У угластим заградама дали смо наслове и нумерацију појединих целина текста, будући да Станивук то није доследно чинио.

⁶ А. Младеновић, „Напомене о транскрипцији и критичком издавању старих српских текстова из XVIII и XIX века“, *Зборник за филологију и лингвистику* 22/2 (1979), 95–129.

Карта 1. Протопопијати Арадске епархије у првој половини XVIII века

[Аутор карте: Н. С. Шулегић]

Карта 2. Халмаџки протопонијат у првој половини XVIII века

[Аутор карте: Н. С. Шулегић]

[I]

Года 1728-го, декемврија 9-го дне

**Нотације што трпил господин Викентиј Жоановић, јепископ
јенополитански, противства во Халмаћском диштрикте**

Прво:

[1. Исказ неименованих сведока о инциденту код села Решке]

Когда пришел речени господин јепископ в село Решкулицу и по обичају визитирал цркву и божественују летургију в цркви отслужил, по божественују же служби пришел на свој конак и сел на обед с књазом Фаур Петром и с прочими служители својими. По свршењу же обеда приде от Керез Баје Деада с једним бировом црне браде. Господин же таки заповедал Деаду пустити унутра и посадил га за астал код себе и понудил га пити чашу вина. Он пијан тјашко изговара екскузирајући се и говорећи: „Не смем пити вина зашто сам спао једин крст с коња и покварио сам мозак, како се напијем мало вина таки ходим кано будала.” Тогда запитао га господин: „Что сте пришли и что заповедате?” Он же со смехом одговара: „Чујемо да хоштете прити у Бају и у Цебу да визитирате цркве за које ја имам заповест оштру не пустити вас у та села појти.” Господин јепископ говори јему: „Мој драги, не вем от кога ти имејеш такову заповест, но аз имеју от цесарскаго величества диплому да слободно моје дужности црковне извршујем како у Јенополији тако и у Халмаћском диштрикту где сут восточне цркве људи и свештеници.” И дал му читати конфирмацију от офкријексрота и камаре, тако и от маћарске канцеларије и от комендата арадског заповест поради азистенције, ако би сја какво противство прилучило да брањен буде и мирно своје црковне јурисдикције чини. Тако и от господина Једелспокхера заповест на провизуре. Тогда исти речени Деада прочитавши првеје цесарскаго величества конфирмације чест некују, пак побацил на трапезу смејућисја и говорећи: „Что је мени за те конфирмације твоје, ја имам писмо и заповест от мојега господина перг мајстера и по заповести хоћу творити.” И извадил писмо из џепа и почел сам читати говорећи господину јепископу: „Ти си сизматички (!) јепископ, тако овде пише, и да те не пустим у цесарска села.” Господин јепископ јему отговорил: „Нити си вредан ти ни твој господин противу цесарскаго величества заповеди чинити нити ја с тобоју ни с твојим господаром посла имеју, но с мојим црквама и свештеници, а у ваше землске ствари ничто се не мешам нити ви у моје црковне ствари вредни сте мешатисја, и ја хоћу визитирати моје цркве у ваша четири села како и по остали сели у овом диштрикту халмаћском. Како моји предесори Исаија Диаковић и Жоаникије Мартиновић јесу обдржавали тако и ја буду цело обдржавати”. И молил га господин јепископ да прочита комендатову и Једелспокхерову заповест. Он прочитавши и то бацил на трапезу говорећи: „Ја не марим ни за једно твоје писмо. Комендат нити провизурат у наши сели не имају ничто заповедати нити ја то слушам. А тебе јесу справили конак у Баји, али ја не пуштам, него иди у Брад”. Господин јепископ јему говори: „Ја у Браду не имам посла нити су моји предесори посла тамо имели, оно је унијатског бискупата. Него ја у мојеј диоцези дело имеју и идем вчерас у више писата села визи-

тацију извршити”. Деада говори: „Можете ити, а ја ћу чинити што ми мој господин аулеконзилиариус заповеда”. Господин јепископ јему говори: „Чини ти што знајеш, а ја ћу чинити како имеју слободу от цесарскога величества моје цркве визитирати. Аште кто противо цесарског величества заповеди станет и мене противо учини, ја знам где је моја инштанција”. И паки даде му господин чашу вина говорећи: „Останитесја такови конфузија. Ја се у ваш грунт и у ваше светске послове не мешам, него моја црковна дела извршујем”. Деада попи чашу и насмеја се добро и изиде напоље, уседи на коња и отиде. Кад би према нашој цркви избаци један пиштољ и тако отиде селу Решки.

Потом господин јепископ заповедал да запрежу коње. Исправивши визитацију у Решкулици, појдосмо Керез Баји и књаз Фаур Петр испратил господина до пол пута к Решки. И дошавши близ села Решке, где крај села собрал Деада више от 200 људи с пушкама, с ланчима, с вилама и с батинами и Деада скупа с ними на коњу. Когда же приде господин јепископ близ села на поток који тече чрез село, тогда повика Деада на људе: „Удрите, не дајте даље ниједне стопе прејти”. И тако склепеташе се људи и отекоше кола и коње и проче котори су с господином јепископом били. Господин же јепископ заповеди да стану кола и поче питати књаза из Баје на имја Барна Тоћер и друге људе: „Што хоштете с пушкама и с батинами? Јесте ли христијани или сте уните свете римске цркве?”. Тогда повикаше који су наше цркве људи: „Ми нисмо уните, нити ћемо бити никогда!”. Паки господин им говори: „Моји синци, кад сте ви восточне цркве синови почто сте дигли противо своје цркве оружја и противо мене својега јепископа стали?”. Они сви паки у глас повикаше: „Онај наш господин тако нам заповедио јест под великим штрафом и не смејем другојачије чинити нити Вас у наша села пустити”. У том Деада на коњу дотрча колма нашим с неколико катана вичући на људе: „Удрите, не дајте даље прећи, обратите коње натраг.” И људи таки попадоше за хамове и форајтера за узенгије трзати. И једин калвин дотрча вићући на форајтера: „Футуц суфлету интоарчете, напој!”⁷ И тако со срамотом попадоше коње и обратише натраг. Деада же стоит на коњу близ кола и непрестано виче на људе: „Удри, терај от села натраг!”. Тогда повика господин јепископ на Деаду: „Зашто тако чиниш? Ја сам мислио да си ти почтен офицер, а ти си како и други ребелијант. И противо мене који идем правим путем слободом от цесарскога величества тако рауберски трактираш, за које једин крат хоће те стид бити. Самому цесарскому величеству противо чиниш.” Он же обративши коња поред наши кола с великом виком господину јепископу говорећи: „Тко си ти да ти мене не почтујеш и решпект не дајеш? Ја сам један цесарски офицер!”. Господин јепископ отговара: „Ја тебе никакова непочења не чиним, но ја от тебе трпим не како от почтена офицера но како от раубера. Него ти дај мени мира, ја от тебе не зактевам ничто нити от твоји[х] села до развидења. Него дај ми мир да идем у село господину рихтмајстеру за моје новце взјати што ми потреба, да ноћас преноћим куд знам. Сад подноћ у ту планину ити да главу изгубим по ноћи ходећи.” Он паки грубианским говорењем повика на људе: „Удри, терај с нашег грунта! Нека иде к врагу!”. И таким

⁷ Псовка на влашком језику: „Јебем ти душу, враћај се натраг!”

непочтењем и силом натера људе и сам на коњу псујући и вичући претера преко свега грунта от Решке, псујући и људе натерујући кој[е] напред пред коли кој[е] поред кола кој[е] за коли, тако терајући и вичући док су господина јепископа са својим људма дотерали до пута к селу Трнави. У Трнави ноћио господин и ту цркву визитирао, како и у прочи сели које држи господин провизур халмаћски.

Деадина противства и грубијанска чинења немоштно исписати колико господин јепископ от јего трпил. Не би почтен человек нити једну курву тако трактирао. Что смо својима очима видели и ушима слишали, које из душе наше под закљатвом истину написавше, атестирујемо и потписујемосја и печати потврдујемо.

[2. Исказ кнеза Фаур Петра из села Решкулице о инциденту код села Решке]

Декемврија 12-го

Приде књаз Фаур Петр из Решкулице и казива како приходили к јему два паора из Решке именован Њакша Крајчун и Чурта Јанош и казивали да су овакову заповест имели от Деаде. Ако би мало даље поступили к Решки, да би они владику и владикине људе и коње и азистенцију от господина провизура послату, тако и кола и хамове, све на комаде изсекли. Тако смо имели заповест сотворити, да се није владика натраг повратио. И у среду били скупили се ако би владика пошел из Лунке у Бају, да изсеку све что год с њим будет.

Когда смо били у селу Керестеу придоше из Баје три паора. Придесивши се с нами и господина провизура халмаћског син и почел питати их что су пришли. Они одговарају: „Пришли смо да се поклонимо господину владици”. Он им говори: „Ви сте ктели владику убити и пред њега сте изишли с пушкама и с батинами, нисте ктели пустити у ваше село”. Они одговарају: „Нисмо ми својим волом чинили, него нам господин заповедао под штрофом 40 форинти ако тако не учинимо. А унапредак, ако би нас и на коло метали нећемо слушати, веће како смо и досад били восточне цркве синови тако и унапредак будемо и нашег господина владику чекамо.” Пита и[x] господин јепископ јесу ли уните постали свете римске цркве. Они повикаше: „Нисмо никад били нити ћемо бити.” Господин говорио: „Деада каже да сте ви уните и унијатски јепископ вам дојако заповедао и унапред хоће вас држати”. Они одговарају да није истина „Но восточне цркве јепископ арадски свагда нас држао и потребе црковне от него примали смо и унапредак тако будемо, само отбраните нас от насиља землних наших господаров, како и сад су послали у Сибињ да питају хоће ли нас допустити нашему јепископу или ће нас насилувати к Хердељу, а ми с покорностију чекамо Вас како нашег јепископа, да и к нам дођете, како су и прежде Вас арадски јепископи к нам приходили и цркве уређивали.”

[3. Други исказ неименованих лица о инциденту код села Решке]

Ми долу подписати атестирујемо како јесмо нашим очима видели книгу которују писал Рибица Јоржа господину јепископу, да господин јепископ

иште допуштење от ђенерала Ћулаји Ференца, да може појти у његова села и когда таковоје допуштење будет имети, да му хоштет сам све три године што је дужно скупити. Господин јепископ отговорио да је већи господин цесар него Ћулаја. Имејући от цесарског величества слободу, није потребан Ћулајина допуштења.

Потом господин јепископ пошел в Ћулајина села визитирати цркве. Видевши господин провизур халмађски какова противства чине се господину јепископу поред цесарског величества конфирмације и какове ребелије дижу и чине, да прете убиством и свакојакими турбацијама сметају послове црковне, сего ради господина провизура молио јепископ азистенцију поред заповеди коменданта арадског и провизурата дати, да му сја која несређа не притрефи. И тако провизур сааго својега сина послао с неколико катана, да виде хође ли кој противо стати.

Јегда же приходом в село Керестеу и ту таки цркву прегледавши и визитацију учинивши, потом от људи искао јест что се належи на лето от куће по 6 крајцара да му издаду. На три лета нису дали. На два лета опрашта им, а на једно да плате. Људи одговарају да не смеду от Рибице Ласлова. Заповедао им под велики штроф да не пусе владику у село и да му ничто не даду. А ми противо нашего господина јепископа не стојимо, но тако нам заповедају господари наши. И тако за три лета от четири села 4 форинте дадоше, више ничто. Что је год потребовало све им платио, кроме мало сена и зоби что су дали. И за то им давал господин јепископ новце, а нису ктели взјати.

Потом стиже катана от Рибице Ласлова и принесе книгу једну господину владики, а другу провизурову сину, у који пиши (!) и прети да ће зло бити ако владика не отиде, а друго да ексекуцијом пришел владика, које није истина. Ексекуција не плаћа что једе и пије. Јеште пише да није цесарског величества заповест да јепископ цркве визитира гди су доминијуми, но у сели фишкалошки, како иста книга реченог Рибице сведочит.

Видевши господин јепископ да извршити дела црковног не может у такови конфузија, послао својега свештеника с протопопом халмађским и с попом Георгијем из Лунке, да прегледају цркву у Лунки и у Биртину. Идући к Лунки срели се с Рибица Ласловом и с Поган Андрашом и с нима 14 катана. Рибица Ласлов таки почел питати их: „Где је господин владика?“ Казали попови: „Отшел у Халмађ“. Он же говорил: „Кажите владики да више не ходи у наша села зашто неће добро бити“. Поган Андраш говорио: „Дали смо три крат на знање да не иду у наша села, пак јеште доходил. Ако јеште једин крат буде пробировати буде зле ходити“.

Тогда стигао Негру Тођер у Керестеу с книгама от провизура халмађског. Рибици дао книгу. Рибица же и Поган Андраш говорили Тођеру: „Да кажеш протопопи Лазару и Морарову сину и Горнику Мартину, да не пробирју доћи у Брад, зашто хођемо и[x] потући, ако и[x] у Браду уфатимо“.

[III]

Года 1728-го
**Анотације што трпил противства господин Викентиј Јоанович,
 јепископ јенополитански и великоварадски,
 в славној вармеги бихарској**

Прво:

[1.] Протестација генерал викарија Кебел Михаила

Возвишени господин генерал, мне љубезњејши добра желател!

Како ти Екселенција Ваша ономадне мене третему објавлењу милости-во да имате пропонировати, како чизматик тај исти јепископ на само два али три дна свој труд одморио и овде даље не задржао се, ис које до далше резулуције светлаго конзилијума беликума, одавде пошавши, ни таки функције своје да нејма објавити, како ти јошт никада у Вараду видено било, тај исти јепископ своје фукцио (!) слободно објавио. Такођер, саде попове освештава ис који јучер били су четверица код мене. И они мени објавили поради такове ствари како и Ваша Екселенција светлomu конзилију белику за те више писане ствари објавио. И ја такођер светлости царскога величества целокупно, тако и јасности њиховој кардиналској објавио поради тога. Јоште понизно препоручујем Вашој Екселенцији и јему заповедати да имате, да одовуд без свакога задржања отити имао будет и сметње нашему закону да није. Ако ли ми Ваша Екселенција помоћи не узда и не заповеди, ја хоћу от мојего ауторитета непоштено дати испратити га, које предложеније његово хоћу апробировати, како овде и от пређе јесте закон јустиција била, слободни договор имавши с чизматици и другојачије от закона и земље откуд супротивност излази никакова дана привилегија нест у апробировању. Ја такођер супрот те донације или контрадикције целокупни одговор обдржавати хоћу које не јест до сада апробирато. Знам и Екселенција Ваша са више супрот светаго закона католичанскога на даље такове ствари овде не буду трпели. Ја с тим препоручујем се и остају на служби Екселенцији Вашој.

Понизни служител, викар и капелан великоварадски

Михаил Кебел

2. Конфузија от Јефлингера, обркапитана варадског

Когда речени господин јепископ трактирал официре градске, тогда позвал и реченог Јефлингера на трактацију. И кад се почели разговарати при асталу, Јефлингер све о конфузији ради и противо господина јепископа свакојаке речи говори. Господин же јепископ никако к њему не пристаје, но ради како би мирно било и препоручил потелу токајског вина лајднанту Поткамеру. Тогда почео се Јефлингер инатити с реченим лајднантом поради коцке. Господин же јепископ почел говорити: „Тога не хошту на мојем асталу да творите, но како сам вам препоручил потелу тога се обдржавајте, а останитесја ината и коцке.” Тогда пак Јефлингер оставивши лајднанта почел се свађати с господином хаокманом Каролом. Господин же јепископ почел говорити Јефлингеру: „За Бога Ваше Господство, зашто чините такову конфузију и растерујете поштене господаре око астала?”. Он почел на господина непоштено викати говорећи: „Не познајем те за јепископа, но хоћу те заутра

таки дати истерати како једну курву”, и господина три крат руком у прси згодил. И кога пошел напоље из собе, господин ишал за њим да га испрати поштено. Он же пред кућом обазревши се паки узел господина за прси. То видевши хаокман Рујдер от регементе Најпергове повикал на азистенцију котора пред врати чува. Тогда фрајт с мушкатири скочио горе на доклат и уфатили Јефлингера и почели трзати за појас и за сабљу. Господин же умешавши се между их паки узел обркапитана и увел у собу. Он же отпасавши сабљу бацил на земљу пред господина, вичући и псујући говори: „Мени је цесар припасал сабљу, а ти си днес отпасал”. Где бил господин лајднант Поткамер и господин фендрих Фејштан до свршења конфузије, који и атестировали пред господином генералом Солцером јесу, за које Јефлингер трпил харест 6 месец днеј.

3. Противства Селеши Иштвана, тистартова кардинала Чакије

Тогожде года, месеца марта, 13-го дне

Придохом в село Винтир на конак, по обичају цркву прегледати и визитирати. Прежде же пришествија нашего приходил речени тистартов и заповедал људма у селу под велики штроф 500 форинти да нас не приме на конак нити што да нам даду. Људи же преко такове заповести паки нас љубезно и почтено дочекаше и потребита дадоше. Потом послаше човека из села у Белинош сказати Селеши Иштвану да смо пришли к њима на конак. Когда приде њихов посланик из Беленоша, сказива да хоће прити Селеши с хајдуци за утра. И ту чекасмо до девјат сахати и никто не приде.

14-го дне

Придосмо в село Салдабач где застасмо два хајдука нареждена от Селеши Иштвана, да гледају хоштем ли прити ми у село. И како придохом, таки хајдуци одоше казати Селешији и он исти приде и људма заповеди у 500 форинти штрофа који год приде человек у цркву на молитву или котори придет благословити се у господина јепископа. И тако никто не смеде прити в црков на молитву.

Того дне

Придохом в село Капелну и ту заповедал речени Селеши у 500 форинти да никто не имат прити в цркву на молитву. Христиани же преко његове заповеди придосе в црков и на молитви бише.

Пак того дне

Придосмо в село Сиплик на конак. И ту пришел прежде нас Селеши Иштван и заповедал људма под љути штроф ако би нас пустили на конак или што дали или у цркву на молитву пришли или крст у владикиној руци целивали. И тако тују ношт пред поповом кућом на сокаку ноћише и мушкатири и барјактар с нарежденими катанами, тако и наши млађи с слугами и с конма, сви на сокаку ноћише и гладни и жедни, ни за наше новце ничто не ктеше нам дати, точију чрез једног паора, на његово име неколико ица⁸ вина тешко добисмо заради солдата и катана. И тако заутра одосмо, не смеде никто ни дојти к нами.

⁸ Ица – мера за запремину (0,85 литара).

4. Противства Хердељи Иштвана, провизура беленошког

Марта 19-го дне

Придосмо в диштрикт белски у село Крајву на конак. И ту христијани дочекаше нас с великом конфузијом говорећи да имејут оштру заповест от у[д]вар бирова беленошког, да нам ничто не даду ни за наше новце. И јеште један старац именов Гаља викао на наше посланике које смо послали да нам конак приготове, говорећи: „У 500 форинти протестирујем да не идете у наше село”. И тако не ктеше нам ничто дати, но за наше новце морали смо с мушкатири на силу взимати што нам потребовало и тако с великим трудом и говоренем тешко привукосмо неколико људи у цркву на молитву. И тогда сказиваше нам да такову заповест јест им принел Панаиа хаднађ хармашки от реченог провизура, да нико не придет к господину јепископу.

5.

Того 20-го дне

Придосмо в село Белу на конак у попову кућу. Поп побегал, не кте к нами ни прити, но попов отец добро нас привати и потребита како за момке тако и за коње намири и даде. Потом таки приде к нами ишпан Григорије и нотарош Визар Јоан јеште с неколико почтени христиан. С жалостију казујући да имејут оштру заповест от ујвар бирова беленошког Хердели Иштвана у 500 форинти штрафа, да нами ничто не имејут дати ни за наше новце нити у цркву да нас пусте ни пак на молитву к нами да придут. И тако с ишпаном задовољно разговарасмо се и показивасмо писма што су остали диштрикти и прочи христиани сочинили и нам дали с печати своими. Такожде што смо ми от себе христианом писмо сочинили и дали с печатом нашим. Ишпан скупа с прочими добро одговара да они с драга срдца нас примају и ради су дочекати како и прочи диштрикти, но страх и сила възбрајујет им бојећи се вишереченог штрафа. Ми же говорихом да отворет нам цркву, да појдем по обичају церков прегледати. Они одговарају: „Аште хоштете на силу отворити можете, а ми не смем кључа церковног вам дати нити отворити. Понеже такову заповест имем от именоватог удвар бирова”. И јеште сказива ишпан да је им послал удвар биров кардиналову книгу у којеј вписат именовати штраф и да нико к нами не имет прити нити што дати. И со тим справисмо се и појдосмо. Ишпан же с прочими христиани пратећи нас и с плачем говоре да они никогда нису били уните нити будут „нити ми знајем што попови такову конфузију чинет”.

6. Противства от капитуле заповедата

23-го дне

Придосмо в село Синтелек. Христиани сказиваше нам да имејут тврдују заповест от капитула под штраф 500 форинти да нас никако не пусте у цркву ни к нами на молитву придут. Они же преко такове заповести и штрафа почтено нас дочекаше и в црков пустише и на молитву сви купно с женами и с детми придосмо и препоручиваше се нам ако би в какову невољу впали, да им будем в помошт.

7.

24-го дне

Придосмо в село Њарсит уочи благовештенија Пресветија Богородици. Христијани почтено дочекаше нас пред црквом. С батинами ваоружили се на нас по заповести једнога хајдука от капитула послата и тако целују ту ношт в таковој конфузији пребисмо. Заутра же паки говорихом да отворе цркву. Неки же нехристијанин биров, Курта Цурц, с батином пред црквом стојећи говори: „Да видим тко ће доћи да отвори цркву!“. И тако доста јада напунившија, помисливши на такови царски праздник без божественија служби да останем, заповедасмо корнету котори с нами бил, да иде с мушкатиром отворити цркву. И тако на силу отворивши божественују летургију отслужисмо идеже вместо благословенија кљатву остависмо. Потом придосе христијани к нами ексукурирујући се да они нису криви, но речени биров таковоју конфузију учинил.

8.

Того дне

Придосмо в село Бикач и ту застасмо хајдука капутулског котори заповедал људма под исти именовати штроф, да никако не пустет нас у цркву нити к нами да придут. Христијани же такове заповести не слушавши придосе в црков на молитву и почтено нас дочекаше.

9. Противства од Хердели Иштвана, удвар бирова беленошког и от Селеша Иштвана солга бирова

Тогоже года, маја 10-го дне

Јегда појдохом в диштрикт беленошки по допуштењу и заповести светлаго Конзилија белилика (!), такођер и господина генерала великоварадског, грофа от Цинцидорф, скупа с азистенциом от јегове екселенције нарежденном, по обичају цркве и свештенике закона гречаскаго прегледати и уредити, јакоже и в прочих диштрикт славне вармеђе бихарске. Когда же приходом на Холод и ту в бирцхаузе обедовахом и коње одморихом, по обеде же наредихом протопопу Јоана Чевског, јеште двома свештеници појти напред в Беленош, конак уготовати. Они же по заповести појдоше напред и когда пришли до води Покола близ Беленоша где застали реченог Селеша Иштвана с хајдуци на броду чекајући нас. Тогда поче Селеша протопопи говорити: „Да кажете вашем владики да се врати натраг, да не пробирује прејти на ову страну Покола, ако му живот ваља. Ако ли буде прејти, хоће зле походити и он и азистенција“. Со тим протопоп вративши се натраг к нами срете нас близ села Фенериша и поче сказивати да Селеша чека нас с хајдуци на Поколи. Ми же на друму ставши призвахом к себи господина корнета Серезли Андреју котори нас пратил и с ним разговоривши се да идемо прејти чрез Покол, да видимо что будут творити. Но паки речени корнет возбрани појти говорећи: „Болше ће бити да сврнемо у Фенериш на конак и да пошљемо писара с катаном једним и с пасошем генераловим у Беленош к провизуру, да видимо что ће одговарати“. И тако свратихом в село Фенериш к попа Михаиловој кући на конак. Једаже приходом пред попову кућу изиђе поп пред нас плачући. Говори: „За Бога не сјајте пред мојом кућом, зашто сад овога

пута отиде хајдук кои је заповедал мени у 500 форинти штрафа, ако вас будем у свој дом примил. И јеште да ће ме протерати непочтено из вармеђе.”

Ми же не слушавши његова говорења, но заповедахом испрезати коње. У то стиже Селеша Иштвана пасторак у село с неколико хајдука. Тогда послахом господина корнета к јему, састати се с њим и питати почто такову конфузију чине. И он скупа с корнетом пријде к нама, непочтено со смеијом говорећи к нама, да они таковују заповест имејут от њихове еминенције господина кардинала Чакије, да нас никако не пустет у њихов доминијум прејти. Ми же отговорихом јему, да ми ничто не мешамсја у њихове еминенције доминијум ни у њине грунте, но по допуштењу и заповести светлаго конзилија белика прегледати свете восточне цркве и свештенике закона гречаскаго, и показахом јему парију от декрета, тако и заповест генерала велико варадског. Он же не ктел добре ни посмотри на тоје, но смејући се одговара: „Что је нам за тај декрет и за генерала. Ми тоје ни за што не слушам, но по заповести њихове еминенције кардиналске дужни смо творити”. И со тим отиде откуду и пришел.

Потом послахом нашего писара с катаном у Беленош с декретом и пасошем генераловим, и провизуру беленошком у том смрче се. Стиже Селеша Иштван с хајдуци, више от 300 Влаха с пушкама, с ланчама, с вилами и с батинами, и наредише се около попове куће са свих странах. Такођер и око цркве наложише ватре свуд наоколо, да не може нитко к нама пријти ни пак от наших ниједан никуд изити. Ми же послахом попова сина с наши новци, да принесе 20 ица вина заради солдата, којего уфативши Селеша с хајдуци взјал вино от њего и дал хајдуком попиту. И тако тују ношт пребихом ни јастија ни питија ни нам ни солдатом. Писар же наш с катаном пријде из Беленоша о јединадесјатом часе ношти казујући да провизур беленошки говорил да он не мари ничто нити за декрет ни пак за генералову заповест, но что јему његов принципал заповедал, тоје слушати и творити будет.

Заутраже осванувши ден неделниј пријде порколаб из Беленоша и уђе у порту црквену. Виче хајдуке говорећи: „Тко год изиде ис попове куће и пође у цркву, или буде владика или његов поп или дијакон или коториј от слуга, удрите таки из пушака”. Ми же читахом утрењу и часове у поповој кући. Тогда пријде Херделиј Иштван с неколико овицира њиховиј на коњеј и поче викати на Вла[x]је да соберут се сви у попову авлију. И тако по заповести јеговој собращесја Власи у авлију со оружјем и сташе наред испред куће. Такожде солдати и катане прођу их сташе. Провизур же с офицери пријде к нама у попову кутју, ми же почтено дочекахом их и посадихом за астал. И почехом с ними разговаратисја, чего ради такову конфузију дижу противо самије цесарскаго величества заповеди. Они же одговарајутсја да такову заповест от њихове еминенције имејут под изгубљење своје им официје ако нас унутра пустет. Где задовољно с ними разговарахомсја и заповеди цесарскаго величества тако и генералске показивахом. Они ничто тога не слушавши, но говорет нам: „Таки да идете натраг одкуд сте пришли, ако хоштете да с поштењем изидете. Ако ли нећете ити, ми хоштем таки узети вам что год с собоју имејете, и људе и покажу и коње и таки у Беленош у харест оправити”. Ми же говорихом да оставет нас при миру, на нашем трошку пребити два дни, докле обзнаним генералу у Варад. Они никако не ктеше нас оставити

докуд не појдохом натраг до Холода, и тамо в бирцузе пребихом два дни и две ношти на својем трошку, с солдати, с момци и с целом покажом, докле нам пријде одговор от генерала. И тако безделниј возвратихомсе воспјат.

MATERIAL

NEBOJŠA S. ŠULETIĆ, PhD, research associate
Balkan Institute of SANU
Knez Mihailova 35/IV, Belgrade, Serbia
E-mail: nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

TESTIMONY ON THE TROUBLES OF THE BISHOP OF JENOPOLJE
VIĆENTIJE JOVANOVIĆ IN 1728

SUMMARY: Here is presented the content of several written statements about religiously motivated violence to which Bishop Vićentije Jovanović of Jenopolje and Arad was exposed during his visits to Orthodox churches in the district of Hălmagiu and Bihar County in 1728. The testimonies were, in all likelihood, collected for the purpose of filing a complaint with the court. They testify about the religious intolerance that part of the Hungarian nobility expressed towards the Serbian Orthodox hierarchy, but also about the transgressions of Serbian archbishops on the rights of Hungarian landowners. The material is important for understanding the complex socio-economic relations in the Habsburg Kingdom of Hungary and their limiting influence on the right of the Orthodox population to publicly profess their faith.

KEYWORDS: Serbian privileges, Religious tolerance, Vićentije Jovanović, Diocese of Jenopolje and Arad, district of Hălmagiu, Bihar County

НИКОЛА АРСИЋ, виши архивиста
Историјски архив Ниш
Тврђава ББ, Ниш, Србија
Е-адреса: nikola.srbija@gmail.com

УЧИТЕЉСКИ ИЗВЕШТАЈ ИЗ 1872. ГОДИНЕ Стање ствари у Старој Србији

САЖЕТАК: После убиства кнеза Михаила Обреновића и доласком Намесништва на власт 1868. године Кнежевина Србија је свој национални рад у Османском царству засновала на културно-просветној делатности. Та делатност била је реализована преко Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини. Оснивањем Бугарске егзархије 1870. године српски народ у Старој Србији и његова просвета дошли су под њен притисак. У борби за опстанак српске народности, важну улогу су имали учитељи који су представљали бастионе српства. Један од тих учитеља био је и Живота Миловановић. Он се као српски учитељ у Кратову нашао на удару ђустендилског егзархијског митрополита Илариона који га је и прогнао из Кратова. У извештају и допуни извештаја који је поднео српским властима, Миловановић даје информације о положају српског народа и српских учитеља у Старој Србији и непријатељском окружењу у коме су се налазили 1872. године. Поменути учитељ је изнео предлог како унапредити положај српског живља у Старој Србији и тиме показао да учитељи у Старој Србији нису били само реализатори политике дириговане из Кнежевине Србије већ су били и креатори те политике. Овим је истакнут значај српских учитеља као заграничних националних радника.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Живота Миловановић, учитељ, Стара Србија, Одбор, егзархија, загранични рад

Кнежевина Србија је помагање српске просвете у Старој Србији¹ започела педесетих година XIX века.² Сталну бригу о слању помоћи српским

---

¹ Термин Стара Србија европској јавности први је предочио немачки историчар Леополд фон Ранке у географском додатку своје књиге *Српска Револуција*, која је објављена 1829. године у Хамбургу. Извесно је, да је на њега утицао текст Вука Караџића из 1820. године у коме је Караџић дао критику карте и географског описа Србије аустријског капетана Адама Вајнгартена. Стара Србија је означавала централне области српске средњовековне државе за разлику од нововековне аутономне Кнежевине Србије која се налазила северније. Територијални опсег Старе Србије није дуго био дефинисан, а све због слабог, скоро никаквог, знања о овом

црквама и школама, као и школовању српске деце из Османског царства, преузело је на себе Министарство просвете и црквених дела Србије. Временом су српске власти почеле да организују културно-просветну делатност и да координишу рад српских школа и учитеља на терену.³

Помоћ Кнежевине Србије просветној делатности Србима у Османском царству била је условљена многим факторима. Загранична културно-просветна активност зависила је од степена економске моћи, циљева српске спољне политике, као и од политичке ситуације у оним областима у којима је требало деловати.⁴

У време власти Намесништва 1868–1872. године приоритет је била стабилизација прилика у земљи и припрема новог кнеза Милана Обреновића да преузме владарске дужности по стицању пунолетства. Одређујући нову спољну политику оријентацију Србије, Намесништво је приступило реорганизацији националне политике коју су водили кнез Михаило Обреновић и Илија Гарашанин. Намесништво је увидело да је Први балкански савез, које је Србија закључила са Грчком, Црном Гором и Румунијом, изгубило свој значај и да за планирану оружану акцију балканских народа против Турске не постоје никакве реалне основе.⁵ Међутим, наставили су да изграђују узајамну солидарност међу Словенима, Бугарима, Грцима, Латинима, али су после искуства из шездесетих година увидели да заједнички циљеви балканских народа у то време нису били довољно јасни и да на њима треба још много радити.⁶ Према мишљењу Намесништва ослобођење српског на-

---

простору. Појам Стара Србија први пут је употребљен у Кнежевини Србији 1845. године и то на два места, у књизи Милована Спасића *Земљеописаније целој свејта за виша и нижа училишта и за свако стицање грађана* и на карти Кнежевине Србије коју је издао Јован Бугарски. Од средине XIX века назив Стара Србија се све чешће јавља у јавној употреби, не само на географским картама и у појединим списима него и у актима државне администрације Кнежевине Србије, у првом реду цркве (Београдске митрополије) и Министарства просвете. Међутим, појам Стара Србија и даље је био недефинисан и није садржао њене јасне границе. Шира српска јавност је о томе очигледно стварања Бугарске егзархије знала мало, а није постојала ни јасна представа о томе докле се простире бугарски етнички простор. Доласком Намесништва 1868. године на власт, после убиства кнеза Михаила Обреновића, увиђа се неопходност за бољом спознајом границе српског етничког и културног простора јужно од граница Кнежевине Србије. Зато је, између осталог, отпочео с радом Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини. Један од задатака Одбора био је одређивање граница Старе Србије, па је зато Намесништво „о државном трошку послало у јужне крајеве, прво, Милоша С. Милојевића (1871. године), а затим Панту Срећковића (1873. године)”. У. Шешум, *Србија и Сјара Србија (1804–1839)*, Београд 2017, 88–91; М. Јагодић, *Србија и Сјара Србија (1839–1868): наслеђе на јуџу*, Београд 2016, 23–25, 29–30, 37–39; С. Терзић, „Стара Србија: настанак имена и знања о њој до 1912.”, *Историјски часопис*, 42–43 (1995–1996), 99–100; С. Терзић, *Сјара Србија: (XIX–XX век): грама једне цивилизације: Рацка, Косово и Мешохија, Скојско-шешовска област*, Нови Сад – Београд 2012, 26.

² К. Цамбазовски, *Културно-оцијеситвенише врски на Македонцише со Србија во шекој на XIX век*, Скопје 1960, 28; Љ. Доклестик, *Срјско-македонскише односи во XIX–ош век до 1897 година*, Скопје 1973, 100–102; М. Јагодић, „Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)”, *Срјске сјугдије*, 9 (2018), 50–101.

³ С. Недељковић, *Србија и Косово и Мешохија (1856–1897)*, Ниш 2012, 37–41.

⁴ Н. Арсић, „Писмо Ђорђа Младеновића кнезу Милану Обреновићу из 1870. године, у: *Наука и савремени универзитет*”, 9 (2020), 93–99.

⁵ В. Ђоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 1937, 97–98.

⁶ С. Рајић, *Спољна пољитика Србије: између очекивања и реалности: 1868–1878*, Београд 2015, 214.

рода није се више могло постићи искључиво оружаном путем. Намесништво се посветило културно-просветној делатности међу српским становништвом у Османском царству, али није у потпуности занемарило војну опцију решавања националног питања.⁷ Просвећивање српског народа у царству представљало је главни предуслов за њихово национално и политичко активирање.

У погледу националног деловања изван граница Кнежевине Србије, Намесништво је наставило континуитет предходног времена у коме су готово једнако били приоритет Стара Србија и Босна и Херцеговина.⁸ Влада Кнежевине Србије све до формирања Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини⁹ 1868. године није систематично и плански помагала српску просвету у областима јужне Старе Србије. Власти Кнежевине Србије била су пасивне, никоме нису нудиле помоћ, већ су само одговарале на молбе. Тек после оснивања Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини почиње акција слања учитеља, школских уџбеника и књига у те крајеве, финансијска помоћ тамошњим општинама и цркви, и довођење српских младића из тих крајева на школовање у Кнежевину Србију, а пре свега, у Београдску богословију. Важно је истаћи значај Призренске богословије која је свечано отворена октобра 1871. године.¹⁰ Призренска богословија је представљала расадник будућих просветних и националних радника на простору Старе Србије.

Страни притисак на српске школе биће изразитији у седамдесетим годинама XIX века, и то нарочито од времена када је султан ферманом од 28. фебруара 1870. године објавио оснивање Бугарског егзархата. Одмах после признања бугарске цркве у Османском царству, јасно се видело да бугарски национални програм далеко превазилази бугарски етнички простор. Егзархисти су показивали претензије да под јурисдикцију своје цркве ставе не само област Трновске патријаршије, већ и на области бивше Охридске архиепископије и Пећке патријаршије.¹¹

⁷ *Исцо*, 276–283.

⁸ М. Јагодић, „Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)”, *Српске студије*, 9 (2018), *passim*.

⁹ Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини почео је са радом 1868. године. Првобитни предлог за оснивање једног тела које би се бавило организованим радом на помагању српске просвете у Османском царству дао је почетком 1868. године архиепископ београдски и митрополит Србије Михаило. За чланове су одабрани Панта Срећковић и Милош Милојевић, док је на место председника постављен архимандрит Нићифор Дучић. Основна сврха Одбора била је да на основу информација са терена усмери слање новчане и помоћи у књигама и другим школским помагалима тамо где је она била најпотребнија. Ово тело координирало је рад Министарстава просвете и иностраних дела, који су у претходном периоду појединачно били ангажовани у заграничној акцији. Други сегмент његовог рада било је одређивање и постављање способних учитеља у појединим школама у Старој Србији, док су се његови чланови ангажовали и на школовању квалитетног наставног кадра. Видети: С. Недељковић, „Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1868. до 1876. године”, *Вардарски зборник*, 8 (2011), 289; Н. Вулићевић, „Одбор за школе и учитеље у Старој Србији: оснивање, организација и циљеви (1868–1876)”, *Српске студије*, 4 (2013), 213–214.

¹⁰ А. Новаков, *Православна српска бојословија у Призрену: (1871–1890)*, Ниш 2011, 73.

¹¹ С. Недељковић, „Косово и Метохија у плановима бугарске пропаганде (1870–1878)”, *Српске студије*, 4 (2013), 62.

Османско царство, као теократска држава, дозвољавало је институционализовано окупљање својих поданика само у оквирима верских заједница. Верским заједницама (милетима) у Османском царству, било је препуштено канонско судство и организација црквено-школских општина. Милетима је било дозвољено формирање црквено-школских општина преко којих је управљано црквама, школама, манастирима и задужбинама. У царству су постојали муслимански милет, два јерменска милета, рум милет (Васељенска патријаршија), јеврејски, римокатолички, протестантски и, од 1870. године, бугар милет (Егзархија).¹² Бугарска егзархија се у потискивању српског утицаја најчешће користила милетским привилегијама, тражећи, по жељи милета – односно егзархијске заједнице – протеривање оних учитеља и свештеника који су себе сматрали Србима. Денунцијације и лажне оптужбе такође су биле поуздано средство, па су од стране егзархијског милета српски учитељи и локални прваци тужени пред властима као бунтовници, што им је готово увек доносило прогонство или тамницу.¹³

Јужно од Шар-планине на удару егзархиста први су се нашли српски учитељи у егзархијској Ђустендилској епархији, Живота Миловановић у Кратову и кочански учитељи Милош Лекић и Владимир Маринковић, које је до краја 1872. из своје епархије прогнао егзархијски владика. У Ђустендилској епархији је након тога као српска опстала само школа у селу Злетову до друге половине 1874. године.¹⁴

*

Бити српски учитељ у Старој Србији није значило само радити у школи и подучавати ђаке већ је значило бити „светионик” који ће исцртавати српски национални дух. То је значило бити ангажован у цркви, у народним пословима и у борби са свим противницима. Учитељ је био загранични национални радник.

У Архиву Српске академије наука и уметности, у Личном фонду Јована Ристића, налази се извештај¹⁵ и допуна извештаја¹⁶ кратовског учитеља Животе Миловановића упућеног српским властима. Тај извештај обилује информацијама о положају српског народа и српских учитеља у Старој Србији и непријатељском окружењу у којем су се налазили 1872. године. Важно

¹² У. Шешум, „Друштво против Срба 1897–1902: методи и мере бугарске дипломатије, Егзархије и Бугарско-македонско-одринске револуционарне организације против ширења српског утицаја у Јужној Старој Србији и Македонији 1897–1902”, *Српске сџугије*, 4 (2013), 74.

¹³ Н. Вулићевић, *Одбор за цркве и школе у Старој Србији и Македонији 1868–1876*, неobjављен мастер рад одбрањен на Филозофском факултету Универзитета у Београду (2012), 103–108.

¹⁴ У. Шешум, „Српске школе и учитељи у Старој Србији и Македонији у Великој источној кризи”, у: *Јован Ристић, државник и дипломата – Берлински конгрес (140 година од међународног признања и независности Србије)*, Крагујевац 2020, 169.

¹⁵ Архив САНУ, Лични фонд Јована Ристића (у даљем тексту АСАНУ, ЈР), инв. бр. 12/451, сигн. XII/7, учитељ Живота Миловановић „Стање ствари у старој Србији”, Београд, 4. децембар 1872.

¹⁶ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/477, сигн. XII/7, учитељ Живота Миловановић „Допуна Стања ствари у старој Србији”, Београд, 4. децембар 1872.

је истаћи да учитељ Миловановић није само описао положај српског становништва већ је дао и предлог како да се тај положај побољша. На овом примеру видимо да су српски учитељи били не само реализатори српске политике из Београда већ су били и креатори те политике. На основу извештаја која је српска влада добијала из Старе Србије она је доносила стратегију деловања на терену.

Живота Миловановић се родио у Петровцу на Млави 12. априла 1853. године.¹⁷ Завршио је четири разреда гимназије у Пожаревцу и три разреда богословије у Београду. Био је учитељ у селу Дубона у Кнежевини Србији, а затим је отишао за учитеља у Кратово у Стару Србију.¹⁸ Миловановић је био на служби у Кратову од 12. новембра 1871. до 27. децембра 1872. године.¹⁹ Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини је кратовског учитеља плаћало у два наврата и то за прво и друго полугодиште рачунске 1872. године. Миловановић је на име плате примио укупно 36 дуката и на име путних трошкова 15 дуката.²⁰ Живота Миловановић је прво примљен за учитеља у Куманову, па је на иницијативу Кумановчана био тражен од кратовске црквено-школске општине да пређе код њих што је и учинио. У Кратову је лепо примљен и том приликом је из Кратова истеран бугарски учитељ, а о томе је писао и бугарски лист *Право*.²¹ Миловановић је први у Кратово донео модеран тип наставе и то је била велика новина с обзиром да је манастирски метод био преовладавајући у школама. Становници Кратова су волели да слушају свог учитеља у цркви јер је лепо певао за појницом и рецитовао јуначке песме.²² Миловановић је одводио децу из Старе Србије у Београд на даље школовање. То су била деца или рођаци истакнутих српски оријентисаних житеља јужне Старе Србије.²³

Због једног писма које је Живота Миловановић написао свом колеги, учитељу Милошу Лекићу у Кочану, овај је био ухапшен и утамничен од стране османских власти. У том писму можемо видети како је Миловановић драматично описао стање у Кратову, али свакако да је стање било исто или слично на много ширем простору, речима „Немогу ти Милоше доћи у Кочане, јер се нешто Кратовска општина узбунила, па ја што изгубим за 12. сати, не могу добити за 12. година, а Србија што изгуби за 12 год, не може добити за хиљаду година”.²⁴

¹⁷ Сви датуми наведени су по новом (грегоријанском) календару.

¹⁸ *Календар са шемајизмом Књажевства Србије* (1871), 101; *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, Том 3, Књ. 1 (1868–1873), прир. К. Џамбазовски, Београд 1983, 363.

¹⁹ *Грађа за историју македонског народа из архива Србије*, Том 3, Књ. 1 (1868–1873), прир. К. Џамбазовски, Београд 1983, 362.

²⁰ *Исио*, 279, 306.

²¹ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/445, сигн. XII/7, Младен Денко Крстић – Милошу С. Милојевићу, Без места, 25. јануар 1872; Љ. Доклестик, *Српско-македонскије односи во XIX-ој век до 1897 година*, Скопје 1973, 200.

²² „Поменик Друштва Светога Саве”, *Брасиво*, 27 (1933), 250.

²³ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/461, сигн. XII/7, Денко Крстић и Цветан Николић – Министру, Куманово, 23. јануар 1873.

²⁴ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/460, сигн. XII/7, Милош С. Милојевић „Извештај”, Београд, 26. јануар 1873.

Миловановић се као српски учитељ у Кратову нашао на удару ђустендилског егзархијског митрополита Илариона који га је и прогнао из Кратова.²⁵ Вустендилска епархија била је једна од оних које су формиране са оснивањем Егзархије 1870. године.²⁶ То значи да је у овој епархији власт вршила искључиво Егзархија и да није постојала власт Васељенске патријаршије. Митрополит Иларион је искористио своје право као представник једино признатог милета у овом делу Османског царства и на основу тога прогнао српског учитеља. Ово је пример како се бугарска Егзархија у потискивању српског утицаја користила милетским привилегијама.

После одласка из Кратова, учитељ Миловановић је отишао за Београд где се срео са председником Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини Нићифором Дучићем који му је замерио што је без дозволе напустио Кратово. Очигледно је да Дучић није имао увид у право стање на терену, па је зато имао само лоше речи о Миловановићу.²⁷

Живота Миловановић је 1874. године био привремени учитељ у Близнаку²⁸ (Хомољски срез), а наредне 1875. био је учитељ у свом родом Петровцу.²⁹ Рукоположен је за свештеника и 1876. години био је свештеник Везичевске парохије у свом завичају.³⁰ Као свештеник је служио и у Раброву и Ваљеу.³¹ Када је 1892. године обудовео, замонашио се поневши монашко име Методије. Био је калуђер у Хиландару, Витовници, Вољавчи, Миљкову и Сукову.³² После ослобођења Старе Србије, био је 1915. године игуман манастира Лешок код Тетова, 1922. године игуман манастира Прохор Пчињски код Врања и од 1928. године старешина Осоговског манастира код Криве Реке. Од последице рака грла упокојио се 19. фебруара 1933. године и сахрањен је у Кривој Паланци.³³

Живота Миловановић је доста писао. Писао је у више часописа и аутор је више књига. Теме којима се бавио у својим текстовима су разноврсне, везане су за рат, црквена и световна питања. Прва његова књига штампана је у Београду 1879. године под насловом *Беседе Живоїе С. Миловановића ѿворене војницима за време срїско-їурских райѿова у 1876–77 и 1878 ѿдини. Књ. 1.* Затим су се низале: *Пружимо исиїинску ѿмоћ нащем народу*; *Свещїиеник (Беседа Живоїе С. Миловановића свещїиеника рабровскої у корисїї Фонда за ѿмоаїање сиромашних ђака Школе рабровске)*; *Свещїо крщїење у Православној цркви Краљевине Србије: за свещїиенике и народ* (саставио Живота С. Миловановић); *Беседе иїумана Метїодїја (Ж. С. Миловановића) војної све-*

²⁵ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/451, сигн. XII/7, учитељ Живота Миловановић „Стање ствари у старој Србији”, Београд, 4. децембар 1872; АСАНУ, ЈР, инв. бр. 12/476, сигн. XII/7, Дашић – Јовану Ристићу, 19. новембар 1872.

²⁶ Ј. Радосављевић, *Кнежевина Србија и Буїарска еїзархија (1870–1878)*, необјављена докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд 2019, 120.

²⁷ АСАНУ, ЈР, инв. бр. 26/465, сигн. XXVI/7, Архимандрит Н. Дучић – Јовану Ристићу, Београд, 9. децембар 1872.

²⁸ *Календар са щемаїиизмом Књажесїва Србије* (1874), 111.

²⁹ „Поменик Друштва Светога Саве”, *Брасїво*, 27 (1933), 251.

³⁰ *Календар са щемаїиизмом Књажесїва Србије* (1876), 118.

³¹ „Архимандрит Методије Миловановић”, *Полиїика*, 20. фебруар 1933.

³² *Исиїо*.

³³ „Поменик Друштва Светога Саве”, *Брасїво*, 27 (1933), 251.

шићеника Команге Месѿа у Солуну ѿворене у 1916 ѿг.; Беседе ѿворене 1917 и 1918 ѿдине нашој војсци и у нашој цркви Свешћоѿа Саве у Солуну. #Књ.# 2; Живоѿ у манасћиру Хилендару: Књѿа ѿрва (Методије С. Миловановић); Живоѿ у српској царској лаври Хилендару на Свешћој ѿри. књ. 2 (написао игуман Методије С. Миловановић); Живоѿ у српској царској лаври Хилендару. књ. 3 / написао игуман Методије С. Миловановић (поп Живота); Манасћир Св. Аћанасија (Лешак, Лешачки манасћир) / од Архимандрита Методија и Манасћир св. оца Прохора Пчињској.

У тексту извештаја који следи нису вршене никакве правописне и интерпункцијске интервенције у жељи да се не наруши аутентичност.

Текст извештаја Стање ствари у старој Србији

Око 20. Августѿа оћрављене су четѿири владике за Ђустендилску ећархију најбоћатији Иларион Ловчански³⁴ „ћесћни сћарац” за Нећку Оридску и Самоковску. њћхнаје је ѿћлавѿна ћељ да ћранице одрже дубље се расћросћиру и србске учћићеље ѿроћерају.

Нићки. Око 29. Августѿа ѿрисије Нићки владика³⁵, и одма ѿћчне ѿћћатићи како би било дрући учћићеље да се доведу а ови као бајати у села дасе расћиуре, но одма добије добро одћвора. После неколико дана кренесе да ћућије у Призрен, у ћућу свраћао је у вароћи, ѿворио народу беседе, о некој сјајној будућностћи бућара, о великим несрећама ако би се обмануо србским ѿроћандама; у вар. Куманову сћићесе силан народ; он је беседио – и измећу осћали речи ѿодићао је руке к’ небу и народу – и рекао је. Боћ милосћиви у овим сћираћним и радосћним ћренућићима нека нас сачува од свију нећријатићеља а највиће Грка и Срба. Том ѿрићком народ се ѿбунѿи ѿа и оно мало надежде за Срби-зам унићћи, бућарској учћићеља ѿћоди, и ѿћћићесе ћраћи Ећзархији бућарској. У Скоћљу ћако исћо бућарска сћранка ојача, ћраћи ѿћћићесе да им доће неки Дороћеј³⁶ бућарски, ћрићом ћако ћреба у ћрићћићини и Гилану, али ћамо ћричају ми да је врло рћаво ћроћо К. Р.³⁷ ѿћчне бунѿићи народ ѿроћив владике као ћовека кој јећолико ѿдина јављујући наћлоностћ народа ћрема великој цркви и жељу да им она ѿоћље своћа владѿку. Поћћићо доће М. М.³⁸

³⁴ Егзархијски митрополит у више епархија и први изабрани бугарски егзарх (после ћетири дана поднео оставку), борац за самосталну бугарску цркву у Османском царству.

³⁵ Виктор Чолаков, егзархијски митрополит нићки од 1872, а по ослобођењу Ниша 1878. године епископ нићки Београдске (српске) митрополије.

³⁶ Егзархијски митрополит скопски (од 1874. године), раније био митрополит у више епархија Цариградске патријаршије.

³⁷ Никола Коле Рашић (1839–1898) је један од најзначајнијих нићких делатника за ослобођење српског народа од османске власти и прикључење Србији. Један је од оснивача Тајног комитета основаног у Нишу 1874. године. После српско-турских ратова (1876—1878) и ослобођења Ниша учествовао у политичком животу Ниша.

³⁸ Милош С. Милојевић (1840–1897), истакнути и неуморни национални радник, историчар и филолог, професор и члан Српског ученог друштва. Један је од првих који је упознао српску јавност са злонамерном бугарском пропагандом текстовима у листу *Свешћовид*. Један је од најзаслужнијих за оснивање и функционисање „Одбора за учитеље и школе у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини”.

сакуи́се одбор да наново и́ајно и́ице и́аи́ријаршији али у и́сто време добију на и́рво и́исмо одговор у коме и́аи́ријарх из јављу је радоси́ и и́рејоручује да и́ои́ице и́раи́е, одбор и́ај рад и́редузме скуи́и и́оди́ице и́раи́и и́аи́ријаршији и и́осле и́елеграфа да им се и́елеграфом одговори *што* и́ре. Сада одговор се чека један и́разник да се скуи́и народ у цркви и влади́ка и са речију „дишери” да́а из цркве ои́ерају. Тај рад на́редује јерсу и́рви људи у и́ом и́ослу.

Ћуси́ендилски. Таи́арско́и лица и зверске нарави, чим дође одма и́ошље сво́а и́рошосинђела и́о обш́ицима да и́реи́леда црквене рачуне и и́ом и́риликом народ да буну. Кочанска де́иуи́ација оде да и́оздрави влади́ку и он у и́рвој речи и́очне их на́адаи́и, заш́ио држе српско́и учии́еља и заи́оведи да́а и́рош́ерају, сречима: „меније цар власи́и дао, и́акоми може сии́ати на и́уи́ да врши́м *што* хођу, заи́осе чуваји́е да и вас ње́ова судбина не и́осии́ине”; и́акао *што* у свакој обш́ицима има и́рви људи који су међу собом у завади и́о одма неки се лаи́е влади́чке жеље да бих се узвисили над и́рош́ивницима, као *што* је у кочању и́рви хаи́и и́ој Василије, и́реће́и дана учии́еља са учии́ељком и́рош́ерају; и́ој и́стој дана и́си́а несрећа до́ађаласе и у Паланки и у Зрнови́цу и оба учии́еља ни и́о 24 сахати́а не баве́и се у својим месии́има и́обе́иу на и́и́рај. Пише́м о овим до́ађајима Г. М. М. и одбору³⁹ – а оно заи́увилу нечу́је изи́убило снаге да ради.

Сада су намеру у нечем и́осии́или али Краи́ово осии́аде. Чак из Цари́града долазе и́исма ои́ш́ицима, обећавају им учии́еља књи́е беси́лаи́но, и́ако́и и́исма има у одбору који́а. Шии́и Паланка и́ице Илариону да се он сам ди́не оде у Краи́ово имакар краји́м средс́ивима и́рош́ера учии́еља иначе сваки и́окуш́ај биће без усии́еља. 8 Новембра дође Иларион са најве́иим о́орчењем – на́адао на Србију као земљу и́окварену разврати́ну – а на ручку рече, зар ми незнамо да и́авна србска и́рош́аи́анда и́осии́оји у и́ризрену, да се дру́е раси́росии́иру неи́ресии́ано, али све́емо ми и́о и́рош́ерати́и; Из ори́а су већ сви и́рош́ерани – још́ице само и́о и́сточну Србију од Мораве да и́ош́ирајемо – на и́оследку заи́оведи обш́ицима да ово́и часа и́рош́ерају Учии́еља – обш́ицима оди́оварала и и́озивала на „Конкракii” да се несме наруш́ици до ђурђевдана – Одбору влади́чком заи́оведи да мора да изврши́ – одбор се ои́каже дужно́ици – када већ види да се никако не може, и́редузме оно „крајње средс́иво” – каже им како је неки и́рви и́рвовац у Солуну окован у Софији 500 – да се добро чувају да и њих не и́роиласе за бунии́овнике на основу и́о́а *што* бунии́овника у својој средини чивају – ко неверује нека заи́леда у ње́ов рад – Ово мло́е и́оилаши́а а неке као *што*осу браћа Тош́ићи још́и ве́ма разјари, и́ош́ицима неколико и́орки речи изи́оворе дођу к’мени и јаве сии́вар ја их одма на и́оним да се и́оди́ицу и́рош́ив влади́ке ада доведемо сии́аро́а Грчко́а влади́ку *што* живи на и́ољскоме добру своме без дужно́ици, они се одма и́оди́ицу, зају и́о обш́ицима

³⁹ „Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини” почео је са радом у лето 1868. године. Чланови Одбора били су Панта Срећковић и Милош Милојевић, краће време и Стојан Новаковић, а председник је био архимандрит Нићифор Дучић. Основни циљ Одбора био је да на основу информација са терена усмери слање новчана и помоћи у књигама и другим школским помагалима тамо где је она била најпотребнија. Ово тело је објединило и координисало рад Министарства иностраних дела и Министарства просвете и црквених дела који су у претходном периоду појединачно били ангажовани у заграничној акцији.

и скује 250 ђодџиса. Он је већ чуо шћио се о његовој кожи ради а ђошћиому и ја сам у љуџињи изрекнем – он се разјари и оде у џурски суд и каже Кајмакаму да ако бих ја дошћао да џиражим џравде ђосћуџи самном као са бунџовником владике и цара, но ђошћиом џу неусће јерму смеџаџе „Конџракџи” и народ џо суџира рано диџнесе и оде у Шћиџи и за собом осћави у краџиову једну џајну заверу џроџиџу учџиџеља и џрвих џрџоваца. Тајна завера у којој су само њи џроџца Хаџи Косћа Аџанасић Миџа Сћојанкић и ђоџ Анџон сирџиноџ сћања људи сћурно су шћио ђодџлаћени дођу 12/11 у јуџиру код мене с’речима: учџиџељу одма диџи се одавде док си својој родбини жив, у наџим је рукама нај већи доказ гаси џи (доказ) бунџовник и свакојако џи или ћеџи џи или ћеџи ђоџинуџи а сћобом и сви они који џе чувају; Тако истџо и њима ђо себице кажу и одреде рок 15/11 ако се некреном да ће џредаџи „Харзвал” џаџи и „валиџи” људи се ђоџлаџе и Тоџићи и Архимандрџиџи сосћалима нођу дођу кукајуђи замолеме да џронађем средсћва како дасе ова џри човека умире инаџе да се уклоним одавде да неџнемо лудо.

4/12 1872 Беоџраг

Ж. С. Миловановић
учџиџељ

Допуна стања ствари у старој Србији

Народ је у овим крајевима сасвим изџубљен и не сања о својој народносћи и наџој ђоџиџиџи заџио џри наџем заузимању раду и ђожрџивовања, џолико џируде џреба ђодносџиџи као кадби џредузимали ђоџиџику Руса сћрема?, ниџи џреба сањаџи о неком ђаџриџиџизму, Једном само наџом немарносћџу џроџаде за навек Ниџи, Врање, Куманово, Краџово, Кочање, Зрноџце, Скоџље сви манасћири са сћаринама, ђа исвака надежда, за Паланку, Трн, Ђусџендџил, Радомир Средњоречка села и џи. г.

Заџио џреба. у Ниџу.

Поџиџомџинуџи Кола Раџића, да ђа џлад неби џреморала џе да за баџи сав рад, а са њима и све друџо џроџада.

У Враџи. Неколико дукаџа ђослаџи џрџовцу Јовану, и џисаџиџу да сазове народ, џак да им џредсћави како џреба ђоред буџарске џколе и они да ђодџиџу једну џколу, сам као од своје сћране да џриложи џинеколико дукаџа, џак и осћалиће народ, који колико џриложиџи, џе да моџу ђоџравџиџи сћару џколу и џроџириџиџе, заџиџо млоџо деџе недолази само заџио шћио је џе-скобно, а већ их има виџе од 150 деџе, – Сада само џкола, деџаће сва џређи овамо и џако само собом следује да ће буџарском учџиџељу одређи за неколико деџе џлаџу из цркве, а њих неколико немоџуџа сами џлаћаџи и џи. г. У Куманову, џреба само џисаџи и храбрџиџи Г. Денка Крсћића, они су боџаџи ђомоћ им није нужно, неџо само клонуло Денка охрабрџиџи, џак за један час онће хиљаду # нађи и изврџиџи шћио џреба, али заџиџо је клонуо духом и наџу-џиџиџи буџаре сами сће криви. Чџиџаџиџе и ово његово џисмо Г. М. М.

У Краџову, на њеџа џреба највећу ђажњу обраџиџиџи, колико да се народ одржи, џолико и да се сачувајунако џрдне сћарине, које на сваком кораку оџкривају народу, њихову џраву народносћи Одавде ђосле може се свакако џредузеће заџочетџе јер и самџа је ђоложај заџио сћворио, око њеџа Паланка, Ђусџендџил, Шћиџи Радомир, Кочање, Велес, Куманово Средњоречка села а

оно усредици. У Крајову треба она при несрећника засићени и то оним начином, који ће Миша Тошић извршити; даћи им по 30 # цес, и узети признанице, пак само када би договорили он би им шиме затворио уста. издаћак је 90 # цес, али све кували шиме 12. хиљада душа све чисти народ. Ово главно време само све ви били карди урабихи, а дође време када ће се милиони давати пак узалуд. Заћим 10 # за школу да се поправи, и Г. Митрополић⁴⁰ нека даде његов проповедник на поклон поја Андону и један крст какав даје.

У Леснову (или у Кочањском Панићелеју) малу бојословију са само 2. учићелја за време док сичемо боље, а за ученике за издржавање неће више требаћи нешто по 40 гроша на месец пак колико одредити ћака, – шамо је јефтинића. – и ш. г. у Кочању треба само хаџи пој Василиу – једно шисмо и један Крст и проповеднике праћити, и то све преко мене пак ја знам којим начином то треба, – ово су све мале ствари али са њима шито их нисмо знали млошто смо изћубили и јошћи ћемо да ћубимо. Док проћућује кроз друћа месца и њих сва поднећу вам шито пре извещја, како треба пошћућити.

Само вам и шилоко прећоручујем да за књиће какве требају незаборавиће, Нишџа је школа без икакве књићице, – и шито пре да се пошћу.

Притом одма ми одговорите оћели се поступити овако да ја не губим време овде на трошћу бадава седећи јер ја сам намеран ако ви ове ствари забаталите друго средство за свој живот да предузимем и да отпућујем на далек пут, у страну државу, пак да се не би задржавао макар како.

14/12 72 год Беоћраг

ЖС Миловановић
учићел

*

После 1868. године Кнежевина Србија је свој национални рад у Османском царству засновала на културно-просветној делатности. Оснивањем бугарске Егзархије 1870. године српски народ у Старој Србији и његова просвета дошли су под удар агресивне бугарске политике. У борби за опстанак српске народности, важну улогу су имали учитељи који су представљали бастионе српства. Један од тих учитеља био је и Живота Миловановић. Миловановић се као српски учитељ у Кратову нашао на удару ћустендилског егзархијског митрополита Илариона који га је и прогнао из Кратова. У извештају који је поднео српским властима, највероватније намеснику Јовану Ристићу, Миловановић нам доноси информације о положају српског народа и српских учитеља у Старој Србији и непријатељском окружењу у коме су се налазили 1872. године. Поменути учитељ је изнео предлог како унапредити положај српског живља у Старој Србији и тиме показао да учитељи у Старој Србији нису били само реализатори политике дириговане из Кнежевине Србије већ су били и креатори саме те политике. Овим је истакнут значај српских учитеља као заграничних националних радника.

⁴⁰ Митрополит београдски Михаило (1839–1898), најважнија фигура СПЦ у XIX веку и једна од најзначајнијих фигура српског народа. Био је велики борац за српске националне интересе, али и интересе свих поробљених хришћана у Османском царству.

NIKOLA ARSIĆ, senior archivist
Historical archive of Niš
Tvrđava BB, Niš, Serbia
E-mail: nikola.srbija@gmail.com

TEACHER'S REPORT FROM 1872
State of affairs in the Old Serbia

SUMMARY: After 1868, the Principality of Serbia based its national work in the Ottoman Empire on cultural and educational activities. With the founding of the Bulgarian Exarchate in 1870, Serbian people in the Old Serbia and their education come under the attack of the aggressive Bulgarian politics. In the struggle for the survival of the Serbian nationality, teachers who represented the bastions of the Serbs played an important role. One of those teachers was Života Milovanović. As a Serbian teacher in Kratovo, Milovanović came under the attack of the Exarch's Metropolitan Hilarion of Kjustendil, who expelled him from Kratovo. In the report he submitted to Serbian authorities, most likely to Deputy Jovan Ristić, Milovanović gave us information about the position of Serbian people and Serbian teachers in the Old Serbia and the hostile environment in which they found themselves in 1872. The mentioned teacher presented a proposal on how to improve the position of Serbian population in the Old Serbia and thus showed that teachers in the Old Serbia were not only the implementers of the policy directed from the Principality of Serbia, but also the creators of that policy. This highlighted the importance of Serbian teachers as national workers abroad.

KEYWORDS: Života Milovanović, teacher, the Old Serbia, Exarchate, national workers abroad

Др НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ, научни сарадник
Балканолошки институт САНУ
Кнез Михаилова 35/IV, Београд, Србија
nebojsa.suletic@bi.sanu.ac.rs

КРУПАН ПРОПУСТ ОБРАЗОВНОГ СИСТЕМА У СРБИЈИ

(Поводом књиге: Сузана Рајић и Данко Леовац, *Историја*.
Уџбеник са одабраним историјским изворима за трећи разред гимназије
ојцишеї шииа и друшћивено-језичкої смера, Београд: Фреска 2021)

Иако је обичај да се у *Зборнику за историју* објављују критике и освр-ти на научна дела, књига о којој желим да говорим толико је важна за српску историографију и друштво, да се ово гласило препоручује као најприклад-није место за осврт на њу. Јер премда је реч о уџбенику за гимназију, ова књига сведочи о појавама у високошколском образовању које веома штетно утичу како на квалитет научне продукције тако и на будућност историјске науке у Србији.

Наиме, решењем број 650-02-00025/2021-03 министар просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије одобрио је 16. јуна 2021. године издавачкој кући *Фреска* издавање и употребу уџбеника историје за трећи разред гимназије општег и друштвено-језичког смера. Та књига (у даљем тексту: *Рајић/Леовац 2021*) у овом тренутку је једини уџбеник за трећи разред гимназије који је писан према наставном плану и програму из 2020. године.¹ Аутори уџбеника су наставници с Катедре за историју српског народа у новом веку на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду – редовна професорка др Сузана Рајић и ванредни професор др Данко Леовац. Упркос високим академским титулама и звањима аутора, као и чињеници да су њихов рукопис позитивно оцениле рецензентске комисије издавача и Завода за унапређење образовања и васпитања, ова књига не испуњава зако-

---

¹ „Правилник о плану и програму наставе и учења за гимназију”, *Службени гласник Републике Србије – Просветни гласник*, година LXIX – број 4 (Београд, 2. VI 2020), 523–532.

ном прописане стандарде квалитета. Штавише, због дословног преузимања текстова из других књига, несумњиво је да су аутори уџбеника повредили *Кодекс професионалне етике Универзитета у Београду*², а тиме и основне принципе образовања и васпитања.³ Највећи део садржаја уџбеника *Рајић/Леовац 2021* преузет је из:

- Уџбеника Радоша Љушића за трећи разред гимназије (даље: *Љушић 2012*)⁴
- Приручника Радоша Љушића *Српска државност 19. века* (даље: *Државност*)⁵
- Универзитетског уџбеника Сузана Рајић и Данка Леовца *Историја српског народа у 19. и почетком 20. века* (у даљем тексту: *Рајић/Леовац ИСН*)⁶ и што је посебно важно нагласити из
- Уџбеника Сузана Рајић и Данка Леовца **за седми разред основне школе** (даље: *Рајић/Леовац 2020*).⁷

Према дефиницији из *Кодекса професионалне етике* преузимање текста из првих двеју књига третира се као плагијат, а преузимање из других двеју књига као аутоплагијат. Међутим, треба рећи и то да аутоплагирани универзитетски уџбеник Сузана Рајић и Данка Леовца такође садржи плагиране

² У Кодексу професионалне етике између осталог се каже (сва болдована места – Н. Шулетић):

Члан 21. (1) У научноистраживачком раду није дозвољено плагирање, лажно ауторство, измишљање и кривошворење резултата и аутоплагирање. (2) Забрана из става 1. овог члана се односи на све писане радове наставног и научног особља и студентског семинарског рада, докторска дисертација, рад у часопису, уџбеник, монографија, поглавља у зборницима и сл.), као и несавесно и неодговорно приказивање чињеница у извештајима о наставном и научноистраживачком раду. Члан 22. (1) Плагирање је представљање туђих идеја или туђега рада, у целини или деловима, без навођења изворног ауторства или изворника, односно противзаконито присвајање туђих интелектуалних творевина и научних резултата и њихово приказивање као својих, као и: – дословно преузимање текста другог аутора, односно копирање из електронских или штампаних извора, са српског или страног језика, у деловима или целиности, без навођења имена аутора и извора из којег је текст преузет, као и без јасног обележавања преузетог дела; – преимичавање или сажимање текста другог аутора из електронских или штампаних извора, са српског или страног језика, у деловима или целиности, без одговарајућег навођења имена аутора и извора из којег је текст преузет, као и без јасног обележавања преимичаног дела. „Кодекс професионалне етике Универзитета у Београду”, *Гласник Универзитета у Београду*, година LIV, број 193 (10. VII 2016), 8–9.

³ *Систем образовања и васпитања мора да обезбеди за сву децу, ученике и одрасле: [...] 7) професионалну етику и компетенцију која подразумева високу стручност наставника, васпитача, стручних сарадника, директора и секретара, стални професионални развој и висок ниво професионалне одговорности и етичности.* „Закон о основама система образовања и васпитања”, *Службени гласник Републике Србије*, година LXXIII – број 88 (Београд, 29. IX 2017), 4.

⁴ Р. Љушић, *Историја: за трећи разред гимназије ошћине и друштвено-језичког смера*, Београд: Фреска, 2012.

⁵ Р. Љушић, *Српска државност 19. века*, Београд: Српска књижевна задруга 2008.

⁶ С. Рајић и Д. Леовац, *Историја српског народа у 19. и почетком 20. века: Српска држава у 19. веку: Уџбеник*, Београд: Завод за уџбенике 2018.

⁷ С. Рајић и Д. Леовац, *Историја: уџбеник са одабраним историјским изворима за седми разред основне школе*, Београд: Фреска 2020.

целине из других приручника.⁸ Аутоплагирањем лекција из уџбеника за седми разред створена је јединствена ситуација у свету образовања, да ученици основне и средње школе уче лекције с идентичним текстом. Чињеница да такав гимназијски уџбеник постоји и да је настао на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, отвара спектар питања које академска заједница не би требало да игнорише. Овом приликом ја нећу да се бавим тим питањима, али желим да укажем Министарству просвете и Заводу за унапређење образовања и васпитања, да је одобравањем уџбеника *Рајић/Леовац 2021* начињен пропуст који озбиљно компромитује наш образовни систем. Пошто борбу за његово повлачење из употребе видим као своју обавезу према ученицима и наставницима српских гимназија, у даљем тексту ћу указати на делове књиге у којима су (ауто)плагирања најлакше уочљива. Најпре ћу укратко описати обележја трију врста (ауто)плагираних лекција, а потом приложити списак наставних јединица које су значајним делом или у целости преузете из школских и универзитетских уџбеника и приручника.

ПРИМЕР У ЦЕЛОСТИ ПЛАГИРАНЕ ЛЕКЦИЈЕ: „УСТАВОБРАНИТЕЉИ”

Један тип плагијата у уџбенику *Рајић/Леовац 2021* су лекције чији је текст дословно преписан из уџбеника *Љушић 2012*. Таква је, на пример, лекција „Уставобранитељи” (144–150), чији је садржај преузет из Љушићевих наставних јединица „Обреновићи, отац и синови” (поглавље „Прва владавина кнеза Михаила”, 204–205) и „Уставобранитељи” (206–210). Ради илустрације, упоредо ћу приказати први пасус лекције из уџбеника *Рајић/Леовац 2021* с одговарајућим пасусом из уџбеника *Љушић 2012*.

---

⁸ Универзитетски уџбеник С. Рајић и Д. Леовца *Историја српског народа у 19. и почетком 20. века* није био предмет моје детаљне анализе, али површним прегледом његове садржине лако је препознати нека поглавља чији је текст дословно преписан из других књига. На пример, целине „Начертаније” и „Сједињене српске државе” (85–91) у поглављу под насловом „Од аутономије ка независности” у целости су преписане из књиге Р. Љушића *Српска државност 19. века* (133–148). Целина „Млада Босна” (332–334) у поглављу „Први светски рат” такође је текст Р. Љушића (*Принцип Гаврило 1895–1918: Оглед о националном хероју*, Београд: Новости 2014, 115–119, 121–122). Остатак поглавља „Први светски рат” обилато је преузимао из другог тома шесте књиге *Историје српског народа* (Београд: СКЗ 1983). На пример, целина под насловом „Почетак рата и први сукоби” (338–341) састављена је од реченица Андреја Митровића из поглавља „Југословенски програм” (ИСН VI/2, 39–53). Целина „Нове тешкоће” (342–344) је Митровићев текст из поглавља „Искушења” (ИСН VI/2, 74–81). Целина „Топлички устанак” (стр. 358–361) је Митровићев текст из поглавља „Оружани покрет отпора” (ИСН VI/2, 176–201). У уџбенику смо препознали и више других примера плагијата и аутоплагијата које овом приликом нећемо наводити. Рецензенти који су овај уџбеник препоручили *Заводу за уџбенике* били су тадашњи шеф Катедре за историју српског народа у новом веку и редовни професор на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду, др Радош Љушић, и редовни професори на Филозофском факултету у Новом Саду, др Дејан Микавица и др Владан Гавриловић.

УЦБЕНИК ЗА ТРЕЋИ РАЗРЕД
ГИМНАЗИЈЕ:
ЉУШИЋ 2012, 204.

УЦБЕНИК ЗА ТРЕЋИ РАЗРЕД
ГИМНАЗИЈЕ:
РАЈИЋ/ЛЕОВАЦ 2021, 144.

Наставна јединица:
XIII/1 ОБРЕНОВИЋИ – ОТАЦ И СИНОВИ

Наставна јединица:
III/14 УСТАВОБРАНИТЕЉИ

Кнеза Милоша наследио је син Милан. Он је убрзо умро, не оставши на престолу ни цео један месец. Болесном Милану основано је Прво намесништво (1839–1840), које су чиниле три уставобранитељске личности: Аврам Петронијевић, Јеврем Обреновић и Тома Вучић Перишић. Милановом смрћу угасило се право наследства престола према Берату из 1830. године, али је Порта признала његовог млађег брата Михаила за кнеза. Михаило је из Влашке, где је боравио код оца, отишао у Цариград у посету султану, који му је признао пунолетство и дао берат на кнежевско звање. Када је стигао у Србију 1840. године, распустио је Намесништво, преузео власт и владу поверио оданом Ђорђу Протићу (1840–1842).

Кнеза Милоша наследио је син Милан. Он је убрзо умро, не оставши на престолу ни цео један месец. Болесном Милану основано је Прво намесништво (1839–1840), које су чиниле три уставобранитељске личности: Аврам Петронијевић, Јеврем Обреновић и Тома Вучић Перишић. Милановом смрћу угасило се право наследства престола према берату из 1830. године, али је Порта признала његовог млађег брата Михаила за кнеза. Михаило је из Влашке, где је боравио код оца, отишао у Цариград у посету султану, који му је признао пунолетство и дао берат на кнежевско звање. Када је стигао у Србију 1840. године, распустио је Намесништво, преузео власт и владу поверио оданом Ђорђу Протићу (1840–1842).

Текст лекције из двају уџбеника од почетка до краја је скоро идентичан. Текстови се у неким деловима незнатно разликују због мањих лекторских интервенција, повремено је изостављена понека Љушићева реченица или реч, име личности или назив места код којег се догодила нека значајна битка. Лекције које су у целости или скоро у целости преузете из Љушићевог уџбеника из 2012. године су „Наполеоново доба – Француска против свих” (24–27), „Света алијанса” (28–32), „Хабзбуршка монархија (Аустро-угарска)” (105–107), „Први српски устанак” (117–128) и „Уставобранитељи” (144–150).

ПРИМЕР АУТОПЛАГИЈАТА:
„ЕВРОПА, БАЛКАН И СРБИ” И ИЗЈЕДНАЧАВАЊЕ
ГИМНАЗИЈЕ С ОСНОВНОМ ШКОЛОМ

Озбиљније последице од претходног примера имају аутоплагијати, односно наставне јединице које су Сузана Рајић и Данко Леовац већим делом или у целости преузели из свог уџбеника за седми разред основне школе (2020). Таква је, на пример, лекција „Европа, Балкан и Срби”, која је у свему истоветна с лекцијом „Свет, Балкан и Срби” из уџбеника за основну школу. Као илустрацију поново наводим само први пасус.

УЦБЕНИК ЗА СЕДМИ РАЗРЕД
ОСНОВНЕ ШКОЛЕ:
РАЈИЋ/ЛЕОВАЦ 2020, 144.

УЦБЕНИК ЗА ТРЕЋИ РАЗРЕД
ГИМНАЗИЈЕ:
РАЈИЋ/ЛЕОВАЦ 2021, 183.

Наставна јединица:
III/16 СВЕТ, БАЛКАН И СРБИ

Наставна јединица:
III/20 ЕВРОПА, БАЛКАН И СРБИ

Снажни национални покрети у Европи, имали су одјека на Србе у Кнежевини Србији, као и на Србе који су живели под османском и хабзбуршком влашћу. Обновљањем српске нововековне државе с почетка 19. века, она ни изблиза није својим границама обухватила сав српски народ. Српски народ се вековима селио и померао са матичних станишта, трагајући за местом где ће му живот бити подношљивији и где ће моћи да оствари основна људска права. Због тога су Срби живели од Охридског језера на југу, до Сентандреје и Будима на северу, на територијама два царства.

Снажни национални покрети у Европи имали су утицаја на Србе у Кнежевини Србији, као и на Србе који су живели под османском и хабзбуршком влашћу. Обновљена српска нововековна држава с почетка XIX века ни изблиза није својим границама обухватила сав српски народ. Српски народ се вековима селио и померао са матичних станишта, трагајући за местом где ће му живот бити подношљивији и где ће моћи да оствари основна људска права. Због тога су Срби живели од Охридског језера на југу до Сентандреје и Будима на северу, на територијама два велика царства.

И даљи текст двеју лекција је идентичан, иако би једна требало да буде прилагођена узрасту и знањима ученика основне школе, а друга узрасту и знањима ученика гимназије. Поврх тога ваља истаћи и то да је ова лекција једна од најобимнијих у уџбенику и да је посвећена важним темама из српске историје, као што су „Срби под османском влашћу”, „Срби у Босни и Херцеговини”, „Срби у јужној Угарској” „Срби у Хрватској и Славонији”, „Срби у Далмацији”. Осим основног текста, аутори су из уџбеника за основну школу дословно преузели и текстове антрфилеа „Стара Србија и Македонија” „Матица српска”, „Хрватска политика и идеологија”, али и табеле, резимеа садржаја („Научили смо”) и питања помоћу којих ученик треба да провери стечено знање. Подсећања ради, други стандард квалитета уџбеника предвиђа да уџбеник буде „прилагођен узрасту, развојном нивоу ученика и њиховом предзнању” што овде није случај.⁹ У уџбенику *Рајих/Леовац 2021* постоји седам лекција чији је садржај идентичан лекцијама за основну школу. У питању су лекције „Епоха империјализма и колонијализма” (42–45), „Блокоска подела” (46–49), „Балкански ратови” (50–55), „Први светски рат” (56–59), „Србија и Црна Гора у Великом рату” (60–69), „Независна Србија” (157–165) и „Европа, Балкан и Срби” (183–189).

Међу аутоплагијатима је репрезентативно поглавље „Породица” из лекције „Живот обичног човека”. Карактеристика ове наставне јединице је

⁹ У упутству за примену стандарда се каже: *Поред захтева за усклађеношћу са узрастом, потребно је да наставно средство уважава и предзнање ученика. У овом документу се још једном подразумева оно што је ученик могао да стекне током претходних година школовања (што се не мисли само на знања већ и на вештине), као и оно што је резултат сазревања, сопственог сазнавања и целокупног искуства шакозваној шкoлској ученика у уобичајеној социјалној средини у нашој земљи.* „Правилник о стандардима квалитета уџбеника и упутство о њиховој употреби”, *Службени гласник Републике Србије*, година LXXII – број 42 (Београд, 22. IV 2016), 15.

и баналност садржаја, коју поред осталог илуструју антрфилеи у којима аутори објашњавају ученицима основне школе и гимназије шта у српском језику значе речи стриц и стрина, ујак и ујна, тетка и теча (наводе и варијанту тетак), свекар и свекрва, таст и ташта, зет, снаха, девер, јетрва. Идентични су текстови биографија већине значајних личности које су дате у антрфилеима. Такве су, на пример, биографије Жозефа Гобиноа (43), Џорџа Вашингтона (79), Бенџамина Френклина (80), Максимилијана Робеспјера (86), Александра II (93), Бизмарка (98), Риге од Фере (113), Карађорђа (118), Хајдук Вељка (124), Доситеја Обрадовића (128), Милоша Обреновића (136), Томе Вучића Перишића (144), Илије Гарашанина (148), Кнеза Михаила Обреновића (152), Кнегиње Јулије (152), Јована Ристића (159), Милана Обреновића (161), Николе Пашића (162), Наталије Обреновић (163), Петра Карађорђевића (174), Џејмса Вата (205), Карла Маркса (214), Стојана Новаковића (256), Драге Љочић (258), Јелисавете Начић (258). Идентични су и текстови антрфила у којима се објашњавају поједини предмети, појмови и догађаји, на пример „Застава САД” (80), „Смедеревски санџак” (117), „Смрт Танаска Рајића” (132), „Матица српска” (150), „Племе” (177), „Нацрт Општег имовинског законика” (180), „Стара Србија и Македонија” (183), „Марксиста” (214), слика „Слобода предводи народ” (230).

ПРИМЕР АУТОПЛАГИЈАТА ПЛАГИЈАТА:
„ПРВИ СВЕТСКИ РАТ” И ИЗЈЕДНАЧАВАЊЕ ГИМНАЗИЈЕ
С ОСНОВНОМ ШКОЛОМ

Лекција „Први светски рат” је особена по томе што је њен садржај у целости преписан из уџбеника за основну школу *Рајић/Леовац 2020*, при чему је аутоплагирани текст преузет из уџбеника за осми разред основне школе чији су аутори Радош Љушић и Љубодраг Димић (у даљем тексту: *Љушић/Димић 2010*).¹⁰ Ради илустрације навешћу први пасус ове лекције.

УЏБЕНИК ЗА ОСМИ РАЗРЕД ОСНОВНЕ ШКОЛЕ: <i>ЉУШИЋ/ДИМИЋ 2010, 72.</i>	УЏБЕНИК ЗА ТРЕЋИ РАЗРЕД ГИМНАЗИЈЕ: <i>РАЈИЋ/ЛЕОВАЦ 2021, 56.</i>
Наставна јединица: IV/2 ПРВИ СВЕТСКИ РАТ	Наставна јединица: II/9 ПРВИ СВЕТСКИ РАТ
У рат највећих размера ушло се после дуже кризе међународних односа, изазване империјалистичком политиком великих сила. Неспособна да реши своје унутрашње проблеме, Аустро-Угарска је излаз потражила у рату, пошто је добила подршку Немачке. Отуда на ове две државе пада највећа одговорност за избијање Првог светског рата.	У рат највећих размера ушло се после дуже кризе међународних односа, изазване империјалистичком политиком великих сила. Неспособна да реши своје унутрашње проблеме, Аустроугарска је излаз потражила у рату, након што је добила подршку Немачке. Стога на ове две државе пада највећа одговорност за избијање Првог светског рата.

Овом типу плагијата припада и наставна јединица „Србија и Црна Гора у Великом рату” (60–69).

¹⁰ Р. Љушић и Љ. Димић, *Историја: за осми разред основне школе: уџбеник, историјска чиианка, радна свеска*, Београд: Фреска 2010.

ЛИСТА (АУТО)ПЛАГИРАНИХ ЛЕКЦИЈА

У листи је наведено 30 наставних јединица. Масним словима означене су лекције које су у целости или скоро у целости преписане. Осенчене су наставне јединице које се у истом облику појављују у уџбенику Сузана Рајић и Данка Леовца за седми разред основне школе.

РБ	НАСЛОВ НАСТАВНЕ ЈЕДИНИЦЕ	ПОРЕКЛО ДЕЛИМИЧНО ИЛИ У ЦЕЛОСТИ ПРЕУЗЕТОГ ТЕКСТА
1.	II/1 „Систем међународних односа”, одељак „Прве међународне организације и конвенције” (22)	<i>Љуцић 2012</i> , одељак „Црвени крст“, 145.
2.	II/2 „Наполеоново доба – Француска против свих” (24–27)	<i>Љуцић 2012</i> , 122–128.
3.	II/3 „Света алијанса” (28–32)	<i>Љуцић 2012</i> , 129, 131, 133, 139–142.
4.	II/5 „Велика источна криза”, одељци „Почетак велике источне кризе” и „Српско-турски ратови” (36–38)	<i>Рајић/Леовац 2020</i> , 109–110.
5.	II/6 „Епоха империјализма и колонијализма” (42–45)	<i>Рајић/Леовац 2020</i> , 84–86.
6.	II/7 „Блокоска подела” (46–49)	<i>Рајић/Леовац 2020</i> , 166–169.
7.	II/8 „Балкански ратови” (50–55)	<i>Рајић/Леовац 2020</i> , 170–175.
8.	II/9 „Први светски рат” (56–59)	<i>Љуцић/Димић 2010</i> , 72–75; <i>Рајић/Леовац 2020</i> , 176–180.
9.	II/10 „Србија и Црна Гора у Великом рату” (60–69)	<i>Љуцић/Димић 2010</i> , 78–83; <i>Рајић/Леовац 2020</i> , 181–193.
10.	III/2 „Сједињене Америчке Државе”, одељци „Рат за независност” и „Уређење државе” (79–80)	<i>Љуцић 2012</i> , 108–110; <i>Рајић/Леовац 2020</i> , 22.
11.	III/3 „Француска” (84–89)	<i>Љуцић 2012</i> , 114–119, 123, 133, 148.
12.	III/4 „Велика Британија”, одељак „Викторијанска ера” (90–91)	<i>Љуцић 2012</i> , 147; <i>Љуцић/Димић 2010</i> , 7; <i>Рајић/Леовац 2020</i> , 78.
13.	III/5 „Русија” (94–95)	<i>Љуцић 2012</i> , 150–151.
14.	III/6 „Немачка”, одељак „Уједињење Немачке” (98–99)	<i>Љуцић 2012</i> , 145–146.
15.	III/8 „Хабзбуршка монархија (Аустро-угарска)” (105–107)	<i>Љуцић 2012</i> , 84, 142, 157–160.
16.	III/9 „Османско царство”, одељак „Доба танзимата” (110–111)	<i>Љуцић 2012</i> , 154–156.
17.	III/11 „Први српски устанак” (117–128)	<i>Љуцић 2012</i> , 162–173, 180–183; <i>Рајић/Леовац, ИСН</i> , 17–27.
18.	III/12 „Други српски устанак” (130–133)	<i>Љуцић 2012</i> , 175–179; <i>Рајић/Леовац, ИСН</i> , 28–29, 41–43.
19.	III/13 „Аутономна кнежевина” (137–142)	<i>Љуцић 2012</i> , 192, 202, 203; <i>Државност</i> , 100–106, 110–112, 114, 175–176; <i>Рајић/Леовац, ИСН</i> , 42–43, 47–48, 58–59.
20.	III/14 „Уставобранитељи” (144–150)	<i>Љуцић 2012</i> , 204–210.

21.	III/15 „Обреновићи поново на престолу” (151–156)	<i>Љуцић 2012</i> , 211; <i>Рајић/Леовац, ИСН</i> , 107, 115–116, 119, 121; <i>Рајић/Леовац 2020</i> , 104–106.
22.	III/16 „Независна Србија” (157–165)	<i>Рајић/Леовац 2020</i> , 108–118.
23.	III/17 „Краљ Александар Обреновић” (166–172)	<i>Рајић/Леовац 2020</i> , 119–122; <i>Рајић/Леовац ИСН</i> , 268–269, 276–277.
24.	III/18 „Смена на престолу – повратак Карађорђевића” (173–176)	<i>Рајић/Леовац 2020</i> , 127; <i>Рајић/Леовац ИСН</i> , 300–304.
25.	III/20 „Европа, Балкан и Срби” (183–189)	<i>Рајић/Леовац 2020</i> , 144–152.
26.	IV/3 „Века идеологија” (210–215)	<i>Љуцић/Димић 2010</i> , 17; <i>Љуцић 2012</i> , 135–136; <i>Рајић/Леовац 2020</i> , 88–89.
27.	IV/6 „Српско друштво и привреда”, одељци „Структура становништва”, „Пољопривреда, занати, трговина”, „Индустрија”	<i>Државнось</i> , 47–50; <i>Рајић/Леовац ИСН</i> , 380–381;
28.	V/1 „Епоха просветитељства”, одељци „Енциклопедисти” и „Шарл Монтескје” (238–239)	<i>Љуцић 2012</i> , 113.
29.	V/4 „Просвета, образовање, спорт”, одељак „Србија у корак с временом” (256–258)	<i>Рајић/Леовац 2020</i> , 125, 129–130.
30.	V/5 „Живот обичног човека”, одељак „Породица” (260–261)	<i>Рајић/Леовац 2020</i> , 56–58.
-

Милан Степановић, *Биџка код Сенте: Слика славне историје*, УГ „Норма”, Градска библиотека „Карло Бјелички” и Туристичка организација Града Сомбора, Сомбор 2019, 94 стр.

„Сомбор има дивну историју, која чека свог историчара. А да би се он појавио треба му створити грађу, треба му пружити могућности да што лакше дође до података и да их што подробније искористи. Ту грађу чини архива града Сомбора, архива која претставља Хималаје необрађених докумената. И све док на њима почива вековна прашина они ће претстављати затворену књигу, књигу која ћути. У тој хрпи хартија сваки поједини спис претставља по једно слово те књиге. Истина да су слова те књиге разбацана, треба да буду покупљена, сложена и обрађена па да књига проговори, да прича поколењима о величини и части, о улози својих предака”, гласе речи записане нечитким рукописом на једном папирићу из заоставштине Ђорђа Антића, похрањене у Историјском архиву Сомбор (Историјски архив Сомбор, Ф56 331). Овај угледни Сомборац, ученик класичне школе и познавалац прилика, своје раритетно знање употребио је за дешифровање докумената забо-

рављене аустроугарске канцеларије. Планирао је и сам да напише монографију о историји Сомбора, али је оставио само разбацане рукописе. Учена публика Сомбора тако је остала ускраћена за многа сазнања из локалне историје.

Три деценије након Антићеве смрти (1991) појављују се на књижевном репертоару једна за другом неколико књига из историје Сомбора. Аутор није ни историчар, ни класични филолог, ни германолог, ни хунгаролог. Нема никаквих препознатљивих звања, не долази ни из института, нити са катедре. Представља се као „завичајни историчар” и долази из једног удружења грађана. За кратко време постиже на пољу истраживања локалне историје више резултата него Антић, који је за то посветио своје златне године и остао заборављен. Горе предоченом опусу припада и књига о слици Битка код Сенте 1697. Подељена је на шест поглавља: Сомбор у прошлости, битка код Сенте, принц Еуген Савојски, знање Жупаније у Сомбору, Слика Битка код Сенте Франца Ајзенхута и Франц Ајзенхут. Спој је различитих тематских целина (историјски догађај, историјска личност, слика, сликар, изложбени простор), али и научних области и дисциплина (историје, историје уметности, архитектуре), и чини се, на први поглед, да по интердисциплинарности за њом заостају зборници радова стручњака различитих профила (историчара, историчара уметности, архитеката итд.) за којима изгледа неће више бити потребе. Заправо, у питању је само популарно дело с местимично израженом научном тенденцијом и неопростивим пропустима. Аутор се, истина, начелно дистанцира од научних претензија, акцентујући као основни карактер књиге популаризацију: буђење занимања и допуњавање сазнања о делу Франца Ајзенхута, онога што оно представља (историјски догађај) и места где се оно налази (зграда Жупаније, Сомбор).

Међутим, критичко читање открива тенденцију да се изађе из задатих оквира и да

се остави утисак велике ерудиције, високе професионалности и интердисциплинарности. Примера ради, аутор напомиње у предговору да је временски распон штампаних извора које је користио широк. У стварности, обухвата публикације издате у раздобљу „од почетка 18. до почетка 21. столећа”. Међутим, како и сам истиче, многи подаци преузети су из књига новијег времена. У првом реду то је *Живот и дело Франца Ајзенхуца* (1857–1903) Олге Ковачев Нинков (Суботица 2007). Аутор цитира и докторску дисертацију Ковачев Нинков, која је одбрањена на Будимпештанском универзитету 2009. Међутим, његово писање депласира тврдњу да је кориштена мађарска литература. Извори с почетка XVIII века на које се аутор позива заправо су топографски албуми (Francois Nicolas Sparr de Bensdorf) и барокне гравуре (Jan van Nuchtenburg & Jean Dumont), који више спадају у картографски односно графички, него у текстуални материјал. Тај картографско-графички материјал познат је научној и широј јавности далеко пре појаве ауторове књиге. Стога се не може сматрати великим открићем.

С друге стране, аутор готово у потпуности испушта из вида месну и обласну периодичну грађу, која доноси обиље података о друштвеном животу у Сомбору у XIX веку, али и историјске чланке о прошлости Сомбора у XVII и XVIII веку. Изузетак представљају новинске референце које су преузете из литературе. Искључивањем штампе из разматрања аутор је остао ускраћен за вредне изворе података. Готово сваки лист је имао додаток о култури. Примера ради, чак и суботички лист *Bácskai Ellenőr* доносио је чланке из историје Сомбора. У броју од 18. априла 1897. објављен је чланак Ђорђа Поповића Муњатовића посвећен старим сомборским породицама под насловом *Régi családaink történetéhez* (К историји наших старих породица).

Чак ни Историјско друштво Бач-бодрошке жупаније (Bács-Bodrog vármegyei Történelmi Társulata), које је деловало од 1883. до 1918. са седиштем у згради Жупаније, није добило овде простор који заслужује, иако је, како сам аутор наглашава, имало везе с настанком Ајзенхутове слике Битка код Сенте 1697.: „Можемо да претпоставимо да је предлог садржине историјског жанра будуће слике дало Историјско друштво Бачко-бодрошке жупаније, вероватно у договору са сликарем. Битка код Сенте, за коју се одлучио поручилац, представљала је највећи бој у познатој

историји Бачке, али и највећи хришћански тријумф у вишевековној историји ратова са Турцима, који се показао као пресудан за коначно повлачење Отоманске империје из овог дела Европе. Осим тога, са овим историјским догађајем биле су повезане и све националности које су тада живеле у Бачкој” (стр. 64). *Sapientia sat!* Не треба објашњавати зашто је овакав закључак паушалан. Исто тако могло би се тврдити да је разлог зашто је за тему слике узета битка код Сенте 1697. био личне природе. Наиме, један од најактивнијих чланова Историјског друштва Бачко-бодрошке жупаније, Ђула Дудаш, родом је био баш из Сенте. Уместо да понуди на изворима утемељено објашњење, аутор нам је представио своја размишљања проистекла из школе међунационалне толеранције, која су, истина, занимљива, али у свету чињеница и истраживања немају своје место. Неко ко тврди да је читао радове Ковачев Нинков на српском и мађарском могао је лако продубити своја сазнања о настанку слике. Међутим, како показују паушални закључци, чини се да тог читања уопште није било.

Чињеница је да је Историјско друштво Бачко-бодрошке жупаније било друштво које је поред истраживача и утицајних личности жупаније окупљало и оне који су давали подстицај развоју локалне историографије, али су, чини се, у првом реду били ту да шире култ мађарске домовине, чак и на штету интереса Срба, Буњеваца и других народности у Бачкој. Управо зато се ово друштво не може упоредити с данашњим локалним друштвима, па чак ни с удружењем грађана Норма Сомбор. Упркос великој историјској тежини, значају за настанак Ајзенхутове слике и укључености у миленијумску прославу 1896, Историјско друштво Бачко-бодрошке жупаније није заслужило да буде споменуто у овој књизи више од три пута (стр. 54, 63, 64). Аутор је прешао преко чињенице да је председник овог друштва био баш поджупан Ендре Шмаус, као да је реч о неком небитном локалном партијском функционеру. Осим тога, не цитира ниједно друштвено издање, чак ни његов *Годишњак* (A Bács-Bodrog Megyei Történelmi Társulat Évkönyve). Такав приступ описивању сомборских културно-друштвених прилика пред крај XIX века које су изнедриле и Ајзенхутову слику нема оправдање, тим више што је, како је то Ковачев Нинков лепо показала у својој дисертацији, у Историјском друштву Бачко-бодрошке жупаније било и жу-

панијских великодостојника. Политичке прилике у Бачкој жупанији нису ни у основним цртама описане.

Свако најзначајнији и највреднији паже од свих чланова Историјског друштва Бачко-бодрошке жупаније био је гореспоменути бачки поджупан Ендре Шмаус, који је био председник Друштва од његовог оснивања 1883. до 1897. Касније је Шмаус постао жупан Суботице, где је кочио културни развој Буњеваца и спречио увођење њиховог језика у школе, конспирирајући против буњевачких народних првака Бозе Шарчевића и Паје Кујунџића. Оцрњивао је и Србе, а нарочито Душана Петровића. Био је владин поверник, од којега се Министарство унутрашњих послова информисало о локалним приликама. Шарчевића је у извештајима министарству назвао „маторим словенским сањаоцем”, Кујунџића „лукавим формалистом”, а Петровића „агентом новосадских Срба” којем је задатак да успостави везе између Буњеваца и Срба (Рукопис Јосе Шокчића о животу Бозе Шарчевића, Надбискупијски архив, Загреб). Шмаус се налазио на челу депутације која је почетком маја 1897. отпутовала у Киш-Кереш како би се састали са мађарским министром унутрашњих послова Дежеом Боњхадијем Перцелом (Bonyhádi Perczel Dezső) и отпратили га у Суботицу, где му је приређен свечан дочек уз „Ракоцијев марш” (Bácskai Ellenőr 1897 május hó 13-án, 38 szám, 1-2 oldal). Толико дакле о идеји узајамности становника Бачке која је, по аутору, прожимала наручиоце слике Ајзенхута.

Ако ни из једног другог разлога, аутор је могао дати већи простор Историјском друштву Бачко-бодрошке жупаније због тога што је било везано за зграду Жупаније и што је међу сарадницима и члановима овог друштва било и Срба, који су се ништа мање занимали за историју Сомбора и Бачке, па чак и дали допринос њеном истраживању. Као сарадници овог друштва јављају се књижевник и председник Матице српске Антоније Хацић, професор Јован Грчић, прота Милан Ћирић из Новог Сада, Ђорђе Поповић Муњатовић и други. Неки од предратних чланова овог друштва основали су Историјско друштво у Сомбору (30. октобра 1936), које је преузело нумизматичку, археолошку и етнографску збирку Историјског друштва Бачко-бодрошке жупаније, укључујући и Ајзенхутову слику, створило основу за музејску збирку и покренуло друштвено гласило *Годишњак*.

Његови најистакнутији чланови били су пензионисани универзитетски професор Едо Маргалић, председник градског сената Сомбора Сима Тепавица, апотекар Ђорђе Антић, лекар и етнограф Радица Симоновић и други.

Тешко је поверовати да су наслови *Abhandlung über die Kriegskunst der Türken* (Расправа о ратној вештини Турака) (1783) Хајнеа (Hayne), *Bajor levéltári források a török elleni felszabadító háború történetéhez, 1683–1699* (Баварски архивски извори за историју ослободилачког рата против Турака, 1683–1699) (1986), *Das Leben des Prinzen Eugen von Savoyen* (Живот принца Еугена Савојског) (1838), *Feldzüge gegen die Türken 1697–1698 und der Karlowitzer Friede 1699*. (Походи против Турака 1697–1698. и Карловачки мир 1699) (1876) Морица Едлера Ангелија (Moritz Edler von Angeli) и други инојезични литерарни извори послужили као основа или надопуна било којег дела књиге. Таква темељитост у читању извора уродила би сигурно новим запажањима и исправкама ранијих навода у литератури. Пре ће бити да је аутор ове наслове пронашао у српским насловима и да им је намена декоративна. Изненађује да је аутору, који, ако је веровати попису литературе на крају књиге, познаје толико „релевантних” наслова на страним језицима, промакла студија Ђорђа Поповића Муњатовића, који на темељу баварских извора осветљава судбину сомборског збегача у околини Баје (Popovics, György, 1912. *Sizar. Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve. XXVIII: 147–153*).

Заправо, аутор у основи, уз мање надопуне, следи наводе Алексе Ивића и његових настављача. Тако допушта да су Буњевци живели у околини Сомбора већ од почетка XVII века, али у наставку пише да су у великој мери дошли ипак 1687.: „Крајем лета 1687. године, пред продором царске хришћанске војске, турска војна посада и становништво напуштају Сомбор. Неколико седмица касније овде се насељава још један, до тада највећи талас буњевачког становништва. Новодосељени Срби и Буњевци ступају у тзв. Рацку народну милицију [...]” (стр. 11). Иако су извори који се односе на Сомбор и генерално простор Војводине из раздобља од 1541. до 1711. оскудни и препуни празнина услед деценија ратова, пажљиво око ученог историчара ипак може уочити крупне историјске моменте и покрете. Општи метеж и несигурне комуникације искључују могућност велике сеобе из географски удаљенијих крајева. Заправо, пре ће бити

да су Буњевци и Срби које аутор назива новодосељеницима у основи раније становништво сомборске околине, које је, желећи да избегне беспотребне жртве, отишло у привремени збег на територију под контролом аустријске војске (околина данашње Баје) и тамо прешло у службу Хабзбуршког двора. Наравно, увек треба оставити могућност прилива новог, такорећи досељеничког елемента, као што то показује случај Срба који су под Новаком Петровићем, на вест о победи хришћанског оружја под Будимом, кренули из околине Темишвара на запад, према ослобођеним крајевима Угарске и на крају се настанили на територији Срема. Међутим, истраживања Славка Гавриловића показују да је Сомбор првих година након Великог бечког рата био поприште многих судских парничења око припадности земље. То само говори да је раније, такорећи староседелачко становништво опстало у знатној, ако не и у великој мери. Уосталом, породица Марковић, чији представници су преузели историјску улогу предводника Буњеваца на прелазу из XVII у XVIII век, јавља се у Сомбору и пре 1687. године. Један документ из Ватиканског архива из 1677. године о томе лепо сведочи.

Ако је аутор могао прикрити чињеницу да није школовани историчар, није никако

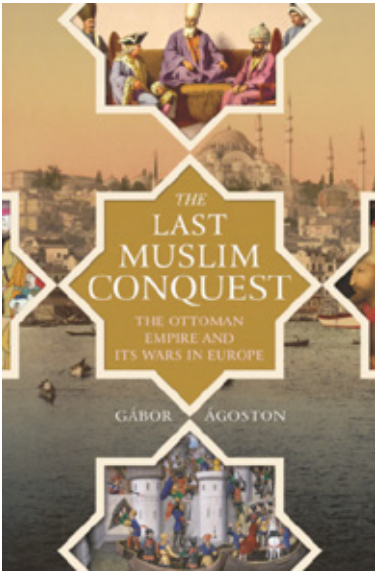
могао парирати историчару уметности. Једно место јасно показује да за такву улогу не поседује довољно стручности. Тако нпр. пише: „Олга Ковачев Нинков, ауторка монографије *Живот и дело Франца Ајзенхуша (1857–1903)*, у којој је, осим осталог, прикупљен и публикован драгоцен низ података о настанку слике Битка код Сенте, овако описује Ајзенхутово дело” (70). Након тога, цитира запажање Ковачев Нинков, које се протеже преко готово пола странице. Дугачки цитати не остављају утисак мултидисциплинарности и интердисциплинарности, него пабирчења. Од некога ко није стручан ни у једној од поменутих области најмање што се очекује је интердисциплинарни приступ. Штавише, он само може оставити утисак претенциозности.

На крају се намеће закључак да књига не представља више од прераде (препричавања и цитирања) ранијих монографија и стручних чланака, који су се тицали појединих аспеката ове књиге: историјског догађаја, историјске личности, сликара, слике, ентеријера и екстеријера изложбеног простора и других релеванција. Као таква, она јесте корисна, али је неупоредива са својим изворницима, укључујући и оне који нису објављени (рукописи Ђорђа Антића), јер иза њих стоје особе које су квалификоване у својој струци.

Мсп Владимир Нимчевић
Суботица
nvlado1991@gmail.com

Gabor Agoston, *The Last Muslim Conquest. The Ottoman Empire and Its Wars in Europe*. Princeton University Press, Princeton–Oxford 2021, 664 pag.

Габор Агоштон је професор на Катедри за историју на Џорџтаун универзитету од 1998. године. Пре доласка у Сједињене Америчке Државе предавао је историју Османског царства, Мађарске и Балкана на универзитетима у Будимпешти и Печују. У фокусу његовог истраживачког рада су војни и дипломатски односи између Османског царства и европских држава од XV до XIX века. Аутор је бројних монографија и студија, а међу њима најзначајније дело јесте *Оружје за султана: војна моћ и војна индустрија у Османском царству* (*Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*). Као резултат деценијског истраживачког рада на пољу развоја и трансформације османске војске у контексту *војне револуције*, ривалитета османске и хабсбуршке династије објављена је његова монографија под називом *The Last Muslim Conquest. The Ottoman Empire and its Wars in Europe* од стране Универзитета у Принстону 2021. године.

Композицију књиге чине пролог, четири дела подељена на четрнаест поглавља и епилог. На крају књиге налазе се речник појмова, хронологија најбитнијих догађаја који

се односе на историју Османског царства, речник географских места, библиографија и индекс. У напомени Агоштон наводи да је немогуће постићи консензус по питању термина, личних имена и назива географских места која се односе на пространу област под некадашњом влашћу Османског царства и Хабсбуршке монархије. Истовремено се срећу име Константинопољ и Истанбул за престоницу Османског царства, с обзиром на то да се оба појма јављају у званичним документима и на новцу, настојећи на тај начин да отклони, како истиче, погрешно мишљење о промени имена Константинопоља након пада 1453. године.

Циљ монографије био је да истражи експанзију Османског царства као интегрални део европске историје, постављајући изворе и историографска дела у форму дијалога. Фокусира се на ривалство између империја и подвлачи значај улоге коју су одиграли ратови у обликовању османске историје, османско-европских односа, у трансформацији административних, војних и финансијских институција Османског царства као и њихових суседа. Агоштон се не слаже са тезом Бакија Тезђана (Baki Tezcan) о почетку другог Османског царства у XVII веку. Сматра да војна и друштвено-економска трансформација од краја XVI века није довела до таквог прекида са прошлошћу да би се XVII век могао узети као почетак другог Османског царства. Говори да су методе регрутације људских и економских ресурса, фискална организација, централна и провинцијска администрација само прилагођени новим изазовима, те да није дошло до преображаја Османског царства. Озбиљна промена османског старог режима отпочела у доба Селима III, а настањена танзиматским реформама довела је до рађања другог царства, које је лично и понашало се попут других деветнаестовековних европских империја. То не значи, како аутор наводи, да је царство Мехмеда IV било попут царства Мехмеда II. Аутор приказује како је османска елита настојала да прилагоди политику и институције новим изазовима, унутрашњим и спољашњим, и како су ова прилагођавања утицала на однос између

Османског царства и европских суседа од XV до почетка XVIII века.

У првој целини (*Emergence*, 15–149) Агоштон приказује еволуцију османске државе од XIV до XVI века и утицај османских освајања на историју Европе, нарочито њеног југоисточног и централног дела. Ранија тумачења османске експанзије трпела су од монокаузалности, настојећи да уклопе наратив у претпостављени војни карактер Османског царства. Погрешно би било сагледати ширење османске државе искључиво из војног аспекта. Више фактора, попут газе, историјских случајности, постепене стратегије освајања, брачне политике, присилне миграције, кооптације политичке елите поражених држава у османски војни и бирократски систем допринели су рађању Османског царства и његове династије. У првом делу књиге пажњу аутора заокупљају три историјска догађаја – пад Константинопоља, битка код Чалдирана и освајање Мамелучког султаната – која су одредила даљи правац османске историје, али и историје њених суседа. Освајање Константинопоља представљало је важан корак у трансформацији османске државе и политичке перцепције њених владара, који од тада претендују на универзални суверенитет. Битка код Чалдирана означава увод у вишевековно османско-сафавидско ривалство које је продубило поделе између сунита и шиита у исламском свету. Поред формирања сфере утицаја османских сунита и сафавидских шиита, последице битке одразиле су се на војну организацију Сафавида. Увидевши супериорност османске војске на бојишту 1514. године, шах Исмаил започиње систематско увођење ватреног наоружања у редове сафавидске војске. Резултате војних реформи аутор приказује у сукобу шаха Тахмаспа против узбечког хана 1528. године. Заузимањем Сирије и Египта, Османско царство се суочава са изазовом осигурања поморских комуникација између престонице и новоосвојених провинција, што доводи Медитеран у фокус османске владајуће елите. Конфронтација са шпанским Хабсбурзима и Венецијом, као и савези са Француском, дефинисаће османску политику на Медитерану, наводи Агоштон.

У поразу Угарске краљевине на Мохачком пољу Агоштон види увод у борбу за европску супремацију између Османлија и Хабсбурга, што је и наслов друге целине (*Clash of Empires*, 149–263). Упоредном анализом супротстављених страна на Мохачком

пољу приказује недостатке угарске војске и узрок њеног пораза. Поред инфериорности у људству, ватреној моћи и у командном кадру, угарска војска није располагала поузданим подацима о кретању непријатељске војске. Вредан пажње је опис борбеног поретка јаничара од стране хроничара Мустафе Целалзадеа. Да ли се његов опис односи на плотунску палбу познату у западној Европи у другој половини XVI века, а међу историчарима представљену као једно од обележја „европске војне револуције“ питање је које захтева даља проучавања. У наставку је дат приказ сукоба империјалних политика Османлија и Хабсбурга, са фокусом на угарско бојиште. Чињеница да се Сулејман у Угарској борио четрдесет година после битке на Мохачком пољу сведочи о неуспеху његове велике стратегије, наводи Агоштон. Простор Црвеног мора и Индијског океана налазио се на маргини османске спољне политике. Друга целина завршава се приказом Дугог рата и сукобима на источном фронту са Сафавидима. Агоштон указује на повезаност ширења целали побуна у Анадолији са ратовима у Угарској. Након битке код Мезокерестеша држава је конфисковала тимаре оних који се нису одазвали на позив или су дезертирали. Строга реакција Порте и неправедна казна за оне који су имали легитиман разлог одсуства са бојног поља испровоцирала је поједине спахије да се одметну у бандите, док су се други придружили побуњеницима у Малој Азији. Мировни споразум у Житва-Тереку, којим је окончан Дуги рат, представљао је девијацију традиционалне османске дипломатске праксе и сигнализирао је слабљење Османског царства, као и почетак европеизације османских дипломатских послова, наводи Агоштон.

У трећој целини (*Sinews of Empire*, 263–405) аутор испитује промену односа моћи између Османског царства и европских ривала кроз призму војних, дипломатских и обавештајних односа, са фокусом на османско-хабсбуршко ривалство. Евроцентрична историографија, у контексту „војне револуције“, приказује заостајање Османског царства за западним светом у војном смислу, окривљујући ислам за конзервативан став према технолошким иновацијама са Запада. Агоштон одбацује ове тврдње указујући на успешну интеграцију ватреног наоружања у редове капикулу војске још у XV веку, као и на динамичан процес размене војне технолозије

између Запада и Османског царства. Истиче да је развој технологије био више еволутивног него револуционарног карактера. Ватрена превођ на бојишту постижала се масовнијом мобилизацијом људских и материјалних ресурса, у чему су Османлије биле успешније све до краја XVII века. Поред тога, пресудну улогу имала је логистика, односно стабилна опскрба војних јединица оружјем и муницијом. За ово је била неопходна домаћа војна индустрија и самодовољност у сировинама, коју су Османлије поседовале за разлику од Хабсбурга. Османско напредовање у Угарској подстакло је војне, економске и административне реформе у Хабсбуршкој монархији које су на крају XVII века изједначиле хабсбуршку армију са османском у погледу бројности, ватрене моћи и логистике. Паралелно са променама у Хабсбуршкој монархији, аутор приказује метаморфозу јаничарских одреда, промене на локалу и успон нових војних снага у провинцији, војне свите санџакбегова и беглербегова (осм. *kapu halki*). У наставку треће целине приказује слабљење османске меке моћи, под којом подразумева комбиновану употребу правних институција, дипломатије и шпијунаже од стране Порте и њених агената у циљу обликовања спољне политике и вршења утицаја на друге државе да делују према интересима Османског царства. Недостатак сталних представништава у европским престоницама на дуге стазе лишио је Османско царство најефикасније институције за систематско прикупљање информација о супарницима, истиче Агоштон. Испитујући структуру обавештајне службе Хабсбурга, Венеције и Османског царства, аутор је указао на слабости османског децентрализованог система, при чему се ослања на мрежу Портиних, али и упитних агената везира и беглербегова.

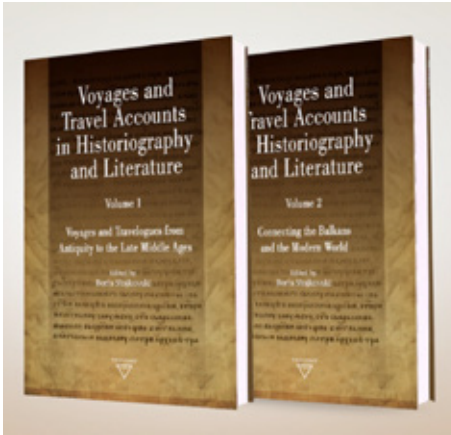
Упркос двосмислености османског поимања граница, Агоштон сматра да је неопходно ревидирати распрострањено мишљење у историографији да Османлије нису прихватиле демаркацију граница пре Карловачког мира, и тиме започиње четврту целину своје монографије (*Frontiers and Wars of Exhaustion*, 405–511). Документи чији се садржај односио на опис граница били су познати османској

бирократији од раније. Према аутору, значај Карловачког мира није лежао у демаркацији граница, већ у чињеници да су Османлије прихватиле, иако невољно, европске концепте суверенитета и територијалног интегритета. У наставку испитује организацију власти у османској Угарској, изазове са којима се суочавала локална управа и приказује стање кондоминијума које је владало у пограничној територији између Османског царства и Хабсбуршке монархије. Угарско племство бранило је своје интересе пред османском централном управом и њеним представницима на локалу уз помоћ угарских гарнизона на граници и хабсбуршке дипломатије. Према томе, угарски сељак нашао се у ситуацији двоструког опорезивања. Иако је двоструко опорезивање било примењивано у другим пограничним областима Османског царства, на краће или дуже периоде, оно није било тако распрострањено и систематизовано као у Угарској. Четврту целину аутор завршава приказом османских ратова у другој половини XVII и првој половини XVIII века. Заузимање Кандије и Камјањец Подиљског представља последње муслиманско освајање на тлу хришћанске Европе, чиме је Османско царство досегло свој територијални максимум.

Монографија *Последње муслиманско освајање* представља резултат вишедеценијског интересовања и рада Габора Агоштона о османско-хабсбуршким односима. Аутор успешно приказује узрочно-последични однос османско-хабсбуршког ривалства на развој двеју монархија. Османска претња, била она оправдана или не, подстакла је бројне административне, фискалне и војне реформе у Централној и Источној Европи од краја XIV до почетка XVIII века. Монографија је заснована на архивским истраживањима, уз изузетно османистичко искуство, а посебно на најновијим научним резултатима. Важно је поменути и ауторову педантност приликом употребе историјских појмова, која указује на његове изванредне лингвистичке компетенције. Коначно, у питању је занимљив концепт сагледавања историје Европе и Османског царства кроз призму сукоба и сарадње хришћанске и муслиманске цивилизације.

Стефан Шийка
Нови Сад

Stojkovski, Boris (ed.), *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature: I Voyages and Travelogues from Antiquity to the Late Middle Ages; II Connecting the Balkans and the Modern World*, Faculty of Philosophy – Trivent Publishing, Novi Sad – Budapest 2020.

Ако нека наука јасно показује међусобну повезаност и условљеност различитих народа и простора, то је историја. Изазови који се историчару појављују на путу ка научној истини упућују га на сарадњу с колегама не само у земљи него и у иностранству. Међутим, пракса показује да је међународна сарадња између историчара реткост. Бројне препреке јављају се као непремостиви јаз између њих: различити језици, приступи, системи вредности, циљеви итд. Утолико је вредан горе цитирани зборник, који је приредио Борис Стојковски, професор Одсека за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Када се погледа његова биографија постаје јасно да се није могла затећи погоднија особа у улози приређивача од њега. Доследном применим истраживачког приступа којим се тражи заједничко код различитих народа и простора Стојковски је остварио вредне резултате, који су му донели више од препознатљивости у домаћој историографији, и пласман на међународној сцени историчара. Домаћа историографија може му бити захвална не само због тога што јој је увелико проширио видике, него и због увећавања круга сарадника у иностранству. Једно од његових крупнијих постигнућа на плану повезивања представника домаће и стране историографије представља

двотомни зборник *Voyages and Travel Accounts in Historiography and Literature* I–II, који је изашао као заједничко издање Филозофског факултета у Новом Саду и угледне издавачке куће Тривент Паблшинг (Trivent Publishing) из Будимпеште.

Зборник је резултат научног пројекта *Развој културе путовања и туристичких зајница у српској историографији и култури* (The Development of the Travel Culture and Travel Accounts in Serbian Historiography and Culture), који су покренули професори и истраживачи са Одсека за историју и Одсека за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду и Факултета за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатаћ” у Новом Саду. Пројекат је подржао Покрајински секретаријат за високо образовање и научна истраживања АП Војводине. Посебну заслугу за настанак овог вредног зборника има доц. др Јагода Топалов, професорка са Одсека за енглески језик Филозофског факултета у Новом Саду, која је превела, лекторисала и кориговала текстове. Радови објављени у зборнику покривају простор Централне, Југоисточне Европе, исламског света, Византије, Португалије и Кине и временски распон од античких времена до XX века.

Зборник је подељен у два дела. Први том тематски покрива простор данашње Србије и околних земаља од римских времена до краја средњег века, средњовековну персијску културу, византијски комонвелт, Југоисточну Европу, Француску и исламски свет у контексту путовања. Аутори из Србије су сарадници Филозофског факултета у Новом Саду и Историјског института у Београду. Сарадници из иностранства долазе из угледних научних установа: Универзитет Харвард и његов Музеј уметности у Кембриџу (САД), Универзитет Марсеј-Екс (Француска), Институт за средњовековне студије (Португалија), Универзитет на Криту (Грчка) и Југоисточни универзитет „Неофит Рилски” у Благоевграду (Бугарска).

Светозар Бошков у „Herodotus as a Travel Writer” (1–18) анализира она места у Херодовој

Историји која се у суштини могу класификовати као путописи (изводи о Египту и Вавилону); Константинос Каралитос у „Travelling as a Hostage, The Testimony of Kaminiates Capture of Thessalonike” (19–32) анализира спис византијског писца Каминијата „О паду Солуна” под Арапе (31. јула 904); Јанко Христов у „Travelling and Travellers: Persons, Reasons, and Destinations According to A Tale of the Iron Cross” (33–54) анализира перцепцију унутрашњости Балкана (углавном територија средњовековне Угарске, а у мањој мери Србије и Бугарске) у раздобљу од XI до XIV века у изворима западне провенијенције; Пауло Катарино Лопеш у „Medieval Travels and the Ensuing Texts as Mirrors of a Society, a Culture, and a World View” (55–111) приступа теоријски средњовековним путовањима и путописима, елаборирајући њихову сврху и послединост; Борис Стојковски у „Southern Hungary and Serbia in al-Idrisi’s Geography” (113–140) анализира изводе из *Рожерове књије* (al-Kitāb al-ruġārī или Kitāb Ruġār), списа арапског географа Абу Абдулаха Мухамада ал-Идризија (умро око 1165) који се односе на просторе данашње Србије и Мађарске, и доноси попис старих топонима у којима ће читалац, углавном уз мањи или већи напор, препознати данашње топониме: Atralis (Софија), Atrubi (Пирот), Murafa (Морава), Nisu (Ниш), Ariniyah (Ђур), Baqasin (Бач), Danaw (Дунав), Qaun (Ковин), Aqrah (Егер), I frankabilah (Франкавила, тј. Мађелос), Abrandis (Петроварадин), Budawarah (Будим), Tit(a)lus (Тител), Belgradun (Београд), Linah (Млава?, Језава?), Vaniah (Панчево?, Прибојска Бања?), Vaniah (Рам?), Ablanah (Плана), Rabnah (Ђуприја), Ganal (Конавље), Afranista (Браничево), Maq(a)du-niah (Србија), Unkaria (Угарска), Šanat (Cenad) и Nukastru (Новиград); Небојша Карталија „The Perception of the Balkans in Western Travel Literature from the Eleventh to the Fourteenth Century” (141–165); Ђура Харди у „From Mačva to Tarnovo: On the Roads of the Balkan Politics of Prince Rostislav Mikhailovich” (167–191) приказује комплексан животни пут, обележен сталним покретом, руског кнежевиха Ростислава Михаиловича, сина черниговског и кијевског кнеза Михаила Всеволодовича, кога су околности одвеле у Мачву, где је постао господар средином XIII века; Мари Емануел Торес (Marie Emmanuelle Torres) у „Echoes of Constantinople: Rewriting the Byzantine Soundscape in Travel Accounts” (193–213) истражује чулно (звукотно) искуство „византијске

другости” путника (Антонија Новгородског, Стефана Новгородског, Игњатија Смоленског, Лијутпранда од Кремене и других) који су се обрели у Константинопољу; Радивој Радић у „The Temptations of the Night Journey: An Image from the Voyage of Nicephorus Gregoras through Serbia” (215–220) анализира запис византијског Нићифора Грегоре о његовом искуству на једном необичном путовању кроз Србију по мраку; Сандра Дучић Колет у „Dante (1265–1321) The Exile and Birth of a Pilgrim” (221–243) елаборира поетску и филозофску везу између списа Дантеа Алигјерија *Нови живој* и *Божансјивена трагедија* с посебним освртом на речи „прогонство” и „ходочашће” које песник користи у овим делима; Шива Михан у „The Journey of the Gift of the Noble” (245–263) анализира мотив путовања у мистично-дидактичкој песми персијског песника Абд ал-Рахман Џамија (1414–1492); Станоје Бојанин у „The South Slavic Parish in Light of Stephen Gerlach’s Travel Diary” (265–294) приказује јужнословенске парохије у светлу путног дневника Стефана Герлаха (1545–1612), протестантског свештеника из Тибингена; Александар Крстић у „Vegetation in the Territories of Serbia and Southern Hungary in Travel Accounts (Fifteenth-Seventeenth Centuries)” (295–338) приказује на темељу различитих средњовековних путописних сведочанстава вегетацију на простору Србије и јужне Угарске од XV до XVII века.

Други том покрива, у контексту путовања, Централну и Југоисточну Европу, исламски свет, Византију, Португалију и Кину од античких времена до XX века. Контрибутори су сарадници Филозофског факултета и Правног факултета у Новом Саду, Универзитета Унион, Филозофског факултета у Београду, Института за политичке науке у Београду, Института за политичке науке из Косовске Митровице. Контрибутори из иностранства долазе са угледних научних установа: Универзитет за међународне студије у Шангају, Универзитет „Адам Мицкијевић” (Познањ), Универзитет „Етвеш Лоранд” (Будимпешта), Универзитет „Габријеле Д’Анунцио” (Кјети, Пескара), Универзитет у Дебрецену, Универзитет у Прешову и Универзитет у Бањој Луци.

Глигор Самарџић и Горан Поповић у „The Importance of Ottoman-era Travelogues for the Reconstruction of the Roman Road Network in Bosnia and Herzegovina” (1–16) указују на значај турских путописа и других списа за истраживање мреже римских путева на тери-

торији Босне и Херцеговине; Нада Н. Савковић у „The Spiritual Connection and the Cult of Jerusalem in the Works of Two Monks from the Rača Monastery” (17–37) анализира први српски путопис *Путишескоје к граду Јерусалиму* јеромонаха Јеротеја Рачанина из аспекта духовних веза и култа Јерусалима, који се јављају као мотиви у српској књижевности још од времена Светог Саве; Вавринец Жењућ (Vavrinec Žeňuch) у „Canonical Visitations as Special Travel Sources (Based on the Catholic Visitations of the Uh County in the Eighteenth Century)” (39–55) анализира канонске визитације католичких, православних и протестантских свештеника у Ужгородској жупанији, која се налазила на крајњем североистоку Угарске; Персида Лазаревић ди Ђакомо (Di Giacomo) у „Sauveur Lusignan Epistolary Accounts of His Travels as a Historical Source of the Balkans at the End of the Eighteenth Century” (57–72) анализира спис Доситејевог пријатеља из Лондона Севијора Лусињана, пореклом Грка, о путовању по Истоку, који је објављен у виду *Писама серу Вилијаму Форгајсу* (1788); Радован Субић у „Adventurers, Agents, and Soliders: British Travel Writers in Bosnia and Herzegovina (1844–1856)” (73–97) анализира путописе енглеских списатеља који су путовали по Западном Балкану: Џон Гарднер Вилкинсон (1797–1875), Ендрју Арчибалд Патон (1811–1874) и Џејмс Хенри Скин (1812–1886); Душан Ј. Љубоја у „Travelling through the Forgotten Past: The Journeys of Pavle Stamatović in their Broader Pan-Slavic Context” (99–129) анализира путописе једне од централних личности српског културног покрета прве половине XIX века – српског православног свештеника Павла Стаматовића – који су објављени између 1833. и 1838. кроз призму настанка панславизма; Миклош Темери (Miklós Tömöry) у „Cruising Between the Past and the Future: Danube Travel Writings and the Self-Representation of the Serbian National Movement in the 1860s” (131–148) анализира путописна сведочанства са простора средњег Подунавља (Павле Стаматовић, Јанко Јурковић и др.) која се тичу два главна урбана центра српског националног покрета у Угарској – Пеште (Текелијанум) и Новог Сада (Магица српска, Православна граматичка школа, Народно зориште, Српска читаоница); Миријам Сете (Miriam Sette) у „Poetry as Vision: 'Mont Blanc' by Shelley” (149–161) доноси књижевнокритичку интерпретацију „Монблана”, поеме енглеског песника Персија Биша Шелија, која

заправо представља поетско виђење крајева Француске, Швајцарске, Немачке и Холандије које је писац пропутовао; Светлана Томин у „Pavle Sofrić and His Travelogue In Hilandar” (163–181) доноси биографију нишког учитеља Павла Софрића, родом из Сентандреје, и анализу његовог путописног сведочанства „У Хиландару” са његовог путовања у Свету Гору пред Први светски рат; Урош Станковић у „The Judiciary of the Principality of Serbia in Foreign Travel Memoirs (1825–1865)” (183–200) доноси запажања различитих путника о органима српске законодавне власти из времена Милана Обреновића и његових наследника (Јоаким Вујић, Георгије Магарашевић, Феликс Каниц, Алфонс ди Ламартин, Ото Дубислав фон Пирх, Жорж Перо, Џејмс Крејг, Сипријен Робер, Ами Буе, Абдоломин Убисини, Антон Ецел, Ернст Антон Квицман, Ендрју Арчибалд Патон, Вилијам Дентон, Џорџина Мјур Мекензи, Полин Ирби, Карл Браун Висбаден и Павел Ровински); Елвира Дијана (Elvira Diana) у „Geographical Itineraries and Political-Social Paths in Amin al-Rihani's Journeys” (201–216) доноси анализу списа Амина ал Риханија, Либанца који је емигрирао у Америку и након повратка са једног путовања у завичај доживео преображај од човека који трага за новцем у човека који трага за лепотом и истином; Томаш Евертовски (Tomasz Ewertowski) у „Sights of China: Markers of Otherness in Polish and Serbian Travel Writings (1842–1949)” (217–234) интердисциплинарно анализира списе Милутина Велимировића, кога је Први светски рат одвео у Источну Азију, и његовог савременика Пољака Маријана Валентиновича, који је посетио Кину 1930-их; Александра Колаковић у „Serbia Is Not Siberia: The French on Serbia and the Serbs at the Turn of the Nineteenth into the Twentieth Century” (235–250) приказује на темељу писања путника из друге половине XIX века (Албер Мале, Пол Лабе, Габријел Миле и др.) како је у француској јавности романтичарска представа о Србији као делу мање цивилизоване Европе под упливом свежих и аутентичних знања постепено избледела; Јована Касаш у „The Railway Station of Timisoara in Serbian Sources (1863–1919)” (253–265) приказује на темељу различитих сведочанстава (Ђорђе Лазаревић, Милош Црњански и др.) развој железничког чворишта у Темишвару, које је повезивало не само југоисточне делове Аустроугарске (данас у саставу Србије и Румуније) него и различите културе и народе;

Вивијен Шандор (Vivien Sándor) у „The Hungarian Railways in the Humanities” (267–276) приказује перцепцију железнице у хуманистичким наукама у Мађарској у временском оквиру од 1945. до 2000.

Након читања опсежног зборника нужно следи закључак да горе цитирани двотомни зборник, састављен од радова научника различите националне и струковне прове-

нијенције, не само што обогаћује знање о појединим путовањима и путописима него подвлачи историјски и практични значај путовања и путописа генерално, истовремено видно шаљући слику о Србији као делу света који је био и остао атрактивна дестинација и предмет путописних списа од најдавнијих времена до данашњих дана.

Мсп Владимир Нимчевић
Суботица
nvlado1991@gmail.com

Горан Васин, *Патријарх Лукијан Богдановић: Крај једне епохе*,
Филозофски факултет, Нови Сад 2020, 241 стр.

Српска историја у Хабзбуршкој монархији обележена је снажним утицајем Карловачке митрополије, јер су њени првојерарси до друге половине 19. века били неприкосновене вође народа, док од појаве грађанских политичких странака њихово пољубљано вођство није нестало. Патријарси су и даље лично могли доћи до владара, председника владе или министара, што су ретко кад могли политичари, па чак и страначке вође. Зато је проучавање прошлости Карловачке митрополије истовремено проучавање историје пречанских Срба, како то својом новом књигом показује др Горан Васин, професор на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Он се и пре објављивања монографије о патријарху Лукијану Богдановићу осведочио као писац важних дела из историје српског народа, како из политичке историје, тако и црквене, на чему је магистрирао и докторирао.

Истражујући по домаћим и страним архивима, у којима је скупљао грађу за монографије о патријарху Георгију Бранковићу, српским саборима од 1861. до 1914, епископима Никанору Грујићу и Мирону Николићу,

темама из пречанске политичке историје, проф. др Горан Васин сретао се са документима који сведоче о раду Лукијана Богдановића, било као будимског епископа, било као првојерарха. Највише грађе о њему нашао је у Сентандреји, Сремским Карловцима и Будимпешти. Кроз Богдановићеву делатност Васин је приказао – у складу са поднасловом књиге – *крај једне епохе* историје српског народа. Да би то постигао он је у пет поглавља (уз „Уводно слово”, 9–13. и „Закључак – крај једне епохе”, 227–230) поредио историју Аустроугарске са историјом српских сабора, Будимске епархије и Карловачке патријаршије, смештајући Лукијана Богдановића у оквире који су обележили његов рад. Зато у првом поглављу („Пут ка епископском достојанству – Црквено-школска аутономија и српски расколи”, 15–35) доминира историописање о позадини сукоба који су постојали између Патријаршије и политичких странака. Доста података доноси не само о животу Лукијана Богдановића, његовом школовању, уласку у службу цркве, него и о патријарху Георгију Бранковићу, који је одредио пут Богдановића, свог нећака. Аутор је показао како се Богдановић кретао у политичкој атмосфери упереној против његовог ујака, тако да је нападе осетио и сам, посебно оне радикалске. Констатујући ово кроз тврдњу која осликава стање у српском друштву тог времена, професор Васин закључује „*да мађарска држава није имала појтебе да рецава српско ишћање, јер су српске елиће то ишћање саме рецавале у користи мађарске државе*”.

У наредном поглављу („Будимски владика 1897–1908/1912.”, 37–102) Васин детаљно прати Богдановићев избор за будимског владика и указује на опозицију која је постојала према намери патријарха Георгија да га доведе на трон у Сентандреју. Детаљније је указао какво је стање било у Будимској епископији кроз податке из велике визитације 1897. Такође, пише о Богдановићевом учешћу у животу цркве, о енергичном управљању Будимском епархијом и строгој контроли свештеника. Важан део овог поглавља представља и опис покушаја закарпатских Русина у Изи и околини да се врате у православље, на

чему је Богдановић радио. Ништа мање није занимљиво писање о изазовима које је носио политички живот и проблем мађаризације у њеној завршној фази, праћеном усвајањем Апоњијевог закона. Иако у овом поглављу Васин пише о смрти патријарха Георгија Бранковића, он не прекида историописање о Будимској епархији, него наставља све до периода када је изабран нови дијецезан 1912, за које време је Богдановић администрирао у најсевернијем српском владичанству. Управо за тај период (1908–1912) Васин осликава унутрашњи црквени живот, проблеме са којима су се парохије сретале, начине на који су превазиђене, оправке цркава и школа, истичући да је на томе Богдановић предано радио без обзира на то што је истовремено пуно времена посвећивао проблемима у Патријаршији. Богдановић није пропуштао, истиче Васин, да у посланицама указује на штетне појаве у српском друштву, али и да даје предлоге за њихово превазилажење.

Аутор је надахнуто писао о избору Лукијана Богдановића за првојерарха („Избор Лукијана Богдановића за карловачког патријарха 1908.“, 103–142), анализирајући сукобе у српској аутономији, посебно између самосталаца и либерала, са једне, и радикала, са друге стране. Богдановић је од смрти патријарха Бранковића словио за владиног кандидата, што му је донело положај администратора Патријаршије и титулу тајног саветника. Ипак, у прва два круга гласања он није био изабран, него најпре радикалски владика Гаврило Змејановић, чији је избор председник владе одбио да потврди, а потом бачки епископ Митрофан Шевић, који није желео да се прихвати трона патријарха. Тада се радикалска саборска већина, на притисак владе, определила за владика Лукијана, што им је посебно замерао Полит-Десанчић. Он је и иначе писао против владике Лукијана, што је допринело суморној атмосфери у којој епископи нису гласали за Богдановића, док су радикали цео избор представљали као своју жртву за интерес Срба у Аустроугарској. Аутор је описао устоличење новог патријарха, које је протекло у сенци анексије Босне и Херцеговине и велеиздајничког (Настиевог) процеса у Хрватској. Патријарх је одмах дошао пред изазове рада сабора и Синода 1909, као и бројне друге српске проблеме, чему је посвећено наредно поглавље.

Кључни догађаји за цркву и српски народ у Аустроугарској у време патријарха

Лукијана одиграли су се од сабора 1910. до укидања аутономије 1912, о чему је Васин писао у четвртном поглављу („Црквено-народни сабори 1910–1911 – патријарх Лукијан на удару страначке опозиције. Укидање Црквено-школске аутономије 1912. Време Балканских ратова“, 143–196). На вешт начин аутор води читаоца кроз бројне унутарсрпске сукобе и показује како политичка елита није могла квалитетно да сагледа своје поразе и из њих извуче поуке, него су незадовољство усмерили према младом патријарху, константно повећавајући притисак на њега. Да би показао патријарху у реалним политичким, црквеним и друштвеним околностима Васин је осликао поделе код Срба и Богдановићев став према њима, али и човека који све више губи снагу и енергију у вртлогу догађаја. У том смислу, аутор драматичним приказује укидање аутономије, те како се незадовољство преливало ка патријарху, који у свему није имао више удела него било који други српски политичар.

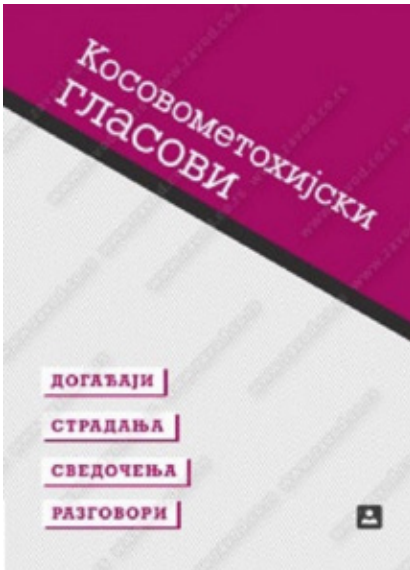
Иако цела књига обилује архивским изворима, и писана је уз минуциозну анализу грађе, пето поглавље у којем аутор пише о крају живота патријарха („Нестанак и смрт патријарха Лукијана“, 197–226) показатељ је како се анализом докумената и упоређивањем разних података добија јасна слика о догађајима који су у српској науци раније мистификовани. Васин анализира гласила странака које су биле најутицајније у српском друштву, мемоарске текстове и закључке релевантних научника донетих у ранијем периоду, уз архивску грађу. Смрт патријарха одлично је поставио у шири контекст догађаја – слом српске аутономије, победа Србије у балканским ратовима и њени односи према Аустроугарској, као и потреба да се у тим годинама власт над Србима у Угарској одлучније спроводи, у оквиру чега није било места за патријарха Лукијана, чија кривница за укидање аутономије 1912. није била ништа већа од кривнице српских политичара. Нестанак душевно слоњеног патријарха био је сензационалистичка вест, у којој актери као да нису видели сву трагичност тог чина. Констатујући ово, Васин ипак не завршава своје писање, него указује на даљу судбину Карловачке патријаршије и њених епископа, показујући да значај Српске православне цркве превазилази границе, било животне Лукијана Богдановића, било војне у Великом рату, те напослетку политичке, од Краљевине СХС до комунистичке Југославије.

Васин је кроз књигу о патријарху Лукијану Богдановићу представио сложене процесе српских сукоба у Аустроугарској, мађаризаторске притиске и страх који је код владајуће елите у Бечу изазивао успон српске националне идеје, унутар и изван њене државе. Показао је значај Карловачке патријаршије за

српско друштво, а патријарха приказао као једну од најважнијих особа у њему – исто онако како су га доживљавали савременици – али и као особу са манама, страховима и дилемама, што све квалификује књигу за препоруку читалачкој пажњи.

Проф. др Ненад Нинковић
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју
nenad.ninkovic@ff.uns.ac.rs

Оливера Радић, *Косовометохијски гласови*, Завод за уџбенике, Београд 2021, 499 стр.

Познаваоцима прилика на Косову и Метохији, што кроз историју и/или савремена дешавања, име и дело Оливере Радић добро је познато. Књига је исписана на скоро пет стотина страна, издељена је на три целине: *Предговор* проф. др Митре Рељић и др Александре Новаков (стр. 9–13), *Догађаји, страдања, сведочења* (стр. 15–195) и *Разговори* (стр. 197–499). Наравно, број страница набројаних делова не утиче на квалитет. Складно уклопљени пружају заинтересованим читаоцима увид о прошлости али и начинима на који Оливера Радић, у улози гласа српског народа овог дела Метохије, види будућност.

Научној заједници од већег интереса може бити други део, заснован на дневничким записима Оливере Радић, исписаним од 1998. до 2019. године, о сведочењима страдања али и опстанка упркос њима, док личикој јавности можда пре привуку пажњу разговори са владиком Теодосијем, Петером Хандкеом, Слободаном Трукуљом или Феђом Димовићем. Слично као и лист *Јединство*, чији је дописник, Оливера Радић представља својеврсног хроничара догађаја, људи и њиховог међусобног преплитања на косовско-

метохијској позорници. Иако су неки од дневничких записа претходно објављени, преко *Светишоре* и *Слова љубве* примера ради – *Косовометохијски гласови* приређени су као својеврсни зборник новинских прилога, интервјуа, колумни, као и необјављених дневничких записа, све популарнија форма објављивања међу публицистима, научницима и интелектуалцима – њихов значај далеко превазилази просту чињеницу да су сабрани на једном месту.

Много важније је, чини нам се, што Оливерини *записи душе* нуде разлог(е) за пажљиво ослушкивање *Косовометохијских гласова*, коришћење истих као примарног извора информација те за тумачења многоструких улога које ова наставница српског језика и књижевности преваходно преузима на себе у свакодневном животу српске заједнице Ораховца и Велике Хоче. Заправо, кроз целу књигу читалац може увидети да су теме попут значајне улоге жена Ораховца и Велике Хоче у опстанку Срба на тим просторима, њихов проактиван приступ опасностима које их окружују, али и њихова укорененост у српску и православну хришћанску традицију, елементи који не само да се понављају кроз *Косовометохијске гласове* Оливере Радић већ имају и експланаторну вредност ако нас занима опстанак тзв. ораховачког архипелага усред немирног косовско-албанског мора. Према нашем мишљењу, фокусирање приказа на три поменуте теме – жене, активизам, традиција – може пружити научној и лаичкој јавности потенцијално корисније увиде него ли пуко препричавање целина на које је књига издељена.

Да ли је Оливера Радић била свесна шта постаје тј. какве ће све улоге преузети – од марша мира ка Драгобиљу, где је јула 1998. учествовала са осталим женама села Ретимље, Оптеруша и Зочиште чији су очеви, мужеви, браћа, синови и рођаци били отети од стране Ослободилачке војске Косова (ОВК), преко 27. октобра 1999. године, када за усмену добрија налив-перо и фото-апарат од Мишка Шорића уочи његовог одласка из Ораховца конвојем за Црну Гору, па током наредне двадесет и две године током којих израста у снажан

глас Срба Метохије и аутентичну представницу српских заједнице Ораховца и Велике Хоче – вероватно представља енигму за њу, колико и за нас, њене читаоце. С друге стране, несумњиво је да су околности у којима се обрела, али и њена жеља за животом, опстанком и документовањем истих тих околности, имале подједнако утицаја на њу која, по нашем скромном мишљењу, отелотворује, истовремено, традиционалне вредности српског народа Метохије и активан приступ савременим изазовима пред којима се метохијски Срби налазе од 1998. године до данас.

С тим на уму, поставља се одмах питање – зашто је улога жена у случају српске заједнице ораховачког архипелага пресудна за опстанак? Већ од првог дневничког записа, под називом „Марш мира”, промаља се могући одговор: „Жене из Рејимља и Ојџеруше на челу *‘Марша мира’* нису виделе своје село њеј месеци, а и ако се све смири у њеја се не смеју враћити. И како би без свих мушких љава? Павле, син убијеној Анђелка Косџића и брајџ ојџејџ Живка из Рејимља, и Јуџослав, син ојџејџ Младена и брајџ ојџејџ Немање из Ојџеруше, који се њо Божџијем џромислу, нису наџли џних дана у селу, сад су са њима и све су очи ујџише у њих. Бар неки живи Косџић... бар неки живи Божџанић... [...]”¹ Оно што се наслућује из цитираног одељка – страдање, прогон, циљана убиства виђенијих људи и/или глава породица од стране ОВК у руралним срединама, попут општине Ораховац – потврђује анализа сличних сведочанстава у књизи. Готово идентична искуства српска заједница тог краја трпела је и током Другог светског рата, према сведочењу Радомира Ђуричића: „На четџргесетџо-дневни џомен, 25. децембра 1943, ми муџки нисмо смели да иџемо. Ојџишле су џири жене. Моја мајка Јеџка, Мара Гарић и Ђурђа Гојџић, све џири из наџеј села и све џири су већ џрешле џеззесетџе, џа су веровале да њих нико неће доирајџи.”²

Српске породице постају рањиве након отмица и убистава мушких чланова, што последично повећава вероватноћу њиховог одсељавања из места пребивалишта, а потом и са Косова и Метохије. С друге стране, међу породицама које се одлучују на опстанак и останак, једине одрасле и радно способне особе у породици, неретко, јесу супруге, се-

стре и рођаке отетих или убијених, којима се због њиховог пола гарантује каква-таква безбедност. Самим тим, улога жена у окружењу косовко-албанских руралних и патријархалних заједница постаје ванредно важна, нарочито током времена када број истакнутих мушкараца, представника локалних српских заједница бива осетно редукован. Нису случајно главни протагонисти већине Оливериних сведочења женске особе. Било да посећују српске породице на „линији разграничења” северног Ораховца према јужном, албанском делу (Оливера Радић заједно са Наташом и њеном ћерком Милом, настављају да воде домаћинство Маврића након отмице Веричиног супруга и оца тада још нерођене Марије), или пак да попут Мирјане Бојџић, Верџце Томановић, Санде Рашковић Ивић и Радмиле Мићић предводе удружења, организације и институције, оне су истакнути актери како трагичних догађаја тако и свакодневног живота чије је трајање омеђено тим страдањима.

Чланци „Осма слава без домаћина”, „Бојковица”, „Село Новакe замирило бо-сиоком из Јованкине баште”, „Старице и птице чувари српске светиње у Ђаковици”, „Кад живот једино у причи траје” и „Убиство Цветка Вучића – приповеда Мона Цава”, да наведемо само поједине, сликовито показују али и доказују важност женске улоге у опстанку и обнављању не само живота на Косову и Метохији него и примарну улогу у чувању сећања на догађаје и особе из прошлости. Тиме оне нису само савременици „историје у тренутку њеног одвијања” већ и сведоци времена прошлих. Зато не треба да чуди што је Оливера Радић управо њихов, данас већ институционализован, заступник; систематски записиване приче и сведочења налив-пером Мишка Шорића, фотографисане протагонисткиње тих записа, као и пропратне слике догађаја које уредно бележи, представљају њен начин не само спашавања тих људи од заборава већ и својеврстан активизам.

Наиме, као дописник многих штампаних и електронских медија, претежно Српске православне цркве, Оливерин активизам може се поистоветити са чувеним апелом професора Шимона Дубнова (*Simon Dubnow*) приликом депортације из гета у Риги, децембра 1941. године: „Браћо, зајџсујџте све џиџо виђџиџе и чџејџе. Нека све буде забележено!”³

¹ О. Радић, *Косовометџохијски џласови*, Завод за уџбенике, Београд, 2021, стр. 17.

² Ibid, стр. 94.

³ Lucy S. Dawidowicz, „Brothers, write down everything”⁴, *New York Times*, February 25, 1979, p. 5:

Другим речима, информације о страдањима, опстанку и животу Срба Ораховца и Велике Хоче изашле су далеко изван оквира ораховачког архипелага захваљујући Оливери Радић. Наравно, њен проактиван приступ се ту не завршава. Управо кроз разговоре са важним и истакнутим појединцима, како Српске православне цркве тако и научне и уметничке заједнице, Оливера настоји да постигне исто-времено неколико ствари. Као припадница српског народа у Метохији, опхрвана оживљеница рата који се водио на Косову и Метохији током 1998. и 1999. године, подвргнута насиљу након 10. јуна 1999. године, као и Мартовском погрому из 2004. године, тражи признавање страдања српских заједница тог региона. Штавише, очекује и њихово препознавање као „нашег, заједничког, страдања”, посебно јер је оно, чини се, невидљиво или од маргиналног значаја за део грађана Србије и српског народа.

Њен неуморни рад на упознавању људи, посебно млађих генерација, са судбином метохијских Срба далеко надилази странице *Косовометохијских тласова*. Аутор приказа упознао ју је, иако је знао за њен рад преко друштвених мрежа, у конаку манастира Светих Архангела код Призрена, приликом новембарске посете студената и професора историје Универзитета у Београду Косову и Метохији, сада већ далеке 2019. године. Помно смо је слушали док је седела међу нама, причала о Ораховцу и Великој Хочи, иако ће нам те године остати ван домаћаја услед непредвиђених околности. Њен активизам, било да га је свесна или не, огледа се и манифестује и у избору саговорника чији су ставови и размишљања о Косову и Метохији нашли места у одељку *Разговори*.

Осим код архијереја и јереја, монаштва и свештенства Српске православне цркве, а посебно Епархије рашко-призренске и косовско-метохијске, где се проактиван приступ свим могућим изазовима косовско-метохијске реалности подразумева, међу интервјуисаним особама налазимо, редом, научнике (проф. др Митру Рељић, проф. др Милоша Ковића, др Александру Новаков и др Немању Девића), новинаре (мр Живојина Ракочевића, Предрага Пеђу Радоњића), музичаре (Слободана Трукуљу, Феђу Димовића, Борка Вујичића,

Стефана Глигоријевића и Сашу Ледића), редитеље (Горана Радовановића), иностране активисте (Арноа Гујона, Мајка Милера, Кристијана Ронберга), спортисте (Дарка Миличића) и ликовне уметнике (Милоша Јанићијевића Рашког, Светозара Пајића Дијака). Свима побројанима, као и изостављенима, заједничка је активистичка црта било да се ради о чувању и промовисању историјске истине, њеном оживљавању преко филмског платна и фрескописањем на зидовима обновљених цркава и манастира, или пак задовољавању основних људских потреба, посредством потребне хуманитарне помоћи најугроженијим породицама Косова и Метохије.

За крај, вреди нагласити да је горенаведени активизам Оливере Радић утемељен у српској традиционалној култури и православном хришћанству, што само на први поглед може деловати парадоксално. Наиме, враћање српског народа својој традицији и православном хришћанском наслеђу, иако започето још осамдесетих година XX века, а убрзано након 2000. године, у случају Срба Косова и Метохије условљено је додатним факторима. Према Живојину Ракочевићу, искуство живота косовско-метохијских Срба након 10. јуна 1999. године све више постаје обележено руралним окружењем јер су из градова, сем северног дела Косовске Митровице, у потпуности протерани. У таквој ситуацији Срби се окрећу јединим њима доступним начинима опстанка и изражавања – кроз традиционалну културу и веру. Ако придодемо чињеницу да је Српска православна црква једина институција српског народа у потпуности очувана на том простору, те да природно повезује међусобно раштркане архипелаге српских заједница јужно од реке Ибар, али и њих са „копном” северно од Ибра, као и да је имала једну од кључних улога у њиховом опстанку усред немирног косовско-албанског мора, постаје јаснија важна улога православне хришћанске традиције и у активистичком деловању Оливере Радић.

Примера ради, она се ишчитава кроз дневнички запис „Као хришћани морамо да опростимо али не смемо да заборавимо” где се описује парастос у Цркви Успења Пресвете Богородице поводом једанаесте годишњице Мартовског погрма. И те 2004. године, уосталом као и током летњих и јесењих месеци 1999. године, грађани северног дела Ораховца окупљали су се око своје упоришне тачке – Цркве Успења Пресвете Богородице: „Тако

*се и иречник нашеї круїа скраћује јер су се ирво куће на њеїовој иериферији иродале. И несїао је ирви круї. А начей је друїи, иа ипрећи... И све смо ближи ценїру – нашој свеїињи, храму Боїородичином”.*⁴ Не само у просторном смислу, тј. њене позиционираности у центру насеља, већ и у симболичком смислу, црква представља зборно место за време ванредних околности и симбол је опстанка и трајања српског народа на тим просторима. Довољно је узети у обзир чињеницу да се од јуна 1999. године становници Ораховца сахрањују у порти те цркве, а не на гробљу удаљеном око 500 метара од северног, српског дела. Истовремено, плато испред цркве јесте место окупљања, игре и разоноде, како за старије Ораховчане (претежно се играју домине) тако и за млађе генерације (углавном се игра улична верзија кошарке).

Коначно, ако се узме у обзир све до сада изложено у приказу *Косовоимейохијских ласова*, постаје јасно зашто је први сусрет са припадницима међународних снага безбедности Оливера имала управо у просторијама цркве. Мајор холандске јединице КФОР-а, извесни Спет, тражио је да разговара са свештеником ораховачке цркве – чест случај током летњих месеци 1999. године услед одласка представника војске, полиције и администрације тадашње Савезне Републике Југославије – али је срео групу жена у парохијском дому, међу њима и Оливеру Радић, која је, иступивши испред групе уплашених жена, истовремено ступила и на историјску позорницу, а да у том тренутку то није ни слутила.

Стефан Радојковић
кустос Музеја жртава геноцида
секретар Одбора за Јасеновац САС СПЦ
stefan.radojkovic@muzejgenocida.rs.

---

⁴ О. Радић, *Косовоимейохијски ласови*, ор. cit., стр. 112.

Јасмина В. Милановић, *Женско друштво (1875–1942)*, Институт за савремену историју, Службени гласник, Београд 2020, 638 стр.

Женско друштво (познатије под именом које је касније добило – Београдско женско друштво) најстарије је женско удружење у Кнежевини Србији. Његово оснивање средином друге половине 19. века означило је излазак жена на јавну сцену и почетак њихове све активније улоге у друштвеним збивањима. Женско друштво је током готово 70 година свог трајања, кроз различите мене кроз које је српско друштво пролазило, предано радило на остваривању хуманитарних, образовних и еманципаторских циљева које је приликом оснивања себи поставило. Управа Друштва покренула је *Домаћицу* – први женски часопис у земљи, и успевала деценијама да га одржи упркос чињеници да је огромна већина жена тог доба у Србији била неписмена. Женско друштво поставило је модел рада који су примењивала слична удружења која су у то време и касније оснивана, у све већем броју, у Србији, а потом и у југословенској држави.

Јасмина Милановић подухватила се замашног посла да реконструисе историјат Женског друштва, а резултат њеног рада је монографија од преко 600 страна. Рад на писању историје Друштва није био лак, с обзиром на

то да је архива Друштва у два наврата страдала – 1915. и 1942. године. Стога се ауторка у великој мери ослањала на писање *Домаћице*, која је редовно објављивала вести о његовом раду. Осим *Домаћице*, ауторка је користила и архивску грађу – Фонд Министарства просвете у Архиву Србије, Фонд Маршалата у Архиву Југославије, Фонд породице Главнић у Архиву Града Београда и др, као и бројну и разноврсну литературу.

Монографија се састоји из девет тематских целина: Женски клубови, друштва, удружења и организације у Европи и Србији у 19. веку; Оснивање Женског друштва, председнице и чланице; Правила Женског друштва (1875–1937); Друштвени и хуманитарни рад Женског друштва; Добровољне болничарке и болнице Женског друштва; Женско друштво и Београдско женско друштво (1918–1943); Часопис и институције Женског друштва; Подружине Женског друштва; Добротвори Женског друштва. Свако од наведених поглавља подељено је на већи број мањих, поређаних по тематском или хронолошком принципу што доприноси јасноћи и прегледности у излагању. Упркос обимности монографије читалац се у њој лако сналази и проналази информације које га занимају, што је у данашње време од велике важности.

У уводном поглављу ауторка је пружи-ла општи преглед рада женских друштава у Европи у 19. веку и разматрала проблем еманципације жена који се у то време јавља у европској јавности. Потом је разматрала положај жена у српском друштву у другој половини 19. века, представила општу друштвену климу и појаву првих грађанских удружења. У другом поглављу бавила се оснивањем Женског друштва 1875. и реконструисањем списка оснивачица и председница, као и чланица овог удружења. У трећем поглављу анализира-ла је правила Женског друштва која су утврђена приликом његовог оснивања, као и промене и допуне правила које су касније вршене. У четвртном поглављу разматран је друштвени ангажман Женског друштва; ауторка је нарочито истакла два аспекта његовог рада: хуманитарни, који се надовезивао на патриотски (нарочито у раздобљима

ратова), а који је био у складу са актуелним трендовима у раду сличних женских удружења у Европи, као и ангажман Друштва на пољу јачања друштвеног положаја жена и борби за њихова права, настојећи да пружи одговор на питање да ли се ангажман Друштва може поистоветити са феминистичким. У петом поглављу разматран је конкретни допринос Друштва на пољу хуманитарног рада – отварању женске болнице у српско-турским ратовима, као и ангажовању његових чланица као болничарки у балканским ратовима и Првом светском рату. У шестом поглављу разматрана је делатност Друштва у Краљевини СХС / Краљевини Југославији и његовим релацијама са новим женским удружењима која су у то време настајала. У наредном поглављу ауторка је анализирала писање часописа *Домаћица*, званичног гласила Женског друштва; у њему се бавила и едукативном улогом Друштва које је долазило до изражаја у организовању разноврсних курсева и радионица, као и доприносом чланица Друштва у раду Ћилимарске и Раденичке школе; посебно је обрађен хуманитарни рад чланица усмерен ка најрањивијим члановима сваког друштва – деци/ђацима и старим и изнемоглим лицима. У осмом поглављу ауторка је представила мрежу подружница Женског друштва, а у деветом се бавила добротворима Женског друштва.

На крају монографије придодата су и четири прилога – Списак чланица Женског друштва у Београду (1875–1941); Правила Женског друштва и његових институција; Подружине и подружнице школе (1908–1909); Списак имовине, школа и других установа Женског друштва и његових подружница 1925. године. Наведени прилози употпуњују слику о Друштву, његовом чланству и активности. На крају књиге ауторка је приложила и упоредну хронологију женског покрета у Европи и Србији. Монографија је обогаћена са око 150 фотографија и илустрација, као и већим бројем графикана.

Јасмина Милановић је уложила велики труд и рад у истраживање и писање ове монографије. Иако се о (Београдском) Женском друштву и раније писало, многе основне чињенице о њему, укључујући и његов званичан назив, у ствари нису биле познате. У историографској и другој литератури оно се обично наводи под именом *Београдско женско друштво*. Милановићка је, међутим, установила да је званични назив Друштва све до 1933.

био *Женско друштво*, а да му је тек онда додат и атрибут *Београдско*, па је под тим називом постојало само последњих девет година. Ауторка је покушала да утврди број чланица Друштва у Београду и у унутрашњости, што јој је делимично успело на основу спискова који су објављивани.

Историја Женског друштва није само историја једног удружења, већ има и знатно шири друштвени контекст. Ауторка је указала на општедруштвени значај Друштва, који је у јавности препознат непосредно по његовом оснивању, а огледао се и кроз покровитељство владарке и владарске куће, које је било и својеврсни сигнал другим друштвеним чиниоцима да пружи моралну и финансијску потпору његовом раду. Анализирајући социјално порекло чланица Друштва, ауторка је показала да су његов најагилнији део чиниле супруге и ћерке официра и лекара, које су биле међу образованијим женама у Србији тог времена, као и учитељице; допринос учитељица Више женске школе, нарочито по оснивању Друштва, био је од пресудног значаја за његов рад.

Анализирајући историју Друштва, чије се постојање протезало од средине друге половине 19. века па до почетка Другог светског рата, ауторка је уочила неколико мена кроз које је оно прошло. Први период у раду Друштва, од 1875. до 1887, који је био обележен српско-турским ратовима, а потом и ратом са Бугарском, био је период патриотске мобилизације. Жене су тада први пут активно учествовале у друштвеним збивањима, кроз рад на организацији болница и другим акцијама усмереним на јавни интерес. Вођено чврстом руком Катарине Миловук, Друштво је у том периоду задобило поверење јавности и допринело мењању традиционалне слике о женама у српском друштву. До краја века Друштво се од малог, добротворног удружења претворило у значајан друштвени чинилац, чија је управа равноправно разговарала са министрима и владоцима. У том периоду одликовала га је висока солидарност и хомогеност чланица око заједничких идеја и циљева. Патриотски циљеви убрзо су уступили место еманципаторским. Стално и постојано указивање чланица Друштва на потребу образовања женске деце, њиховог усавршавања и економске независности, као и тражење права на рад и права на јавни говор и мишљење, дали су значајан допринос еманципацији жена у српском патријархалном

друштву. Оснивање Раденичке школе, ради стручног образовања и помоћи у економском осамостаљивању најсиромашнијих девојчица, кроз коју је прошло више од 20.000 полазница широм Србије, представља један од најконкретнијих доприноса Друштва женској еманципацији. У међуратном периоду Женско друштво је услед појаве већег броја женских удружења изгубило ексклузивност, али је и у том времену успело да због своје

дуге традиције задржи позицију првог и најстаријег женског удружења.

Јасмина Милановић је приликом писања ове монографије уложила и огромну љубав и страст према истраживачком раду у архивима и библиотекама. Као резултат њене посвећености настала је импресивна монографија, која не говори само о историјату Женског друштва већ и о историји српског друштва у распону од готово седам деценија.

Др Александра Вулејић
Историјски институт Београд
samoaleksandra@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

НИКОЛА АРСИЋ (Ниш, 1984). Виши архивиста у Историјском архиву Ниш.

Основне академске студије историје завршио на Филозофском факултету Универзитета у Нишу (2008), где похађа и докторске академске студије. У Историјском архиву Ниш запослио се 2011. године. Уређује *Пешчаник*, часопис за историографију, архивистику и хуманистичке науке. Био је учесник пројекта Математичког института САНУ „Споменици културе у Србији” (2011–2014). Био је сарадник у формирању Музеја копнене војске Србије и Дигиталног музеја у Нишу. Области научног истраживања: Стара Србија, историја балканских народа, локална историја Ниша.

ВЛАДИМИР КРИВОШЕЈЕВ (Ваљево, 1963). Музејски саветник – историчар у Народном музеју Ваљево; ванредни професор Високе школе за комуникације у Београду; предавач на Академији Западна Србија, одељење у Ваљеву; научни сарадник.

Основне студије завршио на Филозофском факултету (група за историју) Универзитета у Београду. Докторирао на групи за менаџмент у култури Факултета драмских уметности Универзитета уметности у Београду. Као културолог бави се интердисциплинарним повезивањем тема менаџмента и маркетинга у култури, културне политике и културног туризма. Као историограф проучава националну историју XIX и почетка XX века, са тежиштем на друштвеној, војној и историји медицине.

Важнија дела: *Војвода Јаков Ненадовић – скице за биографију*, Ваљево–Београд 2001; *Музеји, публика, маркетинг – сјалне музејске поставке и Њевова Високи Посејилац*, Ваљево 2009; *Ваљево, насељанак и развој града – прилози за урбану историју града од првој помена до почетка 20. века*, Ваљево 2012; *Музеји, менаџмент, туризам – ка савременом музеју, од теорије до праксе*, Ваљево–Београд 2012; *Управљање базицином и одрживи туризам*, Ваљево–Београд 2014; *Др Милан Пецић – аутиобиографија најстарије јуковника српској санијети*, Београд 2020; *Епидемија шпанске грознице у Србији 1918–1919, са посебним освртом на ваљевски крај*, Нови Сад – Београд 2020.

ЉУБОМИРКА КРКЉУШ (Шајкаш, 1940). Редовни професор Правног факултета Универзитета у Новом Саду у пензији.

Дипломирала 1964. и магистрирала 1972. на Правном факултету Универзитета у Београду, где је и докторирала 1978. (*О политичким приликама у Војводини од 1918. до 1929. године*). На Правном факултету у Новом Саду предавала Историју држава и права народа Југославије, Историју држава и

права народа Србије и Црне Горе и Правну историју српског народа, а поред тога и опциони предмет Историја политичких и правних институција Војводине. Предавала Правну историју и на Правном факултету у Источном Сарајеву. Током рада на Правном факултету била продекан и декан Факултета и проректор Универзитета у Новом Саду. Била је потпредседник Матице српске од 1999. до 2003. године, и секретар Одбора Одељења за друштвене науке. Члан је Савета *Зборника Матице српске за друштвене науке*. Уредник је *Свесака Матице српске* (Грађа и прилози за културну и друштвену историју). Члан је Одбора за изворе српског права САНУ. Члан је Управног одбора Државног архива Србије. Бави се правном историјом српског народа у XIX веку, а нарочито Српским народним покретом 1848–1849, политичко-правним статусом Војводине, временом уједињења у заједничку државу 1918, као и другим темама правне историје српског народа.

Важнија дела: *Присаједињење Војводине Србији 1918*, Нови Сад 1992; *Пројекти уједињавања за Војводину Србију настали у току српског народног покрета 1848–1849*, Нови Сад 2006; *Извештаји француских дипломата из Београда у време револуције 1848–1849*, Нови Сад 2009; *Средишњи органи власти у Српској Војводини: 1848–1849*, Нови Сад 2013; *Константин Боџановић (1811–1854)*, Нови Сад 2018; *Лист Der Serbe о српском народном покрету 1848–1849*, Нови Сад 2021.

УРОШ ТАТИЋ (Београд, 1976). Научни сарадник Историјског института Београд.

Дипломирао је 2005. на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је докторирао 2017. (*Француска и Србија 1860–1868*). У Историјском институту ради од 2005. године. Члан је Комисије за националну војну историју. Област истраживања: француско-српски односи у другој половини XIX века.

ДРАГАН ТУБИЋ (Осијек, 1979). Стручни сарадник Лексикографског одељења Матице српске.

Завршио друштвено-језички смер Гимназије „Јован Јовановић Змај” у Новом Саду (1998). Дипломирао (2002) на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду, где је 2014. одбранио магистарски рад (*Филиј Сколари у историји и традицији*). Завршио је и Високу пословну школу струковних студија (2008) у Новом Саду. Запослен у Матици српској као стручни сарадник Лексикографског одељења и председник Редакционог одбора „Српског биографског речника”. Бави се историјом Србије и Угарске у средњем веку и историјом Срба у Хрватској. Сарадник је на књигама *Сџари српски зајиси и најџиси из Војводине* (књ. VI) и *Библиографија Фрушке горе*.

НЕБОЈША С. ШУЛЕТИЋ (1976). Научни сарадник Балканолошког института САНУ.

Магистрирао 2007. (*Пећка њаџиријација крајем XVII и њочетком XVIII века*) и докторирао 2013. на Филозофском факултету Универзитета у Београду (*Сремски санџак у XVI веку*). Био запослен на Филозофском факултету у Београду као доцент за ужу научну област Историја српског народа у новом

веку. Од 2020. запослен као научни сарадник у Балканолошком институту САНУ. Бави се изучавањем прошлости српског народа у раздобљу од почетка XVI до краја XVIII века. Аутор је већег броја радова из историје српске цркве, демографске и економске историје Срба у Османском царству и Хабзбуршкој монархији.

Биобиблиографске белешке саставио
Владимир М. Николић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР

- Абд ал-Рахман Цами 133
Абд-ел-Кадер 48
Абдул Азис I 49
Абдул Мецид I 49
Абу Абдулах Мухамад ал-Идризи 133
Агоштон, Габор 129–131
Ајзенхут, Франц 125–126, 127–128
Албрехт Карл (надвојвода) 13
Александар II 122
Александар Карађорђевић 13, 48
Александар Обреновић 124
Алексић, Љиљана 35, 43, 46, 49, 54
Алигијери, Данте 133
Али-паша 40, 44–45, 49–51, 53
Антон (поп) 112, 114
Антић, Ђорђе 125, 127–128
Антоније Новгородски 133
Апоњи, Алберт 137
Арсеније Црнојевић 89
Арсид, М. 76
Арсид, Никола 105–106, 115, 147
Атанасић, Хаџи Коста 112
- Белић, Александар 68
Бенсдорф, Франсоа 126
Бешлин, Бранко 17–18
Бизмарк, Ото 122
Бижо, Тома-Робер (Thomas-Robert Bugeaud) 48
Богданов, Васо 32
Божанић, Југослав 140
Божанић, Младен 140
Божанић, Немања 140
Бојанин, Станоје 133
Бојић, Мирјана 140
Бомон, Морис 48
Боњхади Перцел, Деже (Bonyhádi Perczel Dezső) 127
Боре, Ежен (Eugène Boré) 53
Борјановић Жижич, С. 65
Бошков, Светозар 132
Бошковић, Стојан 10, 13, 17, 30–31, 37
Бранковић, Константина (Кирил Петровић) 29
Браун Висбаден, Карл 134
Бугарски, Јован 106
Буче, Ами 134
Булвер, Хенри (Henry Bulwer), 39–41, 46, 49
Були, Мориц 72
- Вајнгартен, Адам 105
Валентинович, Маријан 134
Варађанин, Аркадије 60
Варшањи, Петер Иштван 25
Васил (поп) 114
Васиљевић, Алимпије 15, 33
Васин, Горан 136–138
Ват, Џејмс 122
Вашингтон, Џорџ 122
Велимировић, Ј. 58
Велимировић, Милутин 134
Веселиновић, Рајко 89
Визар, Јоан 100
Виктор Чолаков 111
Вилкинсон, Џон Гарднер 134
Вићентије Јовановић 87–88, 90, 94, 98, 103
Врховац, Радивој 68–69
Вујић, Јоаким 16, 134
Вујичић, Борко 141
Вукаловић, Лука 40
Вулетић, Александра 145
Вулићевић, Н. 107–108
Вучић Перишић, Тома 120, 122
Вучић, Цветко 140
Вучковић, Војислав 35–36, 38, 40, 52, 54
- Гаврило Змејановић 137
Гавриловић, Владан С. 119
Гавриловић, Славко 128
Гаршанин, Илија 31, 35–40, 42–49, 51–54, 106, 122
Гарић, Мара 140
Георгије (из Лунке) 97
Георгије Бранковић 136–137
Георгијевић, Мојсеј 21
Гершић, Гига 67
Гизо, Франсоа (François Guizot) 48
Главинић (породица) 143
Глигоријевић, Стефан 141
Гобино, Жозеф 122
Гогић, Ђурђа 140
Годшо, Жак 19
Горник, Мартин 97
Григорије 100
Грујић, В. 57, 59, 65

- Грујић, Јеврем 36–37
 Грчић, Јован 60–61, 127
 Гујон, Арно 141
- Давидовић, Димитрије 39
 Даничић, Ђура 59
 Девић, Немања 141
 Деир-ел Камар 41
 Дентон, Вилијам 134
 Дијана, Елвира (Elvira Diana) 134
 Димитријевић, Брана 65
 Димитријевић, Миша 13, 16–17, 19, 60
 Димић, Љубодраг 122
 Димовић, Феђа 139, 141
 Дозон, Огист (Auguste Dozon) 37–38, 47, 50
 Доклестић, Љ. 106, 109
 Доротеј 111
 Драгић, М. 57
 Драговић, Живко 62
 Драговић, Марко 62
 Дубнов, Шимон (Simon Dubnow) 140
 Дудаш, Ђула 126
 Думон, Жан 126
 Дучић Колет, Сандра 133
 Дучић, Нићифор 107, 110, 112
- Ђаковић, Исаија 94
 Ђенић, М. 77
 Ђорђевић, Тихомир 6768
 Ђорић, Никола В. 61
 Ђулаји, Ференц 90
 Ђуричић, Јефка 140
 Ђуричић, Радомир 140
- Евертовски, Томаш (Tomasz Ewertowski) 134
 Ердельановић, Јован 68
 Ефлингер (оберкапетан) 88
 Ецел, Антон 134
- Жењух, Вавринец (Vavrinec Žeňuch) 134
 Живановић, Жив. 13
 Жујовић, Гордана 14
 Жуњић, Слободан 14
- Захаријевић, Илија 20, 22
 Зельковић, Ј. 73
 Зрнић, Лука 59
- Ивић, Алекса 127
 Ивић, Павле 16
 Игњатије Смоленски 133
 Иларион Ловчански 111–112
 Иларион (митрополит) 110
 Илић, Милутин Ј. 60
 Ирби, Полин 134
 Исмаил (шах) 130
- Јагодић, Милош 106–107
 Јакшић, Гргур 35–36, 38, 40, 50, 52, 54
- Јакшић, Милета 68
 Јанићијевић, Милош Рашки 141
 Јанковић, Драгослав 18
 Јелачић, Јосип 9, 23–24, 27, 30
 Јеротеј Рачанин 134
 Јефлингер (оберкапетан) 98–99
 Јован Каминијат 133
 Јован Марон 41
 Јовановић Батут, Милан 57–70
 Јовановић, Јован Змај 58
 Јовановић, Константин 23, 58
 Јовановић, Милан Морски 64
 Јовановић, Паја 68
 Јовановић, Слободан 11–12, 15–16, 67
 Јован (трговац) 113
 Јовић, П. 58, 66
 Јосиф Рајачић 24, 26–28, 30, 32
 Јулија Обреновић (Хуњади) 122
 Јурковић, Јанко 134
- Калић, Јован 16
 Калић, Мита 61
 Каниц, Феликс 134
 Кант, Имануел 14
 Капер, Сигфрид 25
 Карађорђе Петровић 122
 Карађорђевићи 124
 Каралитос, Константинос 133
 Караџић, Вук Стефановић 20, 37, 105
 Касаш, Јована 134
 Квицман, Антон Ернст 134
 Кебел, Михаил 88, 98
 Киселички, Дора 68
 Книћанин, Стеван 31
 Ковачев Нинков, Олга 126, 128
 Ковић, Милош 141
 Колаковић, Александар 37, 134
 Коларевић, В. 75–76
 Коларевићи (фамилија) 75
 Консбурх, Пал 91
 Коњевић, Петар 65
 Косић, Мирко 68
 Костић, Анђелко 140
 Костић, Живко 140
 Костић, Мита 89
 Костић, Павле 140
 Кошут, Лајош 25
 Крејт, Цејмс 134
 Крестић, Василије 12–17, 18, 20–21, 23, 25–29, 31–32
 Кривошејев, Владимир 71, 73, 76, 80, 84, 86, 147
 Кривошејев, Ј. 80
 Кркљуш, Љубомирка 9, 12, 18, 22, 26, 29, 32, 147
 Крстић, Александар 133
 Крстић, Младен Денко 109, 113
 Кујунџић, Паја 127
 Курт, Џури 101
 Курталија, Небојша 133
 Куршид-паша 38

- Лабe, Пол 134
 Лавалет, Шарл (Charles Jean-Marie Félix, marquis de Lavalette) 35, 37, 43–52, 54
 Лазаревић ди Ђакомо, Персида (Di Giacomo) 134
 Лазаревић, Ђорђе 134
 Лалман, Албер (Marie-Charles-Henri-Albert, comte de Lallemand) 52–54
 Ламартин, Алфонс ди 134
 Ледић, Саша 141
 Лекић, Милош 108–109
 Леовац, Данко 35, 40–41, 117–121, 123–124
 Леополд I 88–89
 Лефевр, Жорж 48
 Лиис, Друен де (Drouyn de Lhuys) 38
 Лијутпранд од Крeмоне 133
 Лобанов, Алексеј (Алексеј Борисович Лобанов-Ростовский) 40–41, 46, 49, 51
 Ловчевић, Ст. 35
 Лонгворт (Longworth) 38, 46–47
 Лопеш, Пауло Катарина 133
 Лукијан Богдановић 136–138
 Лусињан, Севијор 134

 Љочић, Драга 122
 Љубоја, Душан Ј. 134
 Љушић, Радош 36, 38–39, 44, 54, 118–120, 122–124

 Маврић (домаћинство) 140
 Магарашевић, Георгије 134
 Максимовић, Никола Ника 60
 Мале, Албер 134
 Малетин, Марко 67
 Малетин, П. 60
 Маринковић, Владимир 108
 Мариновић, Јован 35, 37, 40, 43, 45, 47, 51
 Марко Аурелије 14
 Марковић (породица) 128
 Марковић, Божидар 10–11, 14, 16, 18, 30
 Марковић, Лазар 68
 Маркс, Карл 122
 Мартиновић, Јоаникије 94
 Матић, Димитрије 9–33
 Матковић, Бела 67
 Медић, Моја 62
 Методије С. Миловановић 105, 108–111, 113–114
 Мехмед II 129
 Мехмед IV 129
 Мештровић, Иван 68
 Микавица, Дејан 119
 Микић, Д. 72
 Милан Обреновић 9, 12–13, 16, 106, 120, 134
 Миланковић, Милутин 68
 Милановић, Јасмина В. 143–145
 Милаш, Никодим 60
 Миле, Габријел 134
 Милер, Мајк 141

 Милетић, Светозар 20, 22, 32
 Милисавац, Живан 16, 58–65, 67
 Милитар, Трифун Трива 69
 Милићевић, Милан 44
 Миличић, Дарко 141
 Миловановић, Живота видети → Методије Миловановић
 Миловук, Катарина 144
 Милојевић, Милош С. 106–107, 109, 111–112
 Милош Обреновић 9, 12–13, 15, 35–36, 39–40, 120–122
 Мирон Николић 136
 Митровић, Андреј 119
 Митрофан Шевић 137
 Мићић, Радмила 140
 Михаил Всеволодович 133
 Михаило (митрополит) 107, 114
 Михаило Обреновић 9–10, 12–13, 35–36, 48–52, 105, 106, 119–120, 122
 Михан, Шива 133
 Мјур Мекензи, Џорџина 134
 Младеновић, А. 91
 Младеновић, Ђорђе 106
 Младеновић, М. 76
 Монден, Иполит (Hippolyte Mondain) 36
 Монтескје, Шарл 124
 Мориц Едлер Ангели (Moritz Edler von Angeli) 127

 Назор, Владимир 68
 Нако, Јован 59, 63
 Наполеон III 35, 37–38, 41–42
 Настић, Ђорђе 137
 Наталија Обреновић 122
 Натошевић, Ђорђе 59
 Начић, Јелисавета 122
 Негру, Тоћер 97
 Недељковић, С. 106–107
 Недок, Александар 72–73
 Ненадовић, Ацика 13
 Никанор Грујић 136
 Никашиновић, Велимир 69
 Никић, Љубомир 14
 Никола Петровић 40
 Николић, Ј. 65
 Николић, Цветан 109
 Нимчевић, Владимир 128, 135
 Нинковић, Ненад 138
 Нићифор Грегор 133
 Новаков, Александра 107, 139, 141
 Новаковић, Стојан 112, 122

 Обрадовић, Доситеј 14, 59, 122, 134
 Обреновић, Јеврем 120
 Обреновић, Милан 122
 Обреновићи 13, 36, 119–120, 124
 Огњановић, Илија Абуказем 59, 61, 63
 Опсеница, Драгослав 16
 Остојић, Тихомир 66

- Павловић, Драг. М. 31, 33
 Павловић, Исидор 58
 Пајевић, Арсеније Арса 59
 Пајић, Светозар Дијак 141
 Патон, Ендрју Арчибалд 134
 Пашић, Никола 122
 Перо, Жорж 134
 Перовић, Радослав 22
 Петар Карађорђевић 122
 Петровић, Вељко 68
 Петровић, Димитрије Мита 60–61, 64
 Петровић, Душан 127
 Петровић, З. 80
 Петровић, Новак 128
 Петронијевић, Аврам 22, 28, 31, 120
 Пирх, Ото Дубислав фон 134
 Поган, Андраш 97
 Полит-Десанчић, Михаило 137
 Попов, Душко 66–68
 Попов, Чедомир 13, 18
 Поповић, Богдан Љ. 35, 67–68, 72
 Поповић, Васиљ 35
 Поповић, Горан 133
 Поповић, Ј. 69
 Поповић, Љ. 77–78, 81
 Поповић, Мита 60
 Поповић, Павле 67–68
 Поповић Муњатовић, Ђорђе 126–127
 Предић, Урош 68
 Принцип, Гаврило 119
 Прокеш, Антон (Anton Prokesch von Osten)
 40–41
 Протић, Ђорђе 120
 Пупин, Михајло 68
 Путас, Шарл Х. 48
- Радановић, Матија 89
 Радечки, Јозеф 28
 Радивојевић, Љубомир 66
 Радић, Ђорђе 67
 Радић, Оливера 139–142
 Радић, Радивој 133
 Радовановић, Горан 141
 Радојковић, Стефан 142
 Радојчић, М. 76–77
 Радојчић, Никола 68
 Радојчић Костић, Гордана 14
 Радонић, Јован 67–68, 89
 Радовић, Предраг Пеђа 141
 Радосављевић, А. 80
 Радосављевић, Ј. 110
 Рајић, С. 106, 117–121, 123–124
 Рајић, Танаско 122
 Рајковић, Ђорђе 64
 Ракоци, Ференц 90, 127
 Ракочевић, Живојин 141
 Ранке, Леополд фон 105
 Рашић, Никола Коле 111
 Рашковић Ивић, Санда 140
- Рељић, Митра 139, 141
 Рибица, Јоржа 96
 Рибица, Ласлов 97
 Рига од Фере 122
 Ристић, Јован 13, 18, 32, 36, 108, 110, 114, 122
 Ристић, Љубодраг 35, 37–38, 40, 45
 Риханија, Амина ал 134
 Робер, Сипријен 19, 134
 Робеспјер, Максимилијан 122
 Ровински, Павел 134
 Ронберг, Кристијан 141
 Ростислав Михаиловић 133
 Руварац, Димитрије 68
 Руе, Ежен (Eugène Rouher) 38
 Рујдер 99
- Савић, Милан 60
 Савковић, Нада Н. 134
 Савојски, Еуген 125, 127
 Самарџић, Ђлигор 133
 Самарџић, Радован 89
 Сандић, Александар 62
 Свети Сава 134
 Секеруш, Павле 19
 Секулић, Исидора 68
 Селеша, Иштван 88, 91, 99, 101–102
 Селим III 129
 Сенлис, Оаз, 37
 Серезли, Андреј 101
 Сете, Миријам (Miriam Sette) 134
 Симоновић, Радивој 127
 Скерлић, Јован 16–17
 Скин, Џејмс Хенри 134
 Солцер (генерал) 99
 Софрић, Павле 134
 Спасић, Милован 106
 Спет (мајор) 142
 Срећковић, Панта 106–107, 112
 Стајић, Ваза 65–67
 Стаматовић, Павле 134
 Станивук 87, 91
 Станић, Миле 16
 Станковић, Урош 134
 Станојевић, Владимир 57, 72, 76, 83
 Станојевић, Лаза 67
 Станојевић, Станоје 67–68
 Степановић, Милан 125
 Стефан Герлах 133
 Стефан Новгородски 133
 Стефановић, Светислав 68
 Стефановић Тенка, Стефан 22–23, 27, 29, 31
 Стојанкић, Мита 112
 Стојковић, Боривоје С. 16
 Стојковски, Борис 132–133
 Стојшић, Петар 26
 Страњаковић, Драгослав 31, 35–36
 Стратимировић, Ђорђе 27, 29, 31
 Стратимировић, Стефан 29
 Субић, Радован 134

- Тасти 43
 Татић, Урош 35, 148
 Тахмасп (шах) 130
 Тезџан, Баки (Baki Tezcan) 129
 Текелија, Сава 57–58
 Темери, Миклош (Miklós Tömöry) 134
 Теодосије (владика) 139
 Тепавица, Сима 127
 Терзић, Славенко 106
 Тесла, Никола 68
 Тим, Жожеф 23, 28
 Ткалац, Имбро Игњатијевић 19
 Томановић, Верица 140
 Томановић, Лазар А. 58, 67
 Томин, Светлана 134
 Топалов, Јагода 132
 Торес, Мари Емануел (Marie Emmanuelle Torres) 133
 Тоћер, Барна 95, 97
 Тошић, Мита 114
 Тошићи (браћа) 112–113
 Тркуља, Слободан 139, 141
 Тубић, Драган 57, 70, 148
 Тувнел, Дозон 38, 43, 45, 47, 49–52, 54
 Тувнел, Едуар (Edouard Thouvenel) 36, 42, 53
 Туроман, Јован 67
- Ћирић, Милан 127
 Ћирковић, Симо Ц. 36
 Ћоровић, Владимир 67–68, 106
 Ћулаји, Ференц 97
 Ћурчић, П. 73
- Убисини, Абдоломин 134
- Фаур, Петар 88, 94, 96
 Филип Луј (Louis Philippe Ier) 48
 Фихте, Јохан Готлиб 14
 Фордајс, Вилијам 134
 Френклин, Бенџамин 122
- Хајдук Вељко 122
 Хандке, Петер 139
 Харди, Ђура 133
 Хаџић, Антоније Тона 59, 63, 127
 Хердели, Иштван 88, 100–102
 Херодот 132
 Хес (генерал) 13
 Храбовски, Јанош 23, 25, 30
 Христић, Филип 11, 13, 38, 40, 44–45, 48–49, 51
 Христов, Јанко 133
 Хуршид-паша 41
 Хухтенбург, Јан 126
- Цвијић, Јован 67
 Цицендорф, Фердинанд 88, 101
 Црнобарац, Димитрије 11
 Црњански, Милош 134
 Цукић, Константин 11, 15
- Чаки, Имре 88, 90, 99, 102
 Чарнојевић, Петар 25, 29
 Чевски, Јоан 101
 Чеканац, Р. 72–73
 Чурта, Јанош 96
- Џамбазовски, Климент 106, 109
 Џелал-заде, Мустафа 130
- Шандор, Вивијен (Vivien Sándor) 135
 Шапчанина, Милорад П. 61
 Шарчевић, Амброзије Боза 127
 Шели, Перси Биш 134
 Шелинг, Фридрих 14
 Шешум, Урош 106, 108
 Шипка, Стефан 131
 Шмаус, Ендре 126–127
 Шокчић, Јоса 127
 Шорић, Мишко 139–140
 Штруве, Густав фон 19
 Шулетић, Небојша С. 87, 103, 117–118, 148
 Шупљикац, Стеван 21

ГЕОГРАФСКИ РЕГИСТАР

- Ablanah (Плана) 133
 Abrandis (Петроварадин) 133
 Азбуковица 76, 85
 Азија 43, 134
 Aqrah (Егер) 133
 Албанија 74
 Албанско приморје 73
 Александрија 38
 Алжир 48
 Анадолија 130
 Арадска жупанија 91
 Аранђеловац 71, 75, 79–81
 Аранђеловачка општина 80–81
 Аранђеловачка парохија 79
 Аранђеловачка села 75
 Ariniyah (Ђур) 133
 Атина 37
 Atralisa (Софија) 133
 Atrubi (Пирот) 133
 Аустрија 10–11, 13, 20, 25–33, 35, 37–38, 42, 45, 48–49, 51
 Аустријска царевина 27
 Аустроугарска 120, 122–123, 134, 136–138
 Afganista (Браничево) 133
 Аџбеговац 83
- Ба (село) 81
 Бабајић 81
 Баја 94–96, 127–128
 Baqasin (Бач) 133
 Балкан 35, 37, 41, 73, 106, 120–121, 124, 134–134
 Банат 22–23
 Baniah (Рам?) 133
 Банија 27
 Баничина 83
 Бања 80
 Бања Лука 133
 Барања 21–23, 89
 Бач-бодрошка жупанија 126–127
 Бачка 22–23, 126–127
 Бачка жупанија 127
 Безансон 53
 Бејрут 41
 Бела (село) 100
 Belgradun (Београд) 133
- Беленош 99, 101–102
 Беленошки дистрикт 88
 Белиу (Beliu) 88
 Белски дистрикт 88
 Београд 9–12, 16, 20, 26, 33, 35, 37–40, 43, 45–54, 57, 60, 64, 66, 68, 107, 109–110, 113–114, 117–119, 132–133, 139, 141, 143–145
 Београдска царинарница 39
 Београдски округ 10
 Берлин 11–12, 38, 108
 Беч 11, 20, 22, 30, 48, 58–59, 69, 138
 Бикач (Bicael) 88, 101
 Биргин 97
 Бихар 98
 Бихарска жупанија 87–88
 Благоевград 132
 Близнак (Хомоље) 110
 Босна 30, 40
 Босна и Херцеговина 37, 105–107, 109–112, 121, 133–134, 137
 Босфор 42
 Бошњановић 81
 Брад 94, 97
 Брајковац 82
 Бранковина 82, 86
 Бранчић 82
 Брезовац 75–76, 79
 Брезовачка парохија 79
 Брисел 37, 53
 Бугарска 40, 44, 83, 132–133, 144
 Budawarah (Будим) 133
 Будим 64, 121, 136
 Будимпешта 18, 126, 129, 132–133, 136
 Будимска епархија 136–137
 Буковик 79
 Буковичка парохија 79
 Букурешт 43
- Вавилон 133
 Ваљево 71–74, 82, 110
 Ваљевски крај 73
 Ваљевски округ 74, 77, 80–82, 85
 Ваљевски срез 80
 Vaniah (Панчево?, Прибојска Бања?) 133
 Ватикан 13, 38, 128

- Везичевска парохија 110
 Велес 113
 Велика Британија 35, 42, 45, 47, 51–52
 Велика Плана 83
 Велика Хоча 139–141
 Велики Варадин 88–90
 Великоварадска епархија 87
 Велишевац 81
 Венеција 13, 28, 130–131
 Венчани 79
 Верден 36
 Видински пашалук 40
 Византија 132–133
 Винковци 58
 Винтир (Vintere) 88, 99
 Влашка 43, 120
 Војводина 9, 11, 18, 20–22, 24–26, 28–30, 32–33, 127
 Вољавча (манастир) 110
 Врање 110, 113
 Врачевић 81–82
 Врачевићка парохија 85
 Врбица 79
 Вукосавци 79, 86
- Ganal (Конавље) 133
 Гараша 71, 79, 86
 Глибовац 83
 Гњилане 111
 Годечево 78, 85
 Горња Сона 53
 Горња Трешњевица 79
 Грачаница (црква) 82
 Грачаничка парохија 82, 86
 Грчка 37, 106, 132
 Грчко приморје 73
 Гукош (Љиг) 82
- Далмација 37, 121
 Danaw (Дунав) 133
 Дашић 110
 Деада (властелинство) 90, 94–96
 Дебрецин 133
 Дићи 82, 85
 Дњестар 43
 Драгобиље 139
 Драчић 72–73
 Драчићка парохија 72, 74
 Дрежник 77
 Дрезден 53
 Дреновац 77
 Дубона 109
 Дунав 29, 38, 133–134
 Дучић 76
- Европа 11, 30, 33, 35, 42, 48, 51, 120–121, 124, 126, 129–131, 134, 143–144
 Египат 130, 133
 Ердель 92–93, 96
- Житваторок 130
- Загреб 22–25, 127
 Задар 58, 60
 Западна Европа 130
 Западна Србија 83, 85
 Западни Балкан 134
 Земун 13
 Злакуса 78
 Златибор 77
 Златиборски срез 77
 Злетово 108
 Зочиште 139
 Зрновци 112–113
- Ибар 141
 Ивановци 82, 85
 Иза (Закарпатје) 136
 Индијски океан 130
 Инсбрук 23
 Исли (Мароко) 48
 Истанбул видети → Цариград
 Источна Азија 19, 131, 134
 Италија 28, 38
 Ifrankabilah (Франкавила / Мађелос) 133
- Јајчић (Љиг) 81
 Јањина 37
 Јасеновац 142
 Једрене 43
 Јеловик 79, 86
 Јеловичка парохија 79
 Јенопољ 94
 Јенопољска (Арадска) епархија 87–88, 90, 92
 Јерусалим 134
 Југоисточна Европа 132–133
 Југославија 58, 137, 142–144
 Јужна Угарска 25, 27, 30–33, 121, 133
- Кадина Лука 81
 Каменички (Подгорски) срез 80
 Камјањец Подиљски 131
 Кандија 131
 Капелна (Căpâlna) 88, 99
 Карловачка митрополија 136, 138
 Кастел 53
 Кембриџ (САД) 132
 Керестеу 96–97
 Кина 53, 132–134
 Киш-Кереш 127
 Козель 82
 Константинопољ видети → Цариград
 Копљаре 80, 86
 Косјерић 72–73
 Косјерићка парохија 74, 78, 85
 Косјерићки срез 77
 Косово и Метохија 106–107, 139–141
 Косовска Митровица 133, 141

- Кочани 109, 113
 Кочански Пантелеј 114
 Крагујевац 12, 16
 Крајва (Kraiva) 88, 100
 Краљевина Југославија 144
 Краљевина СХС 67, 137, 144
 Кратово 105, 108–110, 112–114
 Крива Паланка 110
 Крива Река 110
 Крим 40
 Крит 132
 Крњево 83
 Крчагово 78
 Qaup (Ковин) 133
 Куманово 109, 113
 Кусадак 83–84, 86
- Лазаревачка општина 82
 Лајковачка општина 81–82, 85
 Лајпциг 11, 53–54
 Ларнака 37
 Латковић (Љиг) 82
 Левант 41–42
 Лелић 72
 Лесново 114
 Лешак (манастир) 110–111
 Лешачки манастир видети → Манастир Лешак / Лешак
 Либан 38, 41, 53
 Linah (Млава?, Језава?) 133
 Липље 82
 Лозовик 83
 Ломбардија 28
 Лондон 41–42, 49, 52, 134
 Лопатањ 76–77
 Лунка 96–97
- Љиг 80–82
 Љишка општина 80–81, 85
 Љишка парохија 84
 Љубовија 76
- Мађарска 23, 133, 135
 Македонија 40, 105–112, 121
 Маковиште 78, 85
 Маq(a)duniah (Србија) 133
 Мала Азија 130
 Маланс (Горња Сона) 53
 Мали Зворник 53
 Манастир Витовница 110
 Манастир Вољавча 110
 Манастир Лешок (Тетово) 110–111
 Манастир Миљков 110
 Манастир Прохор Пчињски 110–111
 Манастир Пустиња 80, 82
 Манастир Рача 134
 Манастир Светих Архангела (Призрен) 141
 Манастир Светог Атанасија видети → Манастир Лешак / Лешак
- Манастир Суково 110
 Манастир Ђелије 72
 Манастир Хиландар 110–111, 134
 Мароко 48
 Марча (манастир) 89
 Мачва 133
 Медитеран 130
 Мезокерестеш 130
 Метохија 139–141
 Милошевац 83
 Миљков (манастир) 110
 Минхен 37
 Мионица 76
 Мионичка парохија 82
 Мионички срез 81
 Мисач 79
 Младеновац 80, 83
 Могадор 48
 Молдавија 43
 Морава 112
 Моравачка парохија 84
 Моравци 81–82
 Мостар 37
 Мохачко поље 130,
 Мрчић 77
 Murgafa (Морава) 133
- Немачка 11–12, 15, 20, 122–123, 134
 Nisu (Ниш) 133
 Ница 48
 Ниш 105, 111, 113, 133
 Новаке (село) 140
 Нови Сад 58–60, 66, 68, 119, 127, 132–134, 136,
 138
 Ново Село (Аџбеговац) 83
 Nukastru (Новиград) 133
- Оптеруша 139–140
 Оран 48
 Ораховац 139–142
 Орашац 80
 Осечина 76–77, 85
 Осечински крај 76–77
 Осијек 21
 Османско царство 41–43, 54, 105–108, 110–111,
 114, 123, 129–131
 Осоговски манастир 110
 Остружањ 76
 Охрид 107, 112
- Паланка 112–113
 Палезница 81, 85
 Палестина 38
 Памбуковица 81
 Панаи 100
 Парамун 79
 Париз 10, 18–19, 28, 35–36, 38, 41–47, 49, 54,
 66

- Персија 38
 Пескара 133
 Петроварадин 9, 23, 25, 29
 Петроварадинска тврђава 25
 Петровац на Млави 109–110
 Петроград 35–36, 42, 53
 Пећ 107
 Печуј 89, 129
 Пешта 11, 58, 134
 Пловдив 37
 Плушци 76
 Подунавље 43, 134
 Пожаревац 83, 86, 109
 Познањ 133
 Поколи 101
 Полошница 79
 Пољаница 82, 85
 Поповић (село) 82
 Португалија 132–133
 Поткамер 99
 Поточањ 78
 Потпећ 78
 Поћута 82
 Праг 65
 Прешов 133
 Призрен 107, 111–112, 141
 Принстон (САД) 129
 Приштина 111
 Прохор Пчињски (манастир) 110–111
 Пруска 38, 42
 Пустиња (манастир) 73, 80, 82
 Пустињска парохија 74, 86
- Rabnah (Ћуприја) 133
 Раброво 110
 Радановци 77
 Радомир 113
 Ражанска парохија 74, 77
 Раниловић 79
 Ратари 83–84, 86
 Рача (манастир) 134
 Рашка 106
 Ретимље 139–140
 Решка 90, 94–96
 Решкулица 95–96
 Рига 140
 Рим 53
 Ришка (Rișca) 88
 Ришкулица (рум. Rîșculița) 88
 Родос 42
 Росићи 77
 Рудна Буква 79
 Руднички округ 81–82
 Рујевац 78
 Рума 9–10
 Румунија 21, 37, 106, 134
 Русија 13, 30, 32, 35, 38–40, 42, 44–46, 49, 54,
 123
- Сава 38
 Савоја 48
 Садова 38
 Салдабач (Săldăbagiu Mic) 88, 99
 Салцбург 28
 Сарваш 92
 Света Гора 111, 134
 Северна Америка 134
 Северна Србија 86
 Севојничка парохија 78
 Севојно 77–78
 Сегедин 92
 Селевац 83
 Сента 125–126, 128
 Сентандреја 121, 134, 136
 Сеча Река (Ужице) 78, 82, 85
 Сечоречка парохија 79, 85
 Сибињ 96
 Синтелек (Sititelec) 88, 100
 Сиплик (Suplacu de Tinca) 88, 99
 Сирдија 77
 Сирија 41–44, 49, 52, 54, 130
 Сједињене Америчке Државе 122–123, 129
 Скопље 111, 113
 Скопско-тетовска област 106
 Славковачка парохија 82
 Славковица 81–82, 85
 Славонија 89, 121
 Славонска војна крајина 89
 Смедерево 53, 83
 Смедеревска Паланка 76, 83, 86
 Смедеревски санџак 122
 Соко (тврђава) 50, 53
 Солнок 92
 Солун 37, 111–112, 133
 Солунски фронт 72–73, 76, 83
 Сомбор 60, 64, 125–127
 Софија 112, 133
 Србија 9–18, 20, 27–28, 30–33, 35–40, 43–45,
 48–54, 71–73, 75–76, 83–85, 105–112, 114,
 117, 120–121, 123–124, 132–135, 137, 143–
 145
 Србобран 25
 Средњоречка села 113
 Срем 22–23, 128
 Сремска Митровица 23, 57
 Сремски Карловаци 9–10, 20–21, 25–26, 29–30,
 33, 87, 127, 131, 138–139
 Стапарска парохија 77, 85
 Стара Србија 30, 40, 105–112, 114–115, 121
 Стојићи 77
 Стојник 80, 86
 Субјелска парохија 78
 Субјелски срез 77
 Суботица 68, 126–128, 135
 Суецки канал 42, 54
 Суково (манастир) 110

- Тангер 48
 Таор 79
 Ташмајдан 39
 Тел 48
 Темишвар 134
 Терапија 46, 49–50, 52
 Тетово 110
 Тибинген 133
 Гиљери 38, 42, 49, 54
 Тиса 92
 Tit(a)lus (Тител) 133
 Томашевац 20
 Трн 113
 Трнава 96
 Тулеж 79
 Турска 13, 30–32, 38–49, 52–54, 106
 Турско царство 47, 52
- Ћелије (манастир) 72
 Ћелијска парохија 72
 Ћустендил 113
 Ћустендилска епархија 108
- Уб 85
 Убска општина 81
 Убски (Тамнавски) срез 81
 Угарска 9, 13, 25, 27, 29–31, 37, 87–90, 128,
 130–131, 133–134, 137
 Ужгородска жупанија 134
 Ужице (тврђава) 53
 Ужице 50, 72, 74, 77–78
 Ужички крај 72–73, 77
 Ужички округ 74, 77, 85
 Ужички срез 77
 Улкагиа (Угарска) 133
- Фенериш 101
 Фетислам 53
 Француска 11–12, 15, 20, 35–36, 38, 41–42, 45,
 47–49, 52, 54, 120, 123, 130, 132, 134
- Хабзбуршка монархија 30, 38, 120, 123, 129,
 131, 136
 Хајделберг 11, 19
 Халмађ 92–93
 Халмађски дистрикт 87–88, 94
 Хамбург 105
 Херцеговина 30, 49
 Хиландар (манастир) 110–111, 134
 Холандија 134
 Холод 103
 Хомољски срез 110
 Хрватска 27, 29, 37, 121, 137
- Цариград 13, 35–40, 42–49, 51–53, 112, 120,
 130, 133
 Цветановци 81–82
 Централна Европа 131–133
 Централна Србија 83, 85
 Церовац 83
 Цетиње 62
 Цикоте 79
 Црвено море 130
 Црна Гора 13, 37, 40, 44, 48, 62, 106, 121–123,
 139
 Црно море 43
- Чалдиран (Иран) 130
 Чанад 92
 Чонград 92
- Шабац 53
 Šanat (Cenad) 133
 Шангај 133
 Шар-планина 108
 Швајцарска 12, 134
 Штип 112
 Шумадија 80

Реџисџре сачинио
 Владимир М. Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ ЧЛАНАКА У 2021. ГОДИНИ
REVIEWERS OF PAPERS IN 2021

Др Ђорђе Бубало, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Биљана Вучетић, Историјски институт Београд;
Др Александар Животић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Академик Василије Ђ. Крестић, САНУ, Београд;
Др Петар В. Крестић, Историјски институт Београд;
Др Љубомирка Кркљуш, Матица српска, Нови Сад;
Др Бојана Миљковић Катић, Историјски институт Београд;
Др Александра Новаков, Матица српска, Нови Сад;
Др Мира Радојевић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Александар Растовић, Историјски институт Београд;
Др Срђан Рудић, Историјски институт Београд;
Др Александар Фотић, Филозофски факултет, Универзитет у Београду;
Др Ђура Харди, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду;
Др Небојша Шулетић, Балканолошки институт САНУ, Београд.

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Маџице српске за историју објављује оригиналне, претходно необјављене радове, разврстане у следећим категоријама: оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија и грађа. Поред тога објављује прилоге у виду приказа и извештаја из научног живота. У *Зборнику Маџице српске за историју* објављују се радови из области историје, помоћних историјских наука и сродних хуманистичких и друштвених дисциплина.

Радови могу бити написани на српском и сродним језицима, на енглеском, руском, немачком и француском језику. Радови на српском језику штампају се ћириличним писмом.

Зборник Маџице српске за историју излази двапут годишње.

Публиковање у *Зборнику Маџице српске за историју* се не наплаћује, нити се радови и рецензије хоноришу.

Зборник Маџице српске за историју доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Маџице српске за историју* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензента и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет аутора и рецензента непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његовог садржаја, без расних, полних/родних, верских, етничких, политичких и других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутор гарантује да рукопис представља његов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту.

Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајице српске за историју* рукопис неће бити објављен у другој публикацији на било ком језику без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике или делове текста који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност дата. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да моментално о томе обавесте уредника или издавача и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа. Сви достављени радови пролазе процедуру анонимног рецензирања од стране два компетентна рецензента које одређује редакција. Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Рецензент је дужан да у року од три недеље достави готову рецензију рада. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензента или, уколико то не желе, да повуку рад из Уредништва. Рок за исправку рада је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензента спада у дискрециона права уредника и редакције. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави и не могу бити аутори који су у скорије време објављивали публикације заједно (као коаутори) са било којим од аутора поднесеног рада.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник шаље поднесени рад одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти морају да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. Рецензентски лист рецензенту шаље секретар редакције *Зборника Мајџице српске за историју*. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, редакција ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

- дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);
- копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајџице српске за историју* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајџице српске за историју*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајџице српске за историју је доступан у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајџице српске за историју не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежама за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард-диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини-диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Молимо ауторе да погледају и попуне *Ауторску изјаву* и *Уговор о преносу ауторских права*.

Уредништво *Зборника Мајице српске за историју*

EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Journal of History publishes original, previously unpublished papers, classified into following categories: original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemic, scientific bibliography. Apart from that, it publishes contributions such as reviews and reports from scientific life. In the *Matica Srpska Journal of History* there are papers from the field of history, auxiliary sciences of history and cognate humanity and social disciplines.

The papers can be written in Serbian and cognate languages, in English, Russian, German and French. Papers done in Serbian language are written in Cyrillic alphabet.

Matica Srpska Journal of History is published twice a year.

Publishing in *Matica Srpska Journal of History* is not charged nor are the papers or reviews paid for.

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime on the magazine website: [<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>].

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Journal of History* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska*

Journal of History, the handwriting will not be published in any other publication and in any other language without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means.

PAPER REVIEW

The submitted papers undergo review. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. All the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. The reviewer is due to complete the review within three weeks. The authors who receive conditionally positive reviews are obliged to respect the reviewers' remarks or, if not, withdraw the paper from the editorship. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the handwriting to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the *Matica Srpska Journal of History*. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the *Matica Srpska Journal of History* is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of: disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the *Matica Srpska Journal of History*: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Journal of History is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Journal of History does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

We kindly ask the authors to take a look and fill in the *Author's statement* and the *Contract on the transfer of copyrights*.

The editorship of the *Matica Srpska Journal of History*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Зборник Маџице српске за историју

Рукопис који се нуди за објављивање у часопису (*ЗМЦИ*) шаље се Редакцији часописа електронским путем на адресу: **vnikolic@maticsrpska.org.rs** или **zmsi@maticsrpska.org.rs**

Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање стручни сарадник ће електронским путем доставити аутору. Рукопис се може доставити и поштом на адресу: *Владимир Николић, Зборник МС за историју, Маџице српске 1, 21000 Нови Сад.* (Са стручним сарадником можете контактирати и путем тел. 021/6615798).

Рукопис на српском језику треба да буде писан ћириличким писмом, у MicrosoftWord-у (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге). Обим рукописа не треба да буде већи од 2 табака (један бруто табак износи 16 страница /28 редова са 66 знакова у реду по страни/).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – врста слова: ***Times New Roman***; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см.

САЖЕТАК И РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету рада, као и методологији и приступу истраживању. Обим сажетка треба да износи између 10 и 15 редова (700–1.100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6).

На крају рада даје се **резиме** на страном језику, који представља проширени сажетак, па осим циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме такође садржи кључне речи из сажетка. Резиме треба да садржи између 15 и 25 редова (1.100–1.800 словних места укупно). Уз резиме који се подноси на енглеском језику или на неком другом светском језику, треба **приложити и српски превод.**

ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

БИОБИБЛИОГРАФСКА БЕЛЕШКА

Аутор, уз рад, треба да приложи и краћу биобиблиографску белешку о себи (не дужу од 10 редова (по узору на сличне из ранијих бројева часописа; доступно на сајту Матице српске <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>).

НАЧИН ЦИТИРАЊА

Цитирања у часопису врше се искључиво у виду фуснота. Литература се не наводи на крају чланка.

1. **Књиге** се наводе на следећи начин: када се књига помиње први пут – име и презиме аутора, наслов књиге *курзивом* (италиком), том и свеска (римским и арапским бројем), место издања курентом, година издања. После места издања се не ставља запета. Странице се наводе без додатака (нпр. стр., р., рр. и сл.). Ако се наводи и издавач, пише се курентом, обично пре места издања. Навођење назива издавача није обавезно али је пожељно. Уколико књига има више издања, може се навести број издања десно горе уз годину (суперскриптом), нпр. 2001⁴. Уколико се упућује на фусноту, после броја стране пише се скраћеница „нап.“. Уколико се помиње више места где је књига издата, она се раздвајају цртом. Ако се ради о књизи у којој су објављени извори, обавезно се наводи име особе која га је приредила, и то после наслова или после наслова у загради.

2. **Чланци** се наводе на следећи начин: име и презиме аутора (када се чланак наводи први пут), назив чланка курентом – обично под наводницима, назив часописа, новина или другог периодичног издања *курзивом*, број и годиште (годиште у заградама), број стране без икаквих додатака (као и код цитирања књига). Уколико је назив часописа дуг, приликом првог навођења у загради се наводи скраћеница под којом ће се периодика даље појављивати.

3. **Поглавље у књизи или зборнику** наводи се на следећи начин: име и презиме аутора (када се поглавље наводи први пут), наслов рада под наводницима, наслов књиге или зборника *курзивом*, место издања, издавач, година издања, број стране.

4. **Архивски материјал** се наводи следећим редом: архив, фонд, кутија, односно свежањ или фасцикла, број и датум и друге ознаке документа. Потом се наводе подаци који ближе одређују сам документ.

5. **Правни прописи** се наводе пуним називом у куренту, обично потом *курзивом* гласило у којем је пропис објављен, запета, број и година објављивања раздвојени косом цртом.

6. Цитирање текстова са **интернета** треба да садржи назив цитираног текста, адресу интернет странице и датум приступа страници.

7. Уколико постоји више аутора (до три) књиге или чланка, они се раздвајају запетом. Приликом првог помињања наводе се имена и презимена. Уколико постоји више од три аутора, наводи се име и презиме само првог од њих, уз додавање „и др.“.

8. Уколико се у раду цитира само један текст одређеног аутора, код поновљеног цитирања тог рада, после првог слова имена и презимена аутора, ставља се: н. д., страна и тачка. Уколико се цитира више радова истог аутора, било књига, било чланака, пошто је први пут назив сваког рада наведен у пуном облику, код поновљеног цитирања наводи се прво слово имена и презиме аутора, скраћени наслов дела, број странице и тачка.

9. Уколико се цитира текст с више узастопних страна које су тачно одређене, оне се раздвајају цртом, после чега следи тачка. Уколико се цитирају подаци с више различитих страна, наводе се њихови бројеви раздвојени запетама. Уколико се цитира више страна које се не одређују прецизно, после броја који означава прву страну наводи се „и даље“.

10. Уколико се цитира податак с исте стране из истог дела као у претходној напмени, користи се „исто“. Уколико се цитира податак из истог дела као у претходној напмени, али с различите стране, користи се „исто“, наводи се страна и ставља се тачка на крају.

11. Латинске и друге стране речи пишу се *курзивом*.

12. Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према *Правопису српскога језика* Матице српске), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

12. За „видети“ користи се скраћеница „вид.“, а за „упоредити“ се користи скраћеница „упор.“.

Редакција

INSTRUCTION TO AUTHORS

Proceedings of Matica srpska for History

The manuscript intended for publication in the *Proceedings of Matica Srpska for History* should be sent to the Editorial Board to either **vnikolic@maticasrpska.org.rs** or **zmsi@maticasrpska.org.rs**

Editorial assistant will send to the author an electronic form of the *Statement* that the paper is not (or will not be) published or offered to another journal or publisher. The manuscript can also be sent by regular mail to: Vladimir Nikolić, Matica Srpska, Proceedings of Matica srpska for History, Matice srpske 1, Novi Sad 21000 (you can also contact the editorial assistant at the phone numbers +381 21 66 15 798).

Manuscript in the Serbian language should be written in Cyrillic script using Microsoft Word (including an abstract in Serbian and a summary in English, images, tables, and other supplements). The size of the manuscript should not exceed 2 author's sheets (one author's sheet contains 16 pages/28 lines with 66 characters per line per page).

The main text should be written with regard to the following requirements – font: *Times New Roman*; spacing: 1.5; font size: 12. First-line indent: 1.25 cm.

ABSTRACT AND SUMMARY

The abstract at the beginning of the paper should be in the Serbian language or the language of the paper. The abstract should reflect the essence of the paper. Specifically, it should provide some basic information on the objective and the theme of the paper, as well as on the methodology and approach to the research. The abstract should be between 10 and 15 lines (700–1,100 characters in total). The abstract is accompanied by keywords (4–6).

At the end of the paper, a summary in a foreign language should be given. This should be an extended summary, so in addition to the objective and the theme of the paper, the methodology and the research approach, it should contain the results as well as the original contribution of the paper. The summary should also be accompanied by the keywords from the abstract. The summary should be between 15 and 25 lines (1,100–1,800 characters in total). Beside the summary submitted in English or some other world language, its Serbian translation should also be provided.

ILLUSTRATIONS

Illustrations (photos, images, maps, graphs, charts, etc.) should be annotated (the author of the photo, or the source of the photo, map or chart should be indicated). The author should mark the place of the illustration in the text.

BIOBIBLIOGRAPHY

The author should also submit a short biobibliography (not longer than 10 lines; similar to the ones from the previous issues of the *Proceedings of Matica Srpska for History*, available on the Matica Srpska website <http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>)

REFERENCES

References should be indicated within the text by a footnote. References are not listed at the end of the paper.

1. Books are referenced as follows: the first time the reference occurs – author's name and surname, book title italicized, volume and number (Roman and Arabic numbers), place of publication in small caps, publication year. There is no comma after the place of publication. Pages are listed without extensions (e.g. p., pp.). If the name of the publisher is given, it is written in small caps, usually before the place of publication. The name of the publisher is not mandatory, but it is desirable. If the book has multiple editions, the number of edition can be specified using superscript number on the right side of the publication year, e.g. 2001⁴. If referring to the footnote, after the page number, the abbreviation "ref." is written. If there are several places of publication, they are separated by a dash. Regarding a book in which the sources are published, the name of the person who prepared it must be stated, after the title or after the title in brackets.
2. Articles are referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the article in small caps – usually under quotation marks, the name of the journal, newspaper or other periodical publication italicized, number and volume (volume in brackets), page number without extensions (similar as when referencing books). In case of a long journal title, after its first appearance the abbreviated version should be given in brackets and used hereinafter.
3. A chapter in a book or in a collection of papers is referenced as follows: author's name and surname (the first time the reference occurs), the title of the chapter under quotation marks, the title of the book or the collection of papers italicized, the place of publication, the publisher, the year of publication.
4. Archival material is referenced as follows: archive, fund, box, a bundle or folder, number and date and other document markings. Then, the information closer related to the document itself should be provided.

5. Legal regulations are indicated by the full title in small caps, usually followed by a italicized title of the official gazette in which the regulation is published, comma, number and the year of publication are separated by a slash.
6. When referencing online resources, the title of the text, the webpage title and the date of access should be indicated.
7. If there are more than one author (up to three) of a book or article, their names should be separated by a comma. Names and surnames are given the first time the reference occurs. If there are more than three authors, the name and surname of the first author should be given followed by “et al.”
8. If only one text of a particular author is cited in the paper, when this paper is cited again, after the author’s initials and surname there should be added: title, page and full stop. If several works by the same author are cited, whether books or articles, and since each title is given in full form when referred to for the first time, when cited again, after the author’s initials and surname there should be added the abbreviated title, page and full stop.
9. If the text is cited from specified successive pages, their numbers are separated by a dash, followed by a full stop. If the text is cited from different, non-successive pages, their numbers are separated by commas. If the text is cited from different pages not precisely specified, the number indicating the first page should be followed by “etc.”
10. If the same work, and the same page, is referred to in the immediately following footnote, then “ibid.” should be used. If the same work, but different page, is referred to in the immediately following footnote, then “ibid.” should be used followed by page number and full stop.
11. Latin and other foreign words should be italicized.
12. Foreign names should be transcribed (transcription into Serbian according to the *Правоиџс срџскоџа језика* (Serbian Language Orthography) published by the Matica Srpska), and when referred to for the first time the original form of the name should be given in the brackets.
13. For “compare” the abbreviation “cf.” should be used.

Упутство за ауторе на енглески језик превела
Оливера Кривошић

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ**

Зборник Матице српске за историју излази 2 пута годишње.

Годишња претплата (2 свеске) износи **450,00** динара (за иностранство **15,00 €**)

за чланове Матице српске **225,00** динара (из иностранства **10,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за историју*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСИ”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за историју* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117; 062-8563915

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за историју

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs односно zmsi@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

НQ: 1 Maticе Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 6615-798

Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: +381 21 6615798
E-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs
Website: www.maticasrpska.org.rs
<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-istoriju/>

Уредништво *Зборника Матице српске за историју*
закључило је свеску 105 (1/2022) 19. маја 2022. године

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Ивана Ђелић
Коректор: Драган Тубић
Лектор и преводилац резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Преводилац резимеа на француски језик: Simon Schoonbroodt
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 300

Објављивање свеске бр. 105 *Зборника Матице српске за историју* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(082)

ЗБОРНИК Матице српске за историју – Proceedings in History /
главни и одговорни уредник Петар В. Крестић. – 1984, 29– . – Нови
Сад : Матица српска, 1984 – (Нови Сад : Идеал) . – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком
језику. – Штампарије: „Минерва”, Суботица (св. 31/1985); Просвета,
Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св.
42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999);
Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад
(од св. 67/68/2003). – Наставак: Зборник за историју = ISSN 0350-0489

ISSN 0352-5716

COBISS.SR-ID 7793410